

საგ. ტომი

I ტომი

საგ. ტომი

გრიგორი, ჯანსუკიანი და ჯანსუკიანი

ს. ს. ს. ს.

№ 10

საგ. ტომი

1901



ს. ს. ს. ს.

Типография Груз. Издат. Т—ра. | Сахаровъ, Архивъ, Сибирскій.

1901

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

1. ԼԱԼՈՒԱՐԻ ՈՐՍԸ, պօէմա, Վ. Միրաբեանի . . . 5
2. ԹՐՔԱԿԱՆ ՀԱՄԻՍԼԱՄՈՒԹԻՒՆ, Խաժակի . . . 31
3. ԱՊԱՐԱՆԻ ՆԵՐԿԱՅ ՎԻՃԱԿԸ, յօդ. Ս. Մ. Զաւակեանի 41
4. ՅՐՕՄՈՆ ԿՐՏՍԵՐ, վէպ, Ա. Գ. Դոզլի, թարգմ. Տ. Յ., 56
5. ՏԻԵՋԵՐՔԻ ԵՒ ԵՐԿՐԻ ԶԱՐԳԱՅՈՒՄԸ, Էրնստ Հեկկէլի, թարգմ. Ա. Տ. Գապարեանի . . . 88
6. ԲԻԷՕՐՆՍՈՆ, յօդ. Ե. Թովչեանի . . . 97
7. ԳԻՒՂԻ ՄԱՐԳԻԿ, II. Հոգից կարուածներ, Լեօի . . . 113
8. ԹԱՄԱՐ, բանաստ. Լերմոնտովի, թարգմ. Ալ. Մասուրեանի . . . 171
9. ԱԼԻՔՆԵՐ ԵՒ ԽՈԿՈՒՄՆԵՐ, բանաստ. Ալ. Մասուրեանի . . . 173
10. ՄԱՄՈՒԼԸ ԿՈՎԿԱՍՈՒՄ, յօդ. Ե. Թ. . . 174
11. ՄԱՏԵՆԱԽՍՈՒԹԻՒՆ.—4) «Վասիլ», Լ. Ս.—44) Մ. Յովհաննիսեան, «Բննակ. Պատմութիւն», Ս. Մ.—45) Նիկ. Տէր-Ղևոնդեանի «Մայրենի Լեզու», Ա. տ., Հար.—46) Յ. Արարալեանց. «Մայրենի Լեզու», Ա. տ., Հար.—47) Յ. Аваловъ, «Првс. Грүзін къ Россіи», Լ.—48) Բժ. Բուդուգեանի վերջին զրբոյկները, բժ. Վ. Ա. . . 183
12. ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՀԱՐՅԵՐ, «Հողային տուրք» և հարկերը Կովկասում. Գլ. VII. Տնտեսական անհատատարութեան պատճառները. Անհատատարութեանը վերջ զնելու զրծատարութիւնները.—Հարկային սիստեմի բարեփոխութիւնը իրրե սօցիալական հաբցի լուծման միջոցներից մէկը.—Պրօդուստի և ժառանգութեան տուրքերի սկըդրունքը.—Այլ տուրքերի չափն ու նշանակութիւնը անգլիական երկիրների, Գերմանիայի, Ֆրանսիայի համար Դրանց զարգանալը Թուսաստանում.—«Ժառանգութեան», «Բնակարանների», «արդիւնաբերութեան» և «պայմանագրերի» պրօդրեստի բնատրութիւն ունեցող տուրքերը Գլ. VIII. «Հողային տուրքի» դերը հարկերի աւելի արդարացի բաժանման վերաբերմամբ.—Սխտա, Դեչըլու, Աշտարակ, Սաղեան և Շուլաւէր գիւղերի օրինակները.—Հողային տուրքը սկիզբն է կարողութեան և պրօդրեստի աւելի արդարացի տուրքերի.—Վերջի ձևի տուրքերը անհրաժեշտ են նաև մի քանի արդարացի «աղաթների» վերանալու պատճառով.—Այլ սովորութիւնների բացակայութիւնը կարելի է միայն լրացնել

Նոր շրջան I տարի

Հրատ. XIII տարի

ՄՈՒՐՃ

ԳՐԱԿԱՆ, ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԵՒ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ

Ա Մ Ս Ա Գ Ի Ր

№ 10

Հ Ո Կ Տ Ե Մ Բ Ե Ր

1901



Թ Ի Ֆ Լ Ի Ս

Типография Груз. Издат. Т—ва. | Տպարան Գրայ Հրատ. Ընկերութեան.
1901

Дозволено цензурою Тифлисъ, 22-го октября 1901 г.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

1. ԼԱԼՈՒԱՐԻ ՈՐՍԸ, պօէմա, վ. Միրաբեանի . . . 5
2. ԹՐՔԱԿԱՆ ՀԱՄԻՍԼԱՄՈՒԹԻՒՆ, Խաժակի . . . 31
3. ԱՊԱՐԱՆԻ ՆԵՐԿԱՅ ՎԻՃԱԿԸ, յօդ. Ս. Մ.-Իսահակեանի 41
4. ՖՐՕՄՕՆ ԿՐՏՍԵՐ, Վէպ, Ալֆ. Դօդէի, Թարգմ. Տ. Յ., 56
5. ՏԻԵԶԵՐՔԻ ԵՒ ԵՐԿՐԻ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ, Էրնստ Հեկկէլի, Թարգմ. Ս. Տ.-Գասպարեանի . . . 88
6. ԲԻԷՕՐՆՍՕՆ, յօդ. Ե. Թոփչեանի . . . 97
7. ԳԻՒՂԻ ՄԱՐԴԻԿ, II. Հողից կտրուածներ, Լեօի . 113
8. ԹԱՄԱՐ, բանաստ. Լերմոնտովի, Թարգմ. Ալ. Մա-
սուրեանի . . . 171
9. ԱԼԻՔՆԵՐ ԵՒ ԽՈՎՈՒՄՆԵՐ, բանաստ. Ալ. Մասու-
րեանի . . . 173
10. ՄԱՄՈՒԼԸ ԿՈՎԿԱՍՈՒՄ, յօդ. Ե. Թ. . . 174
11. ՄԱՏԵՆԱԽՈՍՈՒԹԻՒՆ.—45) «Ատակ», Լ. Ս.—44) Մ. Յով-
հաննիսեան, «Քննակ. Պատմութիւն», ՍՍ. Մ.—45) Նիկ.
Տէր-Ղևոնդեանի «Մայրենի Լեզու», Ա. տ., Հաք.—
46) Յ. Արաքաջեանց. «Մայրենի Լեզու», Ա. տ., Հաք.—
47) Յ. Аваловъ, «Прис. Грузія къ Россіи», Լ.—48)
Բժ. Բուդուղեանի վերջին գրքոյկները, րժ. Վ. Ա. . 183
12. ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՀԱՐՑԵՐ, «Հողային տուրքը» և հարկերը
կողմնասույն. Գլ. VII. Տնտեսական անհասարակեան
պատճառները.—Անհասարակեանը վերջ դնելու դժ-
ուարութիւնները.—Հարկային սխառտմի բարեփոխու-
թիւնը իբրև սօցիալական հարցի լուծման միջոցներից
մէկը.—Պրօգրեսսիւ և ժառանգութեան տուրքերի սկզբ-
բունքը.—Այդ տուրքերի չափն ու նշանակութիւնը
անգլիական երկիրների, Գերմանիայի, Ֆրանսիայի
համար: Դրանց զարգանալը Ռուսաստանում.—«Ժառան-
գութեան», «բնակարանների», «արդիւնաբերութեան»
և «պայմանագրերի» պրօգրեսսիւ բնաւորութիւն ունեցող
տուրքերը: Գլ. VIII. «Հողային տուրքի» դերը հարկերի
աւելի արդարացի բաժանման վերաբերմամբ.—Ախտա,
Գեշլու, Աշտարակ, Սաղեան և Շուլաւէր գիւղերի օրի-
նակները.—Հողային տուրքը սկիզբն է հարողութեան և
պրօգրեսսիւ աւելի արդարացի տուրքերի.—Վերջի ձևի
տուրքերը անհրաժեշտ են նաև մի քանի արդարացի
«հարկների» վերանալու պատճառով.—Այդ տուրքու-
թիւնների բացակայութիւնը կարելի է միայն լրացնել

- համապատասխան օրէնքներ հրատարակելով.—Մինչև այդ, կարելի է օգտուել համայնքների լայն իրաւունքներից, բաժանել հարկերը համայնքի հաշեցողութեամբ.—Մեր ինտելիգենցիայի դերը հարկային խնդրի բարեկարգման գործում, Ս. Զաւարեանի . . . 200
13. ԳԵՂԱՐՈՒԵՍՏԻ ԱՇԽԱՐՀԻՑ, Հայոց թատրոն, Լ. Ս. . . 220
14. ՏՆԱՅՆԱԳՈՐԾՈՒԹԻՒՆԸ ԿՈՎԿԱՍՈՒՄ, Ե. Թ. . . 224
15. ՆԵՐՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ. Խօսք և գործ.—Ցուցահանդէսի առիթով կալացած ժողովներ.—Իրաւաբանական օգնութիւն ազգարնակութեան.—Գեղարուեստական զպրոցի նշանակութիւնը.—Բազուի առևտրական զպրոցը.—Մեր հասարակութեան քնքոյշ վերաբերմունքը դէպի կեղծ սնտկները.—Հաղորդակցական միջոցների պակասութիւնը մեր երկրում.—Հեղուկ վառելիքի անմատչելիութիւնը մեր գաւառական գործարանների համար.—„Недѣля“ շաբաթաթերթի խափանումը.—Բարձրագոյն բէսկրիպտ, Լեւոն Սարգսեան . . . 233
16. ԳԱՒԱՌԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔ. Գեղջկուհին Արարատեան զաչառում, Ա.—ԴՕ . . . 246
17. ԱՐՏԱՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ. Բուզովի Վիրխով իբրև մարդկութեան կատարեալ տիպար.—Ուտօպիաների նշանակութիւնը.—Վիրխովի քաղաքացիական առաքինութիւնները.—Վիրխովի մի հակապատկերը.—Միսս Սոսնի առևանգումը իբրև մակեդոնացիների բողոք քաղաքակիրթ աշխարհի անտարբերութեան դէմ, Լ. Ս. . . 252
18. ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ. . . 256
19. ՆԱՄԱԿ ԵՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ. . . 263
20. ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ. . . 266
21. ՅԱԻԵԼՈՒԹ. «ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ», վէպ Լ. Տօլստոյի, թարգ. Տ. Յովհաննիսեանի. . . 289—336

ԼԱԼՈՒԱՐԻ ՈՐՍԸ

(Պոէմա)

I

Ծագում է մանուկ արեւ գարնան
Կովկաս լեռների ձիւնի պատնէշից,
Զարթում են մէկ-մէկ սարերն աննրման
Զմրան անվրդով քնի մըշուշից.
Ահա Լալուարի ¹⁾ վիթխարի ուսին
Բազմում է արփին թարմացած ոյժով,
Սարեր ու ձորեր իրար երեսին
Նայում են, ժըպտում ամպի մըշուշով...
Վերջին ձիւներն էլ ահա հալ ընկան,
Արտասուեց իսկոյն լեռների հըսկան.
Ամեն մի ձորից աղբիւր է հոսում,
Ամեն մի թըփից բխլբխլ է խօսում.
Ե՛ւ դալար հովիտ, և՛ ժայռի կըրծքեր,
Արձագանք տալով գարուն են հընչում.
Զըմրան փարախից հովուական երգեր
Զեփեռի թևով սարերն են թռչում.
Ծագկալից աշխարհ անվերջ ձորերի
Բացում է, ժըպտում կոկոնից ղուարթ,
Փարթում ղեղութեան ողին Գուգարքի
Շընչում է գարնան բոյրով անարատ.
Ամպերն էլ իրար համբոյրներ տալով,
Զըւում են կայտառ, Լալուարը զըրկում,
Առաջին անգամ թունդ որոտալով,
Գուգարք աշխարհին ողջոյն են երգում.
Եւ հայրենիքում փայլակ-կայծակի
Գիշերուայ դրոշմած գաղտնի համբոյրներ,

¹⁾ Լօռուայ ամենարարձր սարը
Հոկտեմբեր, 1901.

Երգում են երկրին սէրը երկնքի,
 Դողում են սիրուց սարեր ու ձորեր.
 Եւ խորհրդաւոր մի թովիչ ձայնով
 Խօսում են նրբանք իրար հետ փարւում,
 Երգում են, խընդում, հազար բերանով
 Լալուարի վիթխար հասակը գովում:

Ահա գարնան հետ և չարան-չարան
 Դաշտավայրերից դէպի գով սարեր
 Զրգուեց սայլերի, ուղտերի քարուան—
 Փախչում են շոքից թէ թուրք, թէ հայեր.
 Թընդում են ձորում զանգի հընչիւններ,
 Զիւրի խրխինջ, պայտերի դոփիւն,
 Մէկ-մէկի կրցած անվերջ քարուաններ
 Քաշում է նաուը, ահեղ մըռնչում.
 Ո՛րը տանում է ալաշխի¹⁾ քեչան,
 Կումն ու խնոցին, ճիպտան ու չաթան²⁾,
 Ո՛րն էլ զարգարուած գիր³⁾ ու փընջերով
 Օրօրւում, անցնում լեւան լանջերով.
 Բայց նաոն ինքնագոհ քայլում է հանդարտ
 Բոժոժ ու զանգեր վըզին ու կըրծքին
 Եւ օրօրելով կապերաներ ու զարդ,
 Գեղեցիկ հարսն է նա տանում մէջքին.
 Մերթ բարկանալով, կանգնում է հըպարտ,
 Մերթ փրփուր թափում կտաղած բերանով,
 Մերթ երկար շուրթը կախելով բարդ-բարդ,
 Նա պարծենում է գեղեցիկ բեռով:
 Բռնել է ճամփէն թունդ իրարանցում,
 Դոփում են ձիեր, սանձերը կրրծում—
 Ազնիւ մետաքսից ոսկեթել գործած,—
 Աղաջարիներ⁴⁾ թամբերին զըցած,
 Հուժկու կըրծքերից կապած թալիսման⁵⁾
 Արեւելեան ճոխ արծաթն ու ոսկին:
 Ճերմակ զաթիպան, քօղն ամպի նման
 Փըռփըռում են գեղ հարսների դէմքին:

1) Հովուական վրանի մեծ տեսակը:

2) Բարակ ճիպտաներից հիւսած վրանի շրջապատ:

3) Թղթերում կարած՝ չար աչքից սպահնովոյ աղօթքներ:

4) Մետաքսից գործուած ձիու ծածկոց:

5) Թղթերում կարած՝ չար աչքի գէմ աղօթքներ:

Լեռների տօնն է, մարդ և անասուն
 Ուրախ երգերով դիմում են սարեր,
 Մոռնալով ձմրան քաշած վախճառն,
 Մազիկ փնջելով անցնում են ձորեր,
 Անցնում են արագ քոչ-քոչի միջով,
 Գարնան արևից փայլում են զէնքեր,
 Եւ թարմ կենսարոյր թաւիչ կանաչով
 Բացում են, ժրպտում սարուորի զէմքեր,
 Փոքրիկ երեխան պինդ մէջքին կապած՝
 Խեղճ հովուի կինն էլ յաղում է սաքով,
 Օգնում է մարդուն՝ գոհ և սրտաբաց
 Բախտի որոշած ծանրը վիճակով,
 Մայում են, բայում դառն ու մաքին,
 Թընդում կովերի, հորթերի բառաչ,
 Իսկ տըրտընգալով գոմէշը ձագին
 Կանչում է զանգաղ վազելով առաջ,
 Վաղում են յոգնած շըները հօտի
 Եւ լեզուն հանած թանչին են տալիս,
 Լըսում է յանկարծ ձայնը լակոտի,
 Որ քոչից ընկած կալանչ է գալիս

Քարուանի ծայրը սարերը հասաւ,
 Հասաւ ու ձուլուեց թուի ամպերի հետ,
 Վերան-վերանի յետից բըսաւ
 Մազիկների մէջ գոյն-գոյն սիրաւէտ,
 Ալաչուխ, գաղա¹⁾, անվերջ վերաններ,
 Շըրջան կազմելով սառն աղբրի ափին,
 Ինչպէս ծեր արծուի կարկառած բըներ,
 Յենուեցին մէկ-մէկ բարձըր քարափին,
 Դաշտեցի հայն էլ սառ ջրրի կարօտ՝
 Եկել է, գըրեկ բինէն այս ամառ
 Լօք²⁾, Լալուար, Լեջան³⁾ աղբուրների մօտ,
 Շոքերից ազատ ապրելու համար,
 Գուգարք սարերի սիզուէտ լանջին
 Բազմել են հայի, թուրքի բինաներ,
 Բայց դարձեալ խառնուած քոչ-քոչի միջին՝
 Դեռ երերում են ուղտի քարուաններ:

1) Հովուական վրանի փոքր և հոտարակ տեսակը

2) Լօռուայ սարերից մէկը

3) Լօռուայ սարերից մէկը

Խըրխնջում է ձին, կովը բառաչում,
Բոլորն էլ իրանց իւրան են ճանաչում.
Մայում է անուշ ամլիկը ¹⁾ գառան,
Սարեր ու ձորեր նորից կեանք առան:

Գիշերը հասաւ, մըթին է ճամփան.
Մարում է կամայ աղմուկը քոչի.
Առուակի ափին քարուաններն իջան.
Կանչում են՝ ձորղկըք, ապրանք չը կորչի»:
Ջիւերի ջուկեր, ուղտերի քարուան,
Սայլերի ճըռուց, ոչխար ու տաւար
Գըտնելով ձորում գիշերն իջնան,
Հանգիստ են առնում միւս օրուան համար:
Կըրակի վըրայ առուակի ափին
Մի տեղ ընթրիք են շտապ պատրաստում,
Մի տեղ էլ կորած գառանն ու հորթին
Սար ու ձոր ընկած հովիւն է կանչում.
Մի այլ տեղ ուրախ չըրջան բոլորած՝
Ուտում են նըրանք կաթն ու խորոված.
Գիշերն էլ արդէն մնջում է, լըռում,
Յոգնած քոչուորին հանգիստ քուն բերում.
Միայն մի կով է դարձեալ բառաչում
Եւ քունը կըտրած հորթուկին կանչում.
Լըտելով նըրան գիշերն անդադար,
Հնում է տըխուր ծերունի անտառ:
Ամպի փէշերը կախած մի ծայրին՝
Լալուարն էլ կարծես նոյն վիշտն է զգում,
Ինչպէս վիրաւոր արծիւը ժայռին,
Թւերը փռած քոչուորին հսկում:
Բայց Լօք սարերի կանաչ լանջերում
Մի բինա էլ կայ, որ դեռ չի քընում.
Այնտեղ խարոյկի շուրջը բոլորած՝
Տեսած ու լըսած արկածն են պատմում,
Եւ մեծ ու փոքր ականջներ լարած՝
Աչուզ Գիքոյի երգերն են լըսում.
Պատմում է, երգում աչուզն անցեալից,
Ձորերում տեսած հին իգիթներից.

1) Մօր հետ անրաման ապրող և ծծող դառը:

Կըրակին զըցած կաղնի մեծ գերան՝
Սարուորն էլ արթուն լրսում է նըրան:
«Լըսել էք, տըղերք, ում ալաչուխն է
Լալուարին բազմած արծուի նըման.
Լըսել էք՝ էն ում՝ օջաղի ծուխն է
Խեղճ ու նաչարին միշտ լինում դարման ¹⁾.
Լըսել էք՝ ինչպէս բաղէն ինքնակամ
Նըրանից ազատ որս չի պըտըրտում.
Նըրա մի ձէնը, անունը անգամ
Մարդուն, հարամուն սարսափ են ազդում.
Եւ ուզում է միշտ ամեն մի սարուոր
էն ալաչուխին լինել զըրացի:
Յիշելով նըրա տիրոջն ալեոր,
Առանց օրհնելու չի նըստում հացի»:

Տըղերքն զմայլած աչուղի սազով՝
Փարուեցան նըրա զառամած վըզով.
—«Շատ բան ենք լսել Աւագի մասին,
Բայց դեռ կարօտ ենք նըրա կրեսին.
Բընած թէ՛ արթուն, թէ՛ կուղ կըսզում
Ամենքն էլ նըրա մասին են խօսում.
Պատում են ահով դաշտին ու սարին,
Թէ ինչպէս է նա պատժում միշտ չարին,
Թէ ինչպէս էրէն փախչելիս հովտում
Հեռուից էլ նըրա ձէնն է ճանաչում.
Բայց, սպի, սպի, չենք տեսել նըրան,
Երգի՛ր Աւագից միջանի բերան.
Ընէք կը տանք առատ քեզ եղ ու պանիր,
Դու իգիթներին լաւ գովաբանիր»:
Եւ նա լարելով նորից սիմերը,
Երգում է՝ որքան քաջ են հըները.—
«Աւագ որսկանի անունն է մենակ
Սարերին յայտնի ամեն մի մարդու,
Աւագ-որսկանի ձէնն է մենակ
Լալուարին գոռոզ որոտից ազդու.
Մանուկ օրերից նա որք մընալով,
Ապրել է ինչպէս սև ամպը սարին.
Օրօր է կըգել քամին սուլելով
Եւ նա նընջել է մամուռած ժայռին.

1) Դեղ:

Մըթին ձորերի ահաւոր կիրճում
 Սիրել է թանձր փառօղի ամպեր,
 Ուր փայլակ-կայծակ մահ են շառչում,
 Գըրկել է կայտառ սըլաք ու շանթեր,
 Լ'նկերն է եղել մի հին հրրայան,
 Իսկ անուշ երգը՝ զընգակի բըզըղոյ,
 Թըշնամու ջարդը ահից ցիրուցան,
 Հարան-տարանը և տուր ու զըմփոյ,
 Թէի նա ծեր է ութսուն տարեկան,
 Բայց նըրա նման չը կայ մի որսկան,
 Աչքի լուսի պէս գետ զէնք է սիրում,
 Երկնքի ծոցիցն էլ նա օրս է բերում,
 Դեռ հեծնում է նա ձին արագավազ,
 Սև ամպերի հեռ թռչում սար ու ձոր,
 Դիտելով լուսնի սահը նազէնազ,
 Յիշում իր թափած արիւնը ծոր-ծոր,
 Անցնում է ձըլուած անտառի խորքում
 Նեղ օձապըտոցա ժայռոտ կածանը,
 Որից հոսում է, առուն աղմըկում
 Կամ թէ զըզըրզում խուլ հրրայանը,
 Ուր միշտ ծարաւի թըշնամու արեան՝
 Նա թափառելով զիչերը անահ,
 Մըռայլը գէմբին զըժոխքի նըման
 Նամարդի ¹⁾ համար պատրաստել է մահ:
 Զիբուխի վըրայ կըրակ զընկելով,
 Աչուլը կըտրեց իր երգի թելը,
 Իսկ մէկն էլ այսպէս նըրան հարցնելով,
 Կըրակին դարսեց նորից փայտերը:

— «Բահ, ապի, ապի, դեռ չես իմացել,
 Մի նոր իգիթ կայ սարերը ընկած,
 Աւագ-որսկանից յետ չի մընացել,
 Դեռ նըրա պէս գող աշխարհ չի եկած,
 Զահէլներին մէջ նըրա հառակում
 Ոչ սք չի եղել էնպէս շընորհքով,
 Ասածու զիչերը անցնում է, զարկում
 Ամենահարուստ բէկի օրէքով:

¹⁾ Տմարդի:

Արին է կաթում էն օրը սըրտից,
Թէ որ չի թոցնում ձի, տաւար, հանգից.
Ո՛չ ազգ ունի նա, ո՛չ տէր տիրական.
Կարօ է նըրա անունն իսկական.
Բայց մարդ չի մընում որ չը թալանի,
Թուրքերն ասում են «Դալի-էրմանի»¹⁾.
Էլ նըրա ահից հարան-տարանից
Հեռու չեն քըչում ապրանքը տանից»:

Մինչդեռ խօսում էր Կարօյի մասին
Վաս յափշտակուած երիտասարդը,
Աչուղը կանչեց, դարնելով սաղին,
Դէ՛, տեսէ՛ք՝ օրն է քաջ արդամարդը.—
«Լըսել եմ, զիտեմ է՛ղ աւազակին
Բայց ուր գող Կարօ, ուր Աւագ-որսկան.
Աւագն է՝ ինչպէս Լալուարն ահագին,
Կարօյի նրման բըլուրներ չատ կան.
Թէեւ մարդիկ է Կարօն կողոպտում,
Զի, տաւար հանգից քըչում ու վախշում,
Բայց դուք ջահէլ էք, Աւագ-որսկանին
Ինչպէս որ հարկն է չէք էլ ճանաչում.
Կարօյի նըման ձիու գողերին
Նա խկի մարդու տեղ էլ չի դնում:
Որսկան եմ ասում ո՛չ թէ արջերի,
Որ տանձ ուտելով ապրում են մէրում.
Որսկան եմ ասում նամարդ թիւրքերի,
Որ հայրենիքին փորձանք են բերում.
Որսկան եմ ասում, որ գող ու չարին
Մատաղ է անում կարմիր գընդակին.
Որսկան եմ ասում, որ խեղճ-նաչարին
Պահում է սիրով իր թևի տակին.
Որ ինչպէս ձիւնը ամպամած սարին
Գըլուխ չը թեքած նամարդի սըրին՝
Մի դաս է առել լեռներից դաժան—
Արեան վըրէժը արիւնով առնել,
Բընած թէ արթուն զէնքից անբաժան՝
Հայրենի սիրով ապրել ու մեռնել,
Որի ձէնիցն էլ զընդակ է բըզղում,
Անցած ձորիցն էլ արիւն է հոսում,

¹⁾ Գիծ հալ:

Եւ միշտ վառօդն է ամպերով բուրում,
 Ինչպէս սրբազան խունկը տաճարում:
 Բայց եւ բարի է Աւագ-որսկանը—
 Խօսքը՝ օրէնք է, գործը՝ յաղթութիւն.
 Նա տարածում է դուրսը թէ տանը
 Իր ազգու ձէնով սէր ու հաշտութիւն»:
 Երբ խաչ-հանելով սուրբ պատկառանքով
 Ծերը վերջացրեց երգը օրհնանքով,
 Տըղերքը նորից խնդրեցին նրան.
 —Ապի ջան, ապի, երգի՛ր որսկանից.
 Սիմերդ անուշ, դու քաղցրաբերան,
 Մենք չենք հեռանալ քո սագի ձէնից:

«Աւագ-որսկանի արած գործերը
 Շատ են ու երկար», սկսեց ծերը,
 «Բայց ես կը պատմեմ շատերից մէկը,
 Թէ ինչպէս փախաւ որսկանից ըէկը.
 Սըրանից կը լինէր տաս տարուց էլ վաղ
 Դըրացի էր մեզ Սալմանի օրէն ¹⁾
 Թալանում էր նա հային աջ ու ձախ,
 Աղա էր նըրա ամեն մի գեաղէն ²⁾:
 Մի օր դուրս եկաւ Սալմանի բուղէն ³⁾,
 Գոռալով վազեց ինչպէս հըրեղէն.
 Եկաւ որ քըշի մերին տաւարից,
 Մերն էլ բարկացած նըրա հաւարից՝
 Միքիչ կովերից զընաց, հեռացաւ,
 Բուղագոռ սալով, նըրան մօտեցաւ.
 Դեռ գոռգոռալով երկումն էլ կըրծքից,
 Հեռուից բարկացած կանչեցին իրար.
 Վազելով եկան թուրք, հայ օրէքից՝
 Մեծ բուղալըռուին նայելու համար.
 Խառնուել են միմեանց մէր, մանուկ ու ծեր,
 Հըռ-հըռի ձայներ, հայ-հայ, զըզըրդիւն.
 Ամեն կաղմերից լըսում են հարցեր—
 Ո՞րն է երկուսից տանում յաղթութիւն:
 Երկու բուղէն էլ ահեղ զարկերով,
 Պոզերով, ոտքով գետինն են փորում,

1) Վրանների խումբ:

2) Ծառան:

3) Ցուլ:

Երկու բուղէն էլ ուռած կըրծքերով
 Հըպարտ բըշալով, կըռիւ են գոռում.
 Մէկ պինդ ոլորած պոչն օձի նըման
 Լախտ արած ուժգին գետինն են ծեծում
 Մէկ ինչպէս վերջին ահեղ հըրաման,
 Նորից հերսոտած կըռիւ են բըշում.
 Սալմանի բուղի մընդաւը ¹⁾ փըրփրում,
 Տեսնողի վորայ սարսափ է բերում:
 Յանկարծ երկուսն էլ նայելով խելս-խելթ,
 Մէկ կով շնուով ²⁾, զընացին յետ-յետ,
 Մէկ նորից եկան պատրաստի զարկով,
 Մօտեցան միմեանց դէմ տուած կողքով.
 Մընդաւն ու պողեր տալով պահապան,
 Երկու ճակատներ դէմ ելան, կըպան.
 Թըրնիք, հա, թըրնիք պողերով, դանդով
 Զարդում են իրար անխընայ զարկով.
 Նորից խառնւում են թուրքեր ու հայեր,
 Նայում են կռուին սըբտի տըրտփով.
 Նորից թընդում են հըռ-հըռի ձայներ,
 Եւ բուղաները զարնւում են թափով.
 Փահլէվանի պէս հէնց են պըտըտում,
 Որ կուրծք ու ճակատ փըրփուր է սլաւում.
 Դեռ չըրըխկում են, զըրըխկում զարկեր,
 Սալմանի բուղէն յետ-յետ է նայում,
 Կըրծքին ու կողին բացուել են վէրքեր,
 Բայց նա ամօթից դեռ չի հեռանում:
 «Զօռեց հա, զօռեց», յանկարծ գոռացին,
 Սալմանի բուղէն զըրըխկած գետին.
 Մեր բուղէն էնպէս գոռաց ու բըշաց
 Որ նրա ձէնից սար ու ձոր թնդաց.
 Իսկ բէկի յաղթուած բուղէն հեալով,
 Վեր կացաւ հազիւ, գընաց կաղալով:

Երբ մենք թուրքերին ծաղր ու ծանակով
 «Ղու» էինք տալիս, թըքում ու մըքում,
 Բէկը կտարբուած մեր յաղթանակով
 Նոր կըռուի համար ատամ էր սըրում:

¹⁾ Ուար:

²⁾ Պողերով սպառնալով:

— Էս բուզակըսուի ամօթի մըրից
Մենք չենք ազատուիլ ոչ մի ժամանակ,
Մինչև որ սխը չառնենք հայերից,
Մինչև որ չուտն նըրանք զազանակ ¹⁾։

Այդ ասաց-չասաց, խմբով թուրքերը
Կալ-մէջ արին մեզ դագանակներով.
Թըրքերը հանած՝ հասան բէկերը
Եւ վըրայ տուին թունդ ազմուկներով.
Քար ու դագանակ ամենքի ձեռքին՝
Խառնուեցան թուրք, հայ, աղամարդ ու կին.
Երկու կողմերից կարկուտից վարար
Քարերով, փայտով ջարդում են իրար.
Հենց որ թուրքերը յաղթուած հայերին
Քրչկելով, հասցրին արխաջի ²⁾ ծէրին,
Յանկարծ սարիցը մի ձէն որտաց.
«Ո՞ւր էք փախչում, ուր, գետինը մըտած,
Միք փախիլ, տուէք, տուէք թուրքերին,
Գալիս եմ, որ ես պատմեմ բէկերին»։

— Փախէք, հն, փախէք, վայ կանչեց բէկը,
Աւազ-որսկանն է սարիցը վազում.
Փախէք, հն, փախէք, մըտէք դաղեքը,
Նըրա հեռ կոտուել մեզ էլ չի սաղում։

Մի չունչ չը մնաց էլ դուրսը թուրքից,
Աւազն էր նըրանց դեռ կանչում դաղից.

«Ո՞ւր էք փախիլ, ուր, էյ, դուք նամարդներ,
Դուրս եկէք, տեսէք ձեր հոգէտոին,
Թէ չէ կը պոկեմ բնա-դագաներ,
Չեմ թողնիլ մէկիդ չունչը բերանին»։

Թուրքերից ոչ մի իգիթ դուրս չեկաւ.
Սալմանի հայրը կորացած մէջքով
Եկաւ որսկանի սաները ընկաւ,
Ու նա հեռացաւ ծերի լընդիրքով։

1) Պհակ։

2) Անասունների բացօթեայ հանգստեան տեղը։

Էն օրից էս օր թուրքերն ամօթով
 Հանեցին զըլխից կըռտի մըտքերը.
 Պատմում են թուրք, հայ՝ ահ ու սարսափով
 Աւագ-սրսկանի արած զործերը.
 Պատմում են որ նա ինչպէս զօրավար
 Թիլիսմը ահի չար դի ու սուրբից,
 Որ նա չի լինիլ զընդակի աւար,
 Ոչ էլ կը մնանի նա մարդու ձեռքից.
 Որ երկու բան է Աւագ-սրսկանը
 Ամենից մօտիկ պահում իր սրտին —
 Մէկը Ղըրիմու հին հըրայանը,
 Մէկն էլ մինուճար սիրուն Ալվարդին.
 Ու զըրանց հետը ժանտ օձի նըման
 Եւ մի լուս վիշտ է միշտ նըրան կըրծում,
 Որ Աստուած արդայ չը տուեց նըրան,
 Որ Աւագ անունն պահէր իր ազգում.
 Որ միշտ անսնելիս սիրուն Ալվարդին
 Զգում է նա իր զատարկ վախճանը
 Եւ սի մըտքերը փաթաթում սրտին՝
 Տանջում են նըրան զուրսը թէ տանը:
 «Մի օր աղջիկս ես մարդու կը տամ,
 Ինքս էլ ծերացած աշխահից կ'երթամ.
 Հրայանս կը մնայ պատիցը կախուած,
 Ժանգում ու փռչում անբան շաղախուած.
 Երկար խանչալս էլ, արծաթով պատած,
 Վախկտալի մէկը կ'առնի իր փողով,
 Հաղար փորձանքի արնով աշխատած
 Անունս էլ հետը կը ծածկի հողով.
 Սիրուն Գուգարքն էլ տունց պահապան,
 Քանդելու կը դայ ամեն մի անբան.
 Էլ չեմ գուրս գալ ես խոր գերեզմանից,
 Էլ չեմ զըցիլ իմ հին հըրայանից»:

*
 * *

Երկնքի զրրկում լողում է լուսին.
 Դեռ նըստատած են ծեր-երիտասարդ,
 Աւագ-սրսկանի, Ալվարդի մօտին
 Խաբոյկի շուրջը լըսում են հանգարտ
 Կառնի գերանը կըրակին ընկած՝
 Առատ բոցերով դեռ լոյս է սփռում.

Ճարճատում է նա, բըռնելում յանկարծ,
 Հեան էլ աշուղի երգերը վառում.
 Տեսած ու լըսած անթիւ դէպքերով
 Եւ մէկը միւսից արժան գործքերով
 Դեռ երգում է նա և այն հաստատում,
 Որ առաջինն է Աւագն աշխարհքում,
 Նըրանից իգիթ, Նըրանից հըսկայ
 Էլ թուրքում, հայում, ոչ մի տեղ չը կայ.
 Եւ ուշի-ուշով նստոտած յամառ՝
 Խնդրում են նորից արդերքն աշուղին.
 «Ա՛պի ջան, ապի, երգիր մեզ համար,
 Էլ չենք քընելու մենք լուսնի չողին»:
 Բոլորի ուշքն էլ որսկանը տառաւ,
 Մարում են կամայ խարոյկի կայծեր,
 Ջահէլ արդերքը դեռ երգի ծարաւ՝
 Աւելցընում են կըրակին փայտեր.
 Ո՛րը յոգնելուց գըլուխը թեքած՝
 Նիրհելով կամաց, զարթնում է յանկարծ,
 Ո՛րն էլ վաղուց է անուշ խըռտացնում,
 Աւագ-որսկանին երազում տեսնում:
 Երկնքի գրկում լողում է լուսին.
 Նընջում են արդէն ծեր, երիտասարդ.
 Աւագ-որսկանի, Ալվարդի մասին
 Լուսինն է խորհում երկնքում հանգարտ:

II

Արեւ չեղած սարուսրն արթնացաւ,
 Նորից ձորերում աղմուկ բարձրացաւ,
 Նորից սայլի տակ ճըռռում է ճամփան,
 Փըռփըռում հարսի քօղն ու զաթիպան.
 Դալար իւրտերը ամպերի տակին
 Աչքերը զըցած քոչուորի ճամփին՝
 Ժըպտալով յակինթ յողերով առատ,
 Կանչում են կարծես բոյրով անարատ:
 Կանաչի վըրան հալթաւան ¹⁾ ձևերին՝
 Կրօնամուլ թուրքը չոքեց նամաղի,
 Ձեռները զգոյշ տանելով միրքին՝
 Աղօթք է անում Աստծուն մեկուսի:

1) Զրամանի տեսակը:

Կէս օր է արդէն. կանաչ Լալուարից
 Իջնում է հանգիստ ոչխարը կըթի.
 Կըթուելով մաս-մաս, անցնում է բերից ¹⁾:
 Լսում է անուշ փըշոցը կաթի.
 Հովիւ, հովուհի նստոտած չարքով
 Կըթում են ուրախ և անհոյ խընդում,
 Երբեմն էլ այրուած անուշիկ երգով
 Սէր են զարթեցնում մէկ-մէկի սըրտում:
 Վերջացաւ արդէն ոչխարի կիթը,
 Կաթսաներ տարան թարմ կաթնով լիքը.
 Մէկն էլ գըտակը շարժելով օդում,
 Դեռ գառնարածին՝ «եկ, հէյ» էր կանչում.
 Երկար չանցնելով սարի գագաթին
 Գառների կայտառ հօտը երևաց,
 Խառնուելով նրանք մայրերի հօտին,
 Բերկրանքի յոյզով մայրւմ են ցըրուած.
 Կանչում են, բայում գառն ու մաքին,
 Անուշ ձայներով փընտրում են միմեանց.
 Ո՛րը գըտնելով իրան գառնուկին,
 Կաթնն է տալիս, փայելով սըրտանց.
 Ո՛րը խաղում է մօր հետ կուշտ փորով,
 Ո՛րն էլ մընում է արխուր մայելով.
 Եւ ամեն անգամ գառը մէր տալիս ²⁾,
 Կարծես թէ անուշ համերգ են տալիս:
 Բայց շուտ ջոկելով մայրերը գառնից,
 Հովիւը քըչեց նըրանց զէպ՝ արօտ.
 Մըհակն էլ ուսին գառները բինից.
 Տարաւ գառնարած սառն աղբիւրի մօտ:

Հովիւ, գառնարած մի տեղ խմբուելով,
 Լախտի են խաղում, առոյգ թռչկոտում.
 Հըրճում են նըրանց կայտառ խաղերով
 Ծերերը ծածկուած դառան մուշտակում.
 Ամեն մի նըրանց ճարպիկ թըռիչքով
 Յիշում են վաղուց կորած մանկութիւն,
 Շոյելով ճերմակ միրուքը ձեռքով,
 Կանչում են «նամարդ, նամարդ ծերութիւն»:

¹⁾ Ոչխար կթելու տեղը:

²⁾ Մայրերին տալիս—ծծեցնելիս:

Մէկն իր մուշտակը մի կողմն է գրչում,
 Եւ գիտմամբ խառնում տրդերանց խաղին,
 Մի լախտ է խըլում, ոլորում ձեռքում
 Եւ առիթ տալիս անվերջ ծիծաղին.
 Կանչում են՝ «Ախ՛ն, լախտը թրոյրբո՛ւ,
 Մեր սրապի մէջքը մի լաւ տաքցրի՛ւ».

Մի տեղ ձիերը տըրարնդի տալով,
 Փրոտացնում են, սարերը փախչում.
 Զահէլ տրդերքը քամանդ ¹⁾ բռնելով,
 Նըրանց յետիւց սիւրազ ²⁾ են թըռչում,
 Մի խամ չընրստուած վայրի քուռակի
 Ամեն կողմերից կալմէջ են անում.
 Ով նըրան մենակ բրտնի ու թամբի,
 Նա մի քալաղի նամառ է տանում.
 Բայց տաքացել է, կատաղել խամ ձին,
 Տրդերանց վըրայ ծարս-ծարս է ³⁾ լինում.
 Երկար քամանդը քաշելով վրդին,
 Խեղդում են նըրան և թամբը զընում.
 Զուռնան էլ թողած մի կողմը լախտին՝
 Փըչում է արդէն տաք-տաք ջերիւղին.
 Տըղերքը միմեանց առաջ են քըչում,
 Ծերերը գարծկալ խոր ախ են քաշում:

Իսկ հարան ու աղջիկ սափորը ուսին՝
 Գընում են խումբ-խումբ աղբիւրը ջըրի,
 Դողում են նըրանց ժպտուն երեսին
 Բոլոր գոյները Գունգալք լեռների.
 Եւ բիւր ծաղկանիչ նախշուն շորերով
 Անցնում են նըրանք ուղին հոտաւէտ
 Եւ թարմ կուտական հըմայիչ բոյրով
 Մըրցում են սարի ծաղիկների հետ:
 Եսում է խաղը հարմների դիմաց,
 Նայում են միմեանց աչքերի տակով,
 Կարմրում են, ժրպտում կոյսերը կամաց,
 Անցնելով անուշ սիրոյ տըրոփով:

1) Զի բռնելու սլարան:

2) Զխարշա՝ առաջ կորելու նպատակով:

3) Յետին ստների վրայ կանգնում:

Բայց այ քեզ հըրաչք, մի չըշուկ անցաւ.
«Ալվարդն է գալիս, Ալվարդն է գալիս».
Ետուն ջիրիզը խփոյն զաղրեցաւ,
Բոլորն էլ սառան նըրան տեսնելիս,
Հուր-հըրին տալով քօղի արանքից,
Նըրա աչքերը հանեցին խելքից.
Էլ ոչ ջիրիզ կայ և ոչ էլ զուռնայ.
Ալվարդի նեախն ո՞վ կըզիմանայ.
Ջիրիզներն ընկան հուժկու ձեռքերից,
Ախ ու հառաչանք թըռան կրրծքերից.
Ձուռնան էլ մոռցած լախան ու ջիրիզին՝
Նըրանց տեղ զրկեց այրուած բայեաթին ¹⁾։

Ալվարդի համար ախ ևն հառաչում
Գուգարք լեռների ամեն մի ձորից,
Ալվարդի համար մեղուն է թըռչում
Լօռուայ առաջին խամ մեղրի ձորից.
Ուտում ևն աչքով ամենքն Ալվարդին,
Բայց սէրն անցայտ է դեռ նըրա սըրտին.
Նա դեռ ապրում է երազների մէջ,
Դեռ նըրան այրել չի սէրը անշէջ.
Բայց էն էլ առած՝ Աւագի ահից
Ո՞վ կարայ անցնել Ալվարդի մօտով,
Կամ թէ փախցընել նըրան ազբիւրից
Ո՞վ կարայ խփի անցկացնել մրաքով։

Սև ստուերները հըսկայ լեռներից
Ձորերն ևն ընկել, մէկ-մէկի զըրկել,
Լուսնի եղջիւրը մրոայլ ամպերից
Հալածուած գէմքը դեռ չէր ազատել.
Թանձըր կթերեան սև քօղը գէմքին
Վազվըզում էր նա յոգնած ու անքուն,
Նայելով հերթով բոլոր օրէքին,
Հըսկում էր նըրանց զիշերը արթուն.
Օրօր էր երգում առուն ձարերում,
Մարում էր մէկ-մէկ կըրակն օրէքի,
Բայց ականակիր սարի խաւարում
Մենակ մի կայծ էր զսղում ճըրագի։

¹⁾ Սիրոյ երգի տխուր եղանակ։

Ղարախաչ ¹⁾ սարի գիծ գազաթներին
 Լուսինն էլ գերի մընաց ամպերին.
 Այնտեղ ծովիանն է խաղում, որստում,
 Հըրեղէն գօտին երկնքով պատում.
 Շըփշըփաց անձրի ամեն մի տեղով
 Առունկը դառած պըղտոր հեղեղով.
 Զարթնելով քընից սարուորը յանկարծ,
 Ամրացրեց դագի հին ծակ ու ծուկը.
 Տաւար ու ոչխար իրարով ընկած՝
 Խառնեցին միմեանց գառն ու հորթուկը.
 Հովիւը հասաւ ազգարար ձայնով
 Հաւաքեց նըրանց դէպի արխաշը,
 Բայց դեռ լըսւում էր տըխուր ոռնալով
 Դօլանից ²⁾ փախած շընների հաշը:
 Սարեր ու ձորեր ահից դողալով:
 Արձագանք տուին փայլակ-կայծակին,
 Լեռների որդին մըթին գիշերով
 Անցնում էր հեղեղ՝ մի սև ձի տակին.
 Գոռում էր, ճըչում ահաւոր կիրճում
 Փըրփըրած բաշով սևացած ուրկուն ³⁾.
 Բայց ձիաւորը մի աղօթք մըտքում
 Դեռ մըրմնջալով, քըչում էր անքուն:
 Զին առանց զարդի, սանձի ու թամբի
 Ցատկում էր արագ ժայռերի վարսեր,
 Ինչպէս մի ստուեր սևակնած ամպի
 Թըռչում էր գետեր և դար ու փոսեր.
 Իսկ դոփիւնները պինդ սմբակներից
 Արձագանք տալով խորին ձորերում,
 Կայծին են տալիս զարնուած կայծքարից:
 Փայլատակում են և յանկարծ մարում.
 Ռընգներից ամպի փրփուր է հոսում,
 Խառնւում է պըղտոր, վըշշան հեղեղին.
 Զին իր հեծուորին այնպէս էր սազում,
 Ինչպէս որ նետը իրան աղեղին:

«Էս ուրկունիցն էլ թէ դուրս թըռաւ ձիս,
 Մուրազ եմ անում գընամ սուրբ Սարգիս.

1) Լօռուալ և Շիրակի սահմանում ձգուած բարձր սարը:

2) Շան նստելու, հօտին հսկելու տեղը:

3) Հեղեղից առաջացած մեծ գետ:

Հասուէհաս եմ հա, ճրագ եմ տեսում,
Գիշերս կը մնամ հայերի բինում.
Հէնց որ անձրեր մի քիչ դադարի
Նորից կը բըռնեմ ճամփէն Լալուարի»:
Աչքերը յառած բինի ճըրագին
Հեծուորն էր այդպէս ձիուն մըմնջում,
Նրրա սե բաշը ոլորած ձեռքին
Կարծես ուզում էր հասնել մի շնչում.
Փրոռացրեց սե ձին, դուիեց սմբակով,
Նետի պէս ցըցուեց արխաջի ծայրին,
Մի շուն զօլանից վեր թըռաւ հաջով
Եւ թարչարժ արաւ քրնից սարուորին.
Շրներն աղմուկով զայրացած հասան,
Այն ձիաւորին կալ-մէջ արեցին,
Իսկ հովիւները՝ «ո՛վ ես ու քիմ սան»
Նրրան խաւարից մէկ-մէկ ձայնեցին:
—Սըթին գիշեր է, կորցրել եմ ճամփէս.
Պատասխանեց նա, զօնաղ եկայ ձեզ:

Ութսունից մօտիկ վեհ բարձրահասակ,
Հերքը ալեւոր ձիւնից էլ ճերմակ,
Արծաթապատեան դաշոյնը գօտկին,
Հին արկածների կընճիւններ դէմքին,
Սե-մաղ ետինջին ուսերին բազմած,
Նրկար չիւրուխն էլ բերանին սեղմած,
Կանգնելով ձեքը ալաչխի չէմքին՝
Խրոխտուլի ձայնով կանչեց ճամփորդին.

«Ե՛կ, ճամփորդ ախպէր, արխաջիմօտով,
Դուբըր անձրե է խառը կարկուտով.
Մինչև չը նստես դու էլ իմ տանը,
Պատառ չեմ դընիլ ես իմ բերանը.
Ե՛կ, ախպէր ջան, եկ, զօնաղն Աստծունն է,
Անմեռ աշխարհն էլ իդիթ մարդունն է»:

Հեծուորը եկաւ ձերի հրաւերով,
Սե ձին էլ տակին սե ամպի նրման,
Ուռած որնգներից թառանչ քաշելով,
Թըռաւ ու կանգնեց նրրան յանդիման:

—Բարի իրիկուն—սասայ նա—սարուոր,
 վատ օր չը տեսնի զըլուխդ ալւոր.
 Թող վառ լինի միշտ բինում ճըրապդ,
 Թող տափը չառնի վերջին զընդակդ:

«Բարին արևիդ. համեցէք, սրդի,
 Թող ձիդ օրիւկի ¹⁾ հանդումը ծառան,
 Դու եկ անձրևից ալաչուխ մրտի.
 Ալվարդ ջան, վեր կայ դու էլ տաքարան,
 Որսի խորոված չամիրի, պատրաստի,
 Կուշտը սովածին մանրը կը բրդի»:

Այդպէս պատուէրներ տալով Ալվարդին,
 Ալաչուխ տարաւ ծերը ճամիրորդին,
 Որի ետինջից ծորում էր ջուրը,
 Ինչպէս մամռոտած ժայռից աղբիւրը.
 Բայց նա թափ տալով շորերը շէմբին,
 Մօտեցաւ, նստեց ծերունու կողքին:
 Թուրն ու դաշոյնը կեռ արծաթապատ,
 Գընդակ-վառօղի ամանը զօտկին,
 Չախմախի հրացան զուգուած տոսնարանդ,
 Շահմար ²⁾ օձի պէս լուռ փարուած մէջքին,
 Ձէնք ու զըրահում, արծաթում մրտած՝
 Ճըրապի լոյսով հիւրը շողշողաց:

Սերն ու կարագը առաջ բերելով,
 Ալվարդն եփում էր դեռ տաքարանը.
 Մի քանի խօսքով սուփրէն օրհնելով,
 Ծերունին զարձաւ աղօթարանը:

«Թող նըրան տանի սելաւն ու գետը,
 Ո՛վ աղուհացի օրէնքն ուրանայ,
 Ո՛վ զօնաղ եկած թրչնամու հետը
 Ձի նստիլ ուրախ մարդի-մարդանայ.
 Թըչնամի կըլնես թէ ինձ բարեկամ,
 Դուռս բաց կըլնի քեզ ամեն անգամ.

¹⁾ Երկար թուով՝ արածելու համար կապի:

²⁾ Օձերի մայր, թագուհի:

Քանի որ կ'ուզես իմ պաշտօնում
Սիրտդ բնց արա ինձ հետ կեր ու խնամ»:

Երբ չամփութները մէկ-մէկ շարելով,
Դարսում էր կոյսը կարմրած շեղջին,
Կամ խորովածը արագ չորջնելով,
Բերում էր, զընում հիւրի ստաջին,
Ցուռն աչերը յօնքերի տակից
Ընկնում էին միշտ փայլուն գէնքերին
Եւ ակծածան մազի արանքից
Նա գաղտնադողի գիտում էր հիւրին.
Խիտ գանգութները յանկարծ ցընցուելով,
Մերթ ալտերն էին վարդի պէս փայում,
Մերթ չամփութները նորից շարելով,
Հիւրերի սիրտն էլ էր նա հետը ալտում:
Եւ անքընութիւն, ե' երկուր ճամբէն
Վերացան իսպառ ճամփորդի մըտքից.
Սե-սե աչերը շանթելով արգէն,
Անցան շեշտակի սուր նրբա կըրծքից.
Մոռացաւ ինքն իրան, երկիր ու երկին,
Երեւոյ անուշ անսովոր զոզով,
Եւ կեանքի զընով գողցած նըժոյզին
Նա մոռցաւ միայն երկու աչերով:

Տեսնելով հիւրի թեքի արիւնը,
Ծերունին հարցրեց նրա անունը.
«Ինչի՞ չես, որդի, դարդդ ինձ ասում,
Էդ ինչ արիւն է թեքիցդ հոսում.
Ե'կ, դու մի՞ ծածկիր, անունդ ինձ բախչի,
Չեմ թողնիլ որ քեզ էդ ցաւը մաշի:
Աւաղ-որսկանն եմ Գուգարաց երկրի
Կըռիւնների մէջ հերքա ճերմակած,
Քեզ նըման ես էլ հազար վերքերի
Խոռոչներ ունեմ մարմնիս ընկած»:

—Տէրն Ինքը հաստատ պահի քո սունը,
Վաղուց եմ լսել քո մեծ անունը.
Չախ թեիս միջին գընդակ է մնացել,
Ինչ անես, մապի, զըժուար է հանել:

«Անհոգ կանց, սրգի, ինչ վերք էլ լինի,
Աղջիկս նըրան դեղ ու ճար կ'անի:
Եւ սովորել է հանգուցեալ մօրից,
Որ բըժըշկում էր զընդակ ու սըրից.
Արվարդ ջան, անղի, ճար ունես, դէ տես.
Ջահէլ է, մեղք է, կըռնատ ¹⁾ չր թողնես»:
Եւ Արվարդն եկաւ դեղի փաթեթով,
Գընդակը հանեց մի երկար կարթով,
Վէրքը լուացաւ, գեղը փաթաթեց,
Վրան էլ մետաքսի թաշկինակ կապեց.
Իսկ հիւրն Արվարդով անքան հիացաւ,
Որ զընդակ ու ցաւ իսպառ մոռացաւ:

«Դէ, պատմիր, սրգի, գըլխիդ անցումներ,
Թէ որտեղ հասաւ քեզ էս փորձանքը»:

—Այ, անի, լըսիր սըրտիս գաղտնիքը,
Ուչինչ չեմ ծածկիլ, կը պատմեմ անվախ.
Եւ հիւրն արիւնով աչքերը լիքը
Դեռ վագրի նըման նետեց աջ ու ձախ.
—Բայց առաջ բախշի ինձ, Աւագ-որսկան,
Որ ինձանից գող՝ թուրքեր էլ չը կան.
Իսկ թէ քեզ մօտ էլ դուրս դամ մեղաւոր,
Ինձ համար եղիր դու խիստ զատաւոր:

«Իդուր ես եկել, մըտիլ իմ տունը,
Ինձ մօտ չես զըսնիլ քո փրկութիւնը.
Հոգիս էլ կը տամ ես իմ զօնազին,
Բայց չեմ խընայիլ, պաշտպանիլ գողին.
Գիշերս կը տամ ես քեզ ապաստան,
Կը զարթնես քընից, կ'երթաս ապահով,
Յետոյ կը փընտրեմ ես ինչպէս որսկան,
Եւ կ'անեմ մի օր քեզ զընդախորով:
Դէ, պատմիր, տեսնեմ՝ էդ ի՞նչ ահարկու՝
Սարերը ընկած աւազակ ես դու»:

—Գարուն էր, անի, սարը քոչելիս
Մի քանի հարուստ թուրք աղալարներ

¹⁾ Առանց ձեռքի:

Աղբիւրի սփին նստաղ անելիս
 Օրիւկել էին իրանց ձիաններ,
 Երբ ես անտառից յանկարծ դուրս եկայ,
 Նըրանց միամիտ բարով տուեցի,
 Նըրանք ծաղրեցին և հըռհրալով
 Հարցըրին ինձ—հայ, ձու զողցար թէ ձի:
 Էն օրից թէ և տարիներ անցան,
 Բայց նըրանց ծաղրը մընաց իմ սըրտում.
 Եւ ես երգուեցի էն ծաղրի թոյնով
 Լինել աւագակ, գող ու մարդասպան.
 Գիշերը անցնել թուրքերի բինով
 Եւ մահ գոռալով քըչել ամեն բան.
 Հէնց էն ինձ ծաղրող մեծ աղալարին
 Գիշեր ու ցերեկ փընարելով արթուն,
 Վերջը ես զըտայ Ղարախաչ սարին,
 Ուր նա յայանի է ինչպէս մեծատուն.
 Ասլան-բէկն է նա, քաջ և անուանի,
 Տաւար-ոչխարի հօտերով հարուստ,
 Բայց ամենից լաւ մի սն ձի ունի,
 Որ աշխարհ արժի մենակ արտաքուստ.
 Ձի հասնիլ նըրան հին հէքեաթների
 Թէկուղ հըրեղէն ձին իր թեւերով,
 Ձի հասնիլ նըրան և զընդակների
 Կարմիր արժժուցը մըռայլ գիշերով.
 Առաջուց գիտի նա՝ թէ՛ փորձանքը
 Եւ թէ՛ հեծուորի սըրտի բաղձանքը:
 Մըթին գիշեր էր, հէնց գողի գիշեր,
 Երբ Ասլան-բէկի օրին մօտեցայ.
 Հէնց որ օրիւկը բերից կըտրեցի,
 Վեր կացաւ յանկարծ մի շուն դօլանից,
 Երկաթի ոտկապն էլ որ կտտրեցի,
 Դրղըրդաց օրէն հարայի ձէնից.
 Մարդիկ վազում են, շըները հաջում,
 Բայց ես փորսող գետնին եմ կրողում,
 Եւ հարահրրոցի թունդ արաքարաքոյին
 Թրուշում եմ, սանձում ոտկապով սն ձին.
 Նորից զըղըրդաց. զընդակ օրտապ—
 «Տարան հն, տարան բէկի սեուկը».
 Բայց ես նետի պէս ախանջը միտում՝
 Քըչում եմ նըրանց գոված նըժոյզը.
 Տըրանք հն արանք զընդակներ թըտան.

Խառնուած օրէն գոռում էր—տարան,
—Հասէք, հա, հասէք, դալի-ւրմանին
Կենդանի թաղեց իգիթ Ասլանին:
Խրրիւնջում էր ձին, ոսկապը կըրծում,
Փրփոււրն ամպի պէս սրնդներից զըցում
Եւ կըրակ կըտրած էսպէս էր վազում,
Որ կ'ասես հետուից զընդակ էր բըզզում:
Թէ որ ես նըրան հեծած չըլնէի,
Ով գիտէր թէ սղջ էստեղ հասնէի:

Յանկարծ զըրոյցը Կարօն կըտրելով,
Դարձաւ որսկանին այսպէս խընդրելով—
—Հերիք է, ապի, ես լոյսն եմ բնկնում,
Տաւար ու ոչխար արօտ են զընում.
Թէ նամարդ եմ ես, զարկիր զընդակով,
Թէ չէ ճամփայ տուր ինձ քս օրհնանքով:

«Համբերիր, Կարօ, համբերիր մի քիչ,
Մի օր էլ կըլնես թոյլերի փրկիչ:
Էս զիշեր պատմած զըլիսից անջքերը
Մոռցըրին ծերիս ճերմակ հերքերը.
Թէ գող լինէիր թուրքի պէս անմիտ,
Ես չէի ասիլ քեզ երբէք իգիթ.
Բայց երբ որ գող ես մինակ թասիրից,
Էն էլ նամարդին պատժելու համար,
Սգնութիւն կը գայ քեզ ամեն սուրբից
Եւ դու կը լինես անյաղթ զօրավար.
Մարդը նամարդին թէ մէօհտաջ կ'անես,
Աւագ-որսկանից պատիժդ կ'առնես:
Դէ, տուր խանչալդ, օրհնեմ իմ սըրով,
Որ քեզ տեսնելիս զողայ թըշնամիդ,
Քեզ պէս թասիրի աւագակներով
Լըցուեն մեր երկրի սար-դաշտ ու հովիտ»:

Երբը պատեանից դաշոյնը հանեց
Եւ խաչ քաշելով Կարօյի սըրին,
Պապական ծխով նա քաջին օրհնեց.
Ապա օրիւկից նըրա ձին բերին.
Եւ Կարօն թըռաւ առոյգ ոստիւնով,
Կըպաւ մերկանդամ սևուկի մէջքին.

Խըրխնջաց սև ձին և փրոնչիւնով
Թըռչկոտաց հուժգու հեծուորի տակին.
Եւ սիրան ու հողին թողած Ալվարդին՝
Նա մընաս բարով ասաց Աւագին:

Ծէգում էր արդէն, բայց Կարօն չը կար.
Ալվարդը գընաց՝ ինչպէս խելագար
Ալաչուխ մըտաւ, սափորը ուսնի,
Երգի մըրմունջով աղբիւրը վազեց.
Ձիու հետքերը յանկարծ նա գըտաւ,
Այնտեղից պոկեց մի փունջ կանաչ խոտ
Եւ համբուրելով նըրա մէջ գըրաւ
Կարօյի թողած գընդակը արնոտ:
Բայց խոր ձորերում կամաց մարելով,
Դեռ գըրնդում էր սլայտերի դոփիւն.
Նըրան կրքեմն արծաղանք տալով,
Ձուլում էր կրդի անուշիկ հընչիւն.
Ալվարդն էլ յենուած դեռ ժայռին դադանի՝
Կարծես ուզում էր կրգողին գըտնի:

Լալուարայ բարձր սարից
Շատ սիրուն է աշխարհը.
Ամպի տակի աղբիւրից
Ձուր է տանում իմ եարը:

Աղբիւր, ծաղիկն ու լալը ¹⁾
Շատ առատ են Լալուարին.
Բայց իմ սիրած մարալը
Արժի արար աշխարհին:

Ա՛խ էն աղջիկն աչք-ունքով
Ինձ զարկել է գնդակով.
Ձուր է թռչում իմ սև ձին,
Սիրտս կըպաւ Ալվարդին:

—Էլ մի թռչիլ, ձիաւոր,
Արծուի պէս թիաւոր.
Ե՛տ արի, ետ Լալուարը,
Մենակ մընաց մարալը:

¹⁾ Հանք:

Աւագ-որսկանը, հայրը Ալվարդի,
 Չիբուխը բերնին զեռ նըստած արթուն՝
 Յիշում է մըտքում կեանքը որսորդի,
 Դիտելով ծուխը գիշերը արթուն.
 Եւ արիւնսների ծեր յիշողութեան
 Ամեն մի մոռցած, կտրած անկիւնում
 Մե ծըխի մըռայլ ամպերի նըման
 Անցած օրերն են մէկ-մէկ բարձրանում.
 Իսկ ուղաւիտում պառկած առանձին
 Գըլուխը բարձին թեքել է Ալվարդ,
 Քնի մէջ կարծես թուել է հողին
 Մի աշխարհ, ուր նա մոռացել է զարդ:

Մարել են ճրագի կայծերը ազօտ.
 Նընջում է ամբողջ օրէն մըրաւում.
 Յանկարծ հեւըլում թընդաց մի սրտա,
 Խոր քնից իսկոյն Ալվարդը զարթած
 Աչքերը յառեց ծերունու գէմբին
 Յուզուած նա պատմեց կրաւ սնմակին:
 «Բընած էի ես, տեսայ կրաւում
 Մի սիրուն պախրայ անտառից վաղեց,
 Մեր կովերի հետ կոնւոնած արխաջում
 Ազաքարերից մի քիչ աղ լիզեց.
 Նա պղեր ունէր մէկ-մէկի վըրան
 Անտառում բըսած ծառերի նըման.
 Ինչպէս մի ընկեր կարօտած սիրով,
 Եկաւ փաթաթուեց, փարուեց իմ չորով.
 Բայց մէկ էլ տեսայ ապիս բարկացած,
 Հրացանը լրցրեց, զարձաւ գէպի մեղ.
 Ես էլ վեր թըռայ տեղից փախեցած,
 Կանչեցի նըրան, խընդրելով հապէս—
 Ապի ջան, ապի, մի սպանիր պախրան,
 Թոզ, բըռնել եմ ես որ պահեմ նըրան.
 Ապիս չը լսեց. խեղճ պախրան ընկաւ,
 Կ'ասես թէ զընդուն իմ սրտովն անցաւ:

Վերջն այսպէս խօսեց խոր յօրանջելով,
 Հարեան բինի մի պառաւ կընիկ,
 Իր թափանցել էր, զարի զըցելով,
 Մեծ կրաւների խորհուրդ ու զաղանկը.

—Երազն է անվերջ մի սիրուն աշխարհ,
 Ուր միշտ ապրելով ինչպէս ողիներ,
 Կարօտ սրտերը զըմանում են իրար,
 Շրնչում են անուշ, թափում արցունքներ.
 Լքում եմ, Ալվարդ, սրբաբոյ արքովիդ՝
 Դու զես զողում ես մահուան սարսափիդ.
 Ո՞վ է բաժանել կեանքը երկուսի,
 Ո՞վ է խանդարել հանգիստը կոյսի.
 Գրնդակ ու պախրայ, լացը կուսական
 Խաղեր չեն եղել անհոգ մանկական,
 Այլ մարմնից ազատ երազի ողին
 Գուշակել է քո մրռայլ ապագան.
 Ե՛ւ տանջանք է նա պատրաստում կրքքին,
 Ե՛ւ խոստանում, թէ լաւ օրեր կը դան.
 Թէ պախրայ չընկնի հօրդ գրնդակից,
 Կ'ազատուես, Ալվարդ, դու չար փորձանքից»:
 Եւ Ալվարդն այդպէս պատառից լըսեց,
 Որ այն երազից յաւ չը կայ նըրան.
 Երազահանն էլ ծերին համողեց,
 Որ այսուհետեւ որս չանի պախրան:

*
 * *

Խոր ձորի միջին, մի ժայռի կրքքին
 Աղբիւր է բըղխում ուրախ քչքչան.
 Նըրա ձայները անուշ ըլւր երգից՝
 Սարեցու համար վաղուց սրբացան.
 Սիրոյ-աղբիւր է նա հընուց ասուել,
 Սիրուն կոյսեր են միշտ նըրան ուխտել.
 Եւ գուշակել է ջրբի ելեկջ,
 Թէ ո՞վ երջանիկ կըլնի սիրոյ մէջ:
 Դարերից ի վեր աղբիւրը հոսում,
 Դեռ սիրոյ մասին երգեր է հիւսում.
 Եւ զըլզըլալով ձմեռ ու ամառ,
 Դեռ նա երգում է սիրելու համար:
 Գնում էր Ալվարդ գէղ սիրոյ-աղբիւր
 Իրանց տան համար տանելու պաղ ջուր.
 Հասնելով ձորը մի նեղ կածանով,
 Դեռ ծաղիկներ է նա շարում կրքքին
 Եւ գիւլումներից մեզմ' անուշ ձայնով
 Երգում է սիրոյ-աղբիւրի ափին.

Սարերն էլ նրբան ուրախ քըրքիջով
Արձագանք տուին ժայռերի միջով.

«Աղբիւր, աղբիւր, ջան աղբիւր,
Ջուրդ գըլգըլան աղբիւր,
Վարդը բացւում է բոյրով,
Սէրն ապրում է համայնով.
Թէ որ գըտնես իմ եարին,
Մոմ կը վառես քո քարին»:

—Ա'ւլարդ, Ա'ւլարդ, ջան Ա'ւլարդ,
Բիւլբիւլն էրում է անվարդ.
Հետուից տանջուած քո սիրով
Դեռ կըրում են հուր-սըրով.
Բայց ամենից աշխարհում
Գող կարօն է քեզ սիրում:

«Աղբիւր, աղբիւր, ջան աղբիւր,
Ջուրդ գըլգըլան, աղբիւր,
Վայ թէ ապիս իմանայ
Ու մեզ վերայ բարկանայ.
Թէ կարօն էլ ինձ տանի,
Վայ թէ նըրան ըսպանի»:

—Ա'ւլարդ, Ա'ւլարդ, ջան Ա'ւլարդ,
Բիւլբիւլն էրում է անվարդ,
Թէ որ մեռնէք երկուսով
Աշխարհի մէջ նամուսով,
Սիրոյ շէնքում ձեր ճրրադ
Վառ կը մընայ անկըրակ:

Մըթին գիշերը Լալուարի կոյսի
Կարօն սիրել է սափորը ուսին.
Թէկուդ ե զարկեն գընդակ ժահայու,
Կարօն ընտրել է նըրան հարսնայու:

ՎԱՀԱՆ ՄԻՐԱՔԵԱՆ

(Եր ԵԱՐՈՒԿԱԿՈՒԻ)

ԹՐԳԱԿԱՆ ՀԱՄԻՍԼԱՄՈՒԹԻՒՆ *)

Այդ բոլոր միջոցները, թրքական խիկար-իմաստունների կարծիքով՝ պէտք է զօրացնեն թիւրքիան, վերակենդանացնեն նրան, դարձնեն մի զօրեղ ու միատարր իսլամ պետութիւն:

Երբ այս մօտաւոր նպատակին կը հասնեն, այն ժամանակ միայն կը սկսուի թրքական համիւլամութեան իսկական նպատակը—յարձակողական շարժումը: Կը միանան բոլոր իսլամ յեղերը կամ՝ Վիլհէլմ կայսրի խօսքով, «երկրագնաի 300 միլիօն մահմեդականները» Պօլսի խալիֆի գայխանի տակ և կը տիրուպետեն արար-աշխարհին...

Մինչդեռ քայլ առ քայլ եռանդով աշխատում են հասնել մօտաւոր նպատակին, հեռաւորը ևս բոլորովին աչքից բաց չի թողնում. նրա համար էլ համիւլամականները ունեն պատրաստի միջոցներ, գործելու որոշ եղանակ:

Այդ միջոցները կարելի է վերածել հետեւեալ տեսակներին.

- 1) Ընդհանուր յայտնի պրօպագանդ:
- 2) Դիպլօմատիական ճանապարհ:
- 3) Գաղտնի պրօպագանդ:

Ընդհանուր յայտնի պրօպագանդ ասելով, մենք հասկանում ենք այն բոլոր միջոցները, որ պարզորոշ կերպով գործադրուում են, առանց «գաղտնի գործի կերպարանք տալու»:

Այս տապաւնիչում զլխաւոր տեղը բռնում է ուխտագնացութիւնը: Ամբողջ մահմեդական աշխարհը կապուած է Մեքիայի և Մեդինայի կամ Հեջազի սրբադան վայրերի հետ: Ամեն տարի տասնեակ հազարներով ուխտաւորներ են խուժում այնտեղ՝ Երկրպարտից, Թիւրքիայից, Աւզանստանից, Ռուսաստանի զանազան ծայրերից, Բուլղարիայից հայլն: Ներկայ 1901 թուին միմիայն Ռուսաստանից գնացած ուխտաւորների կամ հաջիների թիւն էր 5,600 հոգի:

*) «Մուրճ», № 9:

Ռուսաստանից, Բուլղարիայից և այլ տեղերից գնացողների ճանապարհը Պօլսի միջով է. նրանք պէսք է մանեն Պօլս, տեսնեն Խալիֆի փառահեղ ավթոները, նրա ոյժը, հարստութիւնը:

Ահա այստեղ վրայ են հասնում համիլաւական քարոզները: Մեծ տակաւով ու ճարպիկութիւնով օգտոււմ են օթօման ազգասէրները միամիտ ուխտաւորների ներկայութիւնից: Իսկոյն նրանք մանում են ուխտաւորների մէջ, զրգուում, վառում են սէր զէպի Խալիֆն ու Իսլամը և ատելութիւն դէպի իրանց գեափուր պետերը: Ուրբաթ օրերը, երբ ելլալի մեհակեացը յանդիմում է դուրս գալ իր երկաթէ պալատից և մտնել իր պարիսպների մէջ շինուած մզկիթն աղօթելու—մի սովորական ծէս, որ կոչոււմ է Սէլաւլը—բոլոր ուխտաւորներին հրաւրում, աանում են Սէլամըրի:

Այդ հանդէսը կատարւում է ահալին թիւ ծովային ու յամաքային ամեն տեսակի զօրքերի ներկայութեամբ, արևելեան ձոխ փառահեղութիւնով, որ սարսափելի կերպով ազդում է իսլամների տղայական վառ երեակայութեան վրայ:

Հանդէսից յետոյ Չերքէզ-Ահմէտ փաշան բերում է ոսմիկ ուխտաւորներին կայսերական աջոյնը և նուէրները. բաժանւում են փողեր ու ձրի ամսեր մինչև Կարմիր Մով՝ չունորներին:

Խալիֆի հետ կապելու նոյն միջոցները զործադրում են և Թունիսի, Տրիպօլիսի, Աւղանստանի, Եգիպտոսի և այլ տեղերի ուխտադնայների վերաբերութեամբ, որոնց ճանապարհը Պօլսի միջով է:

Պօլսում պակաս մնացածը լրացնում են Հեջազում, Մահմէդի գերեզմանի և այլ սրբազան տեղերի շուրջը: Այստեղ օգնութեան է հասնում Մեքկայի էմիրը, որ կրում է «altesse» արքայական տիտղոսը: Կրօնն ու բռնակալութիւնը միշտ ձեռք-ձեռքի են առաջ գնում: Սուլթանը ուղարկում է «սրբազան կարուան», բեռնաւորուած ահալին կայսերական նուէրներով «նորին արքայական բարձրութեան» (altesse) Մեքկայի էմիրին, վերջինս էլ ողնորուած քարոզում է—Մարգարէի անունից—հպատակութիւն իսլամների ընդհանուր հրամանատարին, մարգարէի իսկական փոխանորդ խալիֆին:

Պօլսից գնացող սրբազան կարուանի հետ գնում են ճարտար քարագիւններ, որ օգնում են էմիրին իր համիլաւական քարոզութիւններում:

Ասում են որ այդ սրբազան տեղերում հաւաքւում է մի ահալին զանձ՝ բոլոր ուխտաւորների նուէրներից, որ ծառայե-

ըս է իբր միջոց ապագայ սրբազան պատերազմին, երբ կը պարզուի Սանջազը-Շերիֆը ընդդէմ անհաւատներին:

Այս ձևի աշխարայ պրօպագանդի մէջն ենք տեղաւորուել: Եւ ֆէսի գործածութեան քարոզները Թիւրքիայից դուրս, եւ ամեն տարի ձրի ուղարկուող բազմաթիւ Դուրաններն աշխարհի ամեն ծայրերը, եւ «համիդիէ» անունով բացուող զպրոցներն ու մզկիթները և այլն: Միմիայն 1899-ի Օգոստոս 9/21-ին լրացող սուլթանի 25-ամեայ յօրելեանի առիթով անուուազը 2—300 մզկիթներ, զօրանոցներ, աղբւրներ և մեդրեսէներ (գաղտն) բացուեցան «համիդ» անունով սկսած Կապի գաղթականութիւնից՝ մինչև Հնդկաստան, Կայիրէ և այլն:

Այս, Պօլսի համիսլամականները գիտեն ճարպիկ կերպով օգտուել ամեն մի ջոշին առիթից:

Պօլսի ու Հեջագի քարոզներով վառուած ուխտաւորները վերադառնում են իրանց երկրները և իրանք էլ վառում են իրանց տղէտ հայրենակիցներին երևակայութիւնը խալիֆի հարստութիւնովը, ուժովն ու փառքովը: Ամեն մի հաջի գաւնում է մի տեսակ ռամիկ պրօպագանդիստ համիսլամութեան գաղափարի: Եւ այսպէս՝ տարեց-տարի աւելի ու աւելի լայնացող շրջաններով առաջ է գնում համիսլամութեան պրօպագանդը:

Եւրոթից մինչև Հեջագ շինուելիք երկաթուղու շառլատանական ձեռնարկութիւնը, որ երկի երբէք չը պէտք է իրականանայ՝ ծառայեց ու ծառայում է Թիւրք քաղաքագէտների ձեռքում համիսլամական պրօպագանդի մի նոր ու գօրեղ միջոց— գէթ ժամանակաւ որապէս: Աշխարհի ամեն ծայրերում բացուած են ստորագրութիւններ այդ «սրբազան ձեռնարկութեան» համար: Հանգանակուում են բաւական պատկառելի գումարներ, որ գալիս, թափուում են Պօլս, սուլթանի անձնական նախագահութեան տակ գտնուող յոնձնաժողովի ձեռքը: Իսկ երկաթուղին... կը շինուին մի քանի տասնեակ վերստեր և... կը թողնուի ամեն ինչ երեսի վրայ, մինչև որ շինուածն էլ քայքայուի: Հաւաքած դրամի մեծ մասը կը կլանեն «օթօման ազգասէրները», իսկ մնացածը կը ծախսուի՝ սուլթանի միակ հոգար կազմող բանակի վրայ: Այս պէտք է լինի այդ գծի ամենահաւանական վախճանը:

*
* *

Ամբողջ աշխարհն արդէն ընդունում է որ Թիւրք վարիչները շատ նուրբ դիպլոմատներ են: Եւ շատ էլ բնական է այդ նրանց երկիրն այնպիսի դրութիւն ունի, չըջապատուած է այնպիսի պայմաններով, որ նրա վարիչները պէտք է անպատճառ

«մէկ ձեռքում երկու ձմերուկ բռնող» ճարպիկ ու սասնակ վեղերեւոյնի գիպլումաներ լինեն: Զրադմանքը, վիճակը, կեանքի անհրաժեշտութիւնն է դարձրել թիւ բքերին այդպիսի նուրբ գիպլումաներ:

Բայց «նուրբ գիպլումատ» լինել՝ չի նշանակում միշտ յաղթական գործող լինել, ուղիղ ու անսխալ գործել, իրականացնել իր դրած նպատակը: Այդպէս էլ լինում է թրքական գիպլումաների հետ: Նրանք նրբօրէն ու խորամանկ ձեւերով գործում են. նրանք միշտ լողում են Այրլլայի և Քարիքայի տրանքով... Բայց արդիւնքն ինչ պէտք է լինի, այդ արդէն պարզ է. սնանկութիւն և քայքայում: Մեռածը չի կենդանանալ երբեք:

Թրքական ճարպիկ գիպլումատութիւնը գործ է դրում և համիսլամութեան հետաւոր նպատակները նախապատրաստելու համար: Յատուկ պատուիրակներն ու մշտական ղեապաններն անդադար աշխատում են ստեղծել կատարեալ համերաշխութիւն իսլամական բոլոր կառավարութիւնների մէջ, նրանց կապել Պօլսի հետ, ընդունել տալ խալիֆի գերիշխանութիւնը: Թէ որքան այդ կը յաջողուի նրանց այդ, ապագայի խնդիր է. միայն մի բան ակնհայտ է որ Պարսկաստանի, Աւստրալիայի, Թունիսի, Եգիպտոսի և Պօլսի վարչութիւններէ մէջ տեղի են ունենում այդ մտքով անդադար սերտ յարաբերութիւններ ու զրադմութիւններ: Այդ բանը չեն ծածկում Պօլսում և կարիք էլ չունեն ծածկելու. զաշնակցութիւններ կնքելու ազատ են բոլոր պետութիւնները:

Շահի այցելութիւնը Պօլսի՝ դիտւում էր թուրք լրագրութեան կողմից իբր այդ իսլամ-համերաշխութեան ամենախոշոր քայլերից մէկը: «Շահը եկաւ մեր էֆէնտիի սպքը», բացատրում էին ամբօխին Պօլսի սարկական թերթերը, գիտելով այդ այցելութիւնը իբր սուլթանի գերիշխանութեան ճանաչում:

Եգիպտական խըղիփի մշտական այցելութիւններն անպայման լինում են երկու իսլամ երկրների համերաշխ գործունէութեան նպատակով:

Թրքական գիպլումատիւն իսկապէս սոյնքան ճարպիկ գրտնուց որ՝ երբ 1900-ի սկզբներում՝ Յրանսիայի և Անգլիայի մէջ վեճ ծագեց Թունիսի Հինտերլանդի տիրապետութեան մասին, Բ. Դուռը կատարեալ բողոք բարձրացրեց, աշխատելով ապացուցանել որ այդ իսլամ երկիրը և նրա բէյերն ընդունում են խալիֆի գերիշխանութիւնը, ուրեմն և Թիւրքիայի սեփականութիւն են: Բաւական ճարպիկ խաղերով Հինտերլան-

զի բէյերին ոտքի հանեցին եւրոպացիների գէմ. Պօլիս եկան փառաւոր ստորապրութիւններ բէյերի կողմից, որոնցով խնդրում էին իրանց պաշտպանել և յայտնում էին իրանց խորին հպատակութիւնը խալիֆին:

Բայց այդ բոլորը մնաց «ձայն բարբառոյ յանապատի»: Եւրոպացիք իրանց «էնը քչեցին» և Բ. Դրան բողոքը մնաց արհամարհուած: Այդ է թոյլի վիճակը:

Հաղար անգամ սուլի ծաղրելի էր Պօլսի վարիչների բռնած զիջքը գէպի բօքսէրները և չինական այլանդակութիւնները: Սկզբնորում թրքական լրագրերը, յատկապէս Երլազի օրգան Մալումարը, ուրախութեան ճիչեր արձակեցին, գովեցին ու փառաբանեցին Մանջուրիայի մահմեդական և չինացի բօքսէրների ազգասիրակուն վարմունքը. «այդպէս պէտք է վարուել ծակամուտ ու կեղեքող եւրոպացիների հետ»...

Այս մի տեսակ կոչ նկատուեց զեսպանների կողմից. կոչ, որ ուղղուած էր թրքական ոչ-պակաս զգուելի բօքսէրներին՝ քրդերին ու առնաւուտներին, բաշիրօզութներին ու թուլումբաշխներին—յարձակուել եւրոպացիների և տեղական քրիստոնեաների վրայ: Չարիքն արմատում խեղդելու համար՝ զեսպանները միաձայն բողոքեցին թրքական մամուլի այդ այլանդակութեան գէմ:

Իսկոյն «ֆրօնտը» փոխուեց: Երլազի օրգաններն սկսեցին առաջուան հակառակ երդեր երգել. նրանք յարձակուեցան բօքսէրների այլանդակութիւնների վրայ, առաջ բերին զիսլամատի անձնաւորութեան սրբազան անձեռնմխելիութիւնը, համարեցին եւրոպացիներին իբր անհրաժեշտ քաղաքացիութիւնը և պատրաստուեց անհրաժեշտ երկրներին համար և այլն: Նոյն տեսակ «ֆրօնտի» փոփոխութիւն եղաւ և մզկիթների մէջ. առաջ խիստ համակրանք, յետոյ՝ ատելութիւն գէպի բօքսէրները—գէթ երեսանց:

Երլազի պալատն էլ, մի հարուածով երկու նապաստակ վայր գլորել ուղեւոր՝ իսկոյն կազմակերպեց մի պատուիրակութիւն ամենախորազէտ իմամներէ, տուեց նրանց չինարէնի մի թարգման և պատրաստուեց ուղարկել Մանջուրիա, խալիֆի կողմից՝ իր հաւատադիւսներին: Մի կողմից՝ սուլթանը սրանով ուղեց փարատել եւրոպացիների մէջ գէպի իր անձը մնացած կասկածները, միւս կողմից՝ ուղեց իր հետ կապել նոյն իսկ Մայրագոյն Արևելքի մահմեդականներին... Այդ յանձնախումբը պէտք է գնար և խրախուսէր՝ խալիֆի կողմից՝ մանջուրական իսլամներին—«յետ կանգնել ապօրինութեան ճանապարհից»:

Բայց կազմ ու պատրաստ կոմիսիան 4 ամիս շարունակ մնում էր Պոլսում, որովհետև... փուլ չլ կար ճանապարհուելու համար:

Այս յայտնի պրօպագանդի և դիպլոմատիական ականքի միջոցների կողքին ընթանում է և մի այլ ճանապարհ—զալսնի պրօպագանդ, զառապրական գործունեություն այն դրացի քրիստոնեայ պետությունների դեմ, որոնց մէջ բնակւում են իսլամներ:

Ամեն տարի յրւում են Պոլսից դէպի Կովկաս, Խորհմ, Անդրկասպեան երկիր, Բուլղարիա, Ռումանիա, Հերցեգ-Բոսնիա, Յունաստան բազմաթիւ մօլլաներ, սօֆիթաներ, իմամներ, իւլէմներ ու գերվիշներ: Նրանք տարածւում, մանում են այդ բոլոր երկրների իսլամական յետագէմ սարքերի մէջ, վառում, բորբոքում են նրանց իսլամ ֆանատիկոսութիւնը. խոստանում են նրանց Մահմէդի գրախօր բազմաթիւ հիւրիներով, եթէ միշտ վառ պահեն առեւտրութիւն իրանց սրտերում դէպի գաւաւթները և կապուած մնան Պոլսի իսլամ խալիֆի հետ, պատրաստ նրա կոչին լսելու, նրա մի մատի շարժումով դառնալ իրանց օրինական պետութիւնը և միանալու «հաւատացեալների հրամանատարի» հետ, ջարդելու անհաւատների լուծը, վերականգնելու Մահիկի լայնարձակ տիրապետութիւնը...

Համիսլամական այս քարոզներին յաջորդում է կանոնադր դաւադիր մարմինների կազմակերպութիւնը այդ քրիստոնեայ պետութիւնների մէջ: Այդ մարմինները մի-մի համիսլամական կօմիտէներ են, որ յաճախ ունենում են իրանց տրամադրութեան տակ բաւական խոշոր նիւթական միջոցներ, զէնքեր ու կամաւոր զինուորների որոշ թիւ:

Ասում են որ էրզրումում կամ Ալաշկերատում, Սկօպում (Իսկուր) կամ Պրիզրէնում այս օր կան մի քանի փաշաներ, որ կրում են «հրամանատար այս-ինչ զնդիր»: Իսկ այդպիսի զնդեր Թիւրքիայում չը կան. նրանց բոլոր անդամները հպատակներ են ուստական կամ բուլղարական պետութեան—նրանք այնտեղ են ապրում, բայց արդէն զազանի զինուորադրուել են համիսլամական գաղափարին: Եթէ խալիֆը բարձրացնել տայ «Սանգազը-Շերիֆը», նրանք իսկոյն պէտք է զարձնեն իրանց զէնքերը իրանց օրինական պետութեան դէմ, պէտք է դաւաճանեն նրան և անցնեն Թիւրքիայի կողմը:

Ահա, ընթերցող, համիսլամականների գործադրած ամենազլխաւոր միջոցները, նրանց տակախդան ու մեթօդները, գոնէ այնքան, որքան մեզ ծանօթ են:

Ինչպէս արդէն ասացինք, այդ բոլոր միջոցներով պէտք է զօրանայ Թիւրքիան, դառնայ մի միաձուլ իսլամական անյաղթելի պետութիւն, որի շուրջը պէտք է ժողովուեն բոլոր հաւատացեալները:

Եւ պէտք է այն ժամանակ դուրս խուժեն իսլամները Թիւրքիայից, Նարզին, փշրեն Ռուսիային, Բուլղարիային, Սերբիային, Աւստրիային, Յունաստանին և այլն: Այս յարձակողական շարժման ժամանակ համիսլամական բոլոր գաղտնի մարմիններն ու կոմիտէտները պէտք է զէնք առնեն իրանց բոլոր կամաւորներով, անցնեն Օթոմանների կողմը և արագացնեն Մահիկի Թագաւորութիւնը—մի խալիֆութիւն, որի մի ծայրը պէտք է հանգչի Իսպանիայում, միւսը՝ Չինաստանում, մէկը Հարաւային Աֆրիկայում, չորրորդը՝ Կազան-Շահարում...

Ահա համիսլամականների իդէալը, նրանց գերագոյն տենչերը...

III. ՔՆՆԱԿԱՏՈՒԹԻՒՆ

Տեսնենք այժմ, թէ որքան կենսունակ, որքան ապագայ խոստացող վարդապետութիւն է համիսլամութիւնը: Քննութեան ենթարկենք նրան մի քանի խօսքով միայն:

Մարդկային հասարակութիւնների շարժման մէջ նկատուում է երկու պարզորոշ գործողութիւն. կենտրոնացում և ապակենտրոնացում: Միանման տարրերը ձգտում են կենտրոնանալ, համախմբուել, իսկ տարբեր տարրերը՝ բաժանուել, ապակենտրոնանալ: Եթէ նմանութեան հիմքը բանեքի, գոյութեան պայմանների մէջն է, միատեղութիւնը յարատւում է: Նա ունի ևս ամուր ու անքայքայելի է լինում, երբ շահերի նմանութեան հետ լինում է և լեզուի, սովորութիւնների ու նոյն իսկ կրօնի նմանութիւն: Իսկ եթէ նմանութեան հիմքը չեղաւ շահերի ընդհանրութիւնը, եթէ նա հիմնուած եղաւ լոկ ցեղային, լեզուական կամ կրօնա-մետաֆիզիկական կապերի վրայ—ունանց գոյութեան դրական պայմանների նոյնութեան—այդ դեպակ միութիւնը կամ համախմբումը կը մնայ միշտ թոյլ, թքով կպրած և անպատճառ կը քայքայուի ու թէ չուտ:

Համիսլամութիւնը միակ վարդապետութիւնը կամ միակ քաղաքական ձգտումը չէ իր տեսակի մէջ: Միատեղել, մի մարմին կազմել են ձգտում բոլոր գերմանական, սլաւոնական, լատին, անգլո-սաքսոն ցեղերը: Գերմանիան ձգտում է միացնել, ձուլել իր հետ Հոլլանդիային, Դանըմարքին, Աւստրիային...

Հոկտեմբեր, 1901.

Այդ նպատակով անւում է մի շատ զօրեղ պրօպագանդա: Օրինակ՝ Վիեննայի պարլամենտական օրստրուկցիան, ժողովրդական անհամար ու յաճախ այլախոհակութեան հասնող ցոյցերի մէջ Վօլֆի և իր կուսակցութեան բոլոր քայլերը, նրանց նոյն խոսքով «los von Rom» («հեռու Հռոմից») = բաժանուել կաթոլիկութիւնից), «zde և hier» («այստեղ» գերմաներէն և չեխերէն) հարցերը և այլն՝ պանդերմանական ձգտումների նշաններն են:

Ձգտում են գէթ բարոյապէս, իբր դաշնակիցներ, միանալ Ռուսիան, Սերբիան, բոլղարները, չեխերը, Ղարապաղը և այլն: Այստեղ էլ լինում է մի խոշոր պրօպագանդա:

Բայց թէ պանդերմանիզմի, թէ պանսլավիզմի և թէ այլ համանման երևոյթների մէջ շարժումը ծնունդ է առնում փորից, նիւթական անհրաժեշտութեան, ժողովրդական խաւերի գրկից և յետոյ միայն անցնում է մտաւոր ոյժերի շարքերը, դառնում զուտ գաղափար: Վարում նա լինում է մոլթ ու անորոշ, իսկ վեր ու վեր բարձրանալով՝ իբր կեանքի անհրաժեշտութեան արդիւնք, նա հետզհետէ աւելի ու աւելի պարզւում, զօրանում, մշակւում ու ամբողջացած թէօրիայի բնաւորութիւն է ստանում և քարոզւում զօրեղ անհատների կողմից կամ գործադրութեան մտնում աստիճանաբար:

Իսկ այստեղ կենսական անհրաժեշտութիւնը կամ ժողովրդի վարի խաւերը գոյութիւն չունեն: Համիսլամութիւնը ծնուել ու արմատացել է լոկ մի քանի շահամոլ վարիչ չրջաններում, օտարների ազդեցութեան տակ—և այնտեղից ուզում է տարրանալ ամբոխի մէջ, դուրս գալ Թիւրքիայի նեղ սահմաններից և վարակել ամբողջ իսլամ աշխարհը: Սա մի լոկ ձգտում է, չը հիմնուած ոչ մի զրական հիմքի վրայ—մի ուսուպիա, մի ցնորք, որին վիճակուած է, որքան էլ նա ժամանակաւոր աշողութիւն գտնի, վիժուել, անհետ կորչել մարդկային պատմութեան էջերից:

Համանման միւս շարժումների մէջ—եթէ չը լինի նոյնիսկ նիւթականը՝ կայ գէթ մի լեզուական, ազգային, ցեղային հիմք, նմանութիւն. իսկ համիսլամութեան մէջ գէթ այդ էլ չը կայ: Այստեղ կապող տարրը միայն կրօնն է. իսկ շահերը լեզուները, ազգութիւնները, սովորութիւններն ու ցեղերը յաճախ հակադիր ու իրար ջնջող են իսլամ ժողովուրդների մէջ: Ճիշտ է, նա դեռ բաւական զօրեղ ազդեցութիւն ունի ստոր զարգացման վրայ գտնուող իսլամ ցեղերի վրայ, բայց կրօնի փրկութուն հողի վրայ չի կարելի ոչ մի հաստատուն չէնք հիմնել մեր ներկայ նիւթապաշտ դարձած Վաղուց արդէն հնացել է կրօնի կապող, հիմնական սկզբունք լինելու գաղափարը:

Բայց, ընթերցող, մի վարկեան ենթադրենք որ պետաւ են նորագոյն ընկերագրտութեան վերջին նիւթապաշտ թէօրիաները, ընդունենք որ կրօնը կարող է լինել մի սկզբունք, մի հասարակութեան համար կապող, միայնող մի յենակէտ. ենթադրենք որ Ֆիւստէլ-Դը-Կուլանժը, Բախտլինը և թէօլօզներն իրաւունք ունեն—իսլամական կրօնը բաւական է մի հասարակութիւն կազմելու համար: Ընդունենք:

Այն ժամանակ առաջանում է մի հարց. կարո՞ղ են անօթիները, նիւթականից զուրկ, տնտեսապէս ստրուկ իսլամները կազմել ոչ միայն մի ահապին խալիֆատ, այլ գէթ մի փոքրիկ և ուժեղ պետութիւն... Այդ է էական հարցը:

Տաճկաստանի ողբալի մանկութիւնն ամենքին յայտնի է: Նրա ներքին ուղղակի հարկերը չափազանց ծանր ու քայքայիչ են հպատակների համար: Գաւառների մեծամասնութիւնն արդէն դալարւում է պարբերական սովի ու համաճարակ աղքատութեան ճանկերի մէջ: Իսկ անուղղակի հարկերը, մանաւանդ նրանց ամենատեական մասը—մաքսերը—ողորմելի ու չնչին: Ամեն տեսակ դրսից ներս եկող ապրանքից պետութեան վճարւում է արժէքի լոկ 80/0-ը: Այս տեսակ չնչին մաքսը չի թողնում երբեք ներքին արդիւնագործութեան ծնել ու զարգանալ: Թուրքիան դառել է Եւրոպայի համար միայն մի հրապարակ, ուր կարելի է էժան հում նիւթ գնել և սուղ գնով ծախել ֆաբրիկատներ:

Կողմնակի հարկերից մի քանիսն էլ չափազանց ճնշող ու քայքայող են, բայց նրանցից պետութեան գանձարանը ոչ մի օգուտ չունի: Նրանք վաղուց արդէն ընկած են օտարների ճանկը:

Մաքսային խնդիրներում պետութիւնն արդէն ստրուկ է Եւրոպայի երկաթէ ձեռքերի մէջ: 1899-ին և 1900-ին փորձ արին բարձրացնել ներմուծուող ապրանքների մաքսը 80/0-ից 14-ի կամ գոնէ 110/0-ի. բայց բոլոր դեսպանները մի մարդու պէս ոտքի ելան, veto դրին: 21/2 միլիարդ հրէշաւոր պարտքը ժայռի պէս նստած է թիւրք պետութեան ամեն մի քարի վրայ: Աղը, խմիչքները, մետաքսը, ծխախոտը, ոչխարի հարկը, մաքսատները, փարոսները, ձկնորսութեան իրաւունքը, ծովափերը—ամեն եկամտի աղբիւր խլուած է տանտիրոջ ձեռքից. նրանք բոլորն էլ ընկած են Եւրոպական զրամատէրերի ձեռքը: Իսկ զրամատէրերի ետևում կանգնած են զօրեղ բանակներ, նաւատորմիղներ, թնդանօթ... զրամատէրերի մի կողմէն անպամ չի կարող կորչիլ: Եւ ծծում, անվերջ ծծում են օտարները թիւրքիայի բոլոր եկամուտները: Գիտակցօրէն պահում են զօրեղ պետութիւնները մեռնելու դատապարտուած թիւրքիան տնտե-

սական քայքայման վիճակի մէջ, որպէսզի նա երբեք չը կարողանայ իր գլուխը բարձրացնել, ազատ շունչ քաշել, և միշտ մնայ խաղալիկ իրանց ձեռքում:

Թիւրք պետութիւնը մնում է աղքատ, մնանկութեան ճահճի մէջ, բաժան-բաժան լինելու, պարսպերի փոխարէն բղքտուելու վտանգի անդունդի ափին կանգնած: Նրա ժողովուրդը դալարւում է սնտեսական քայքայման ու սովի ճանկերում: Ծառայողներին գէթ տարեկան երկու անգամ ռոճիկ տալու համար 9—12 վաշխառուական տոկոսներ է ստիպուած խոստանալ Երլտըղը, որ 200,000 ոսկի փոխ տուող դառնի, էլի չի գտնում...

Եւ դեռ այս տեսակ ողորմելի ու մուրացիկ պետութիւնը համարձակւում է համիլամական ոսկի երազներ տեսնել:

Ո՛չ. բօշաների, մուրացիկների և մնանկների տգէտ ամբօխը երբեք չի կարող ոյժ կազմել, զօրեղ պետութիւն հիմնել, դրացիներին սպառնալ... Այդ ամբօխը դատապարտուած է տեղի տալու, կամանդ-կամաց քայքայուելու և մեռնելու:

Համիլամական վարդապետութիւնը դուցէ կարող լինէր գոյութիւն ունենալ Հարուն-ալ-Ռաշիդների, Օմարների և Ալիների ժամանակ. նա մեր ետեւումն է—անցեալում, և ոչ մեր առջևում—ապագայում:

Բայց—«խեղդուողը ձեռքը նետում է փրփուրներին», Գալլալում, մեռնում է Թիւրքիան, հիւժւում է իսլամական աշխարհը եւրոպական քաղաքակրթութեան առաջ, և մահամերձ իսլամը «ձեռքը նետում է փրփուրներին», յուսահատական ճիգեր է անում, նոյն իսկ անմիտ ու տղայական ցնորքներով է իրան օրօրում...

ԽԱԺԱԿ

ԱՊԱՐԱՆԻ ՆԵՐԿԱՅ ՎԻՃԱԿԸ

Եթէ կայ մեր գաւառներում մոռացուած մի անկիւն, ուր դարաւոր լուսաւորութեան ճաճանչները դեռ ամենեւին չեն թափանցել, ուր ժամանակի սօցիալական էվօլիւցիայի անծայր տատանումների ալիքները դեռ չեն հասել—դա Ապարանն է: Այսպէս է կոչուում էջմիածնի գաւառի այն փոքր մասը, որ երկարութեամբ փռուած է ցանցի նման պատմական Արագածի արևելեան փէշերի վրայ և Քասախ գետի վերին հովտում: Նրան զօտնորում են. արևելքից՝ Ղազախ, էչակ-Մէյդան և Դարաչիչազ անտառապատ լեռների արևմտեան ճիւղաւորութիւնները, արևմուտքից՝ քառագագաթ Արագածը իր լայնանիստ փէշերով, իսկ հարաւից՝ մասամբ Արայի լեռը (Ղառնի-Արաղ):

Ապարանը՝ բնութիւնից ծրարուած լինելով այդպիսի պատուարներով—լեռնաշարքերով, գլխաւորապէս ենթակայ է հիւսիսային և հարաւային քամիների արշաւանքներին: Շնորհիւ քամիների արձակ ելմուտքին, Ապարանի երկնակամարի տակ խոնաւութիւն բացարձակապէս գոյութիւն չունի. դա պայմանաւորուած է և նրանով, որ երկիրը՝ բնութիւնից օժտուած լինելով բարձրութիւններով, չարունակ տատանում է օդերևոյթաբանական պայմանների այն յաջորդականութեան մէջ, որ յատուկ է բացառապէս նման բարձրութիւնների վրայ ընկած բոլոր աշխարհագրական կէտերին:

Կլիման դաժան է: Այն ժամանակ, երբ հարևան երկրներում տիրող շոքը մրկում, տոչորում է ամեն ինչ, Ապարանում մրսկու չափ ցուրտ է. իսկ ձմեռը սոսկալի զօնդակ է. ձեան հիւսերը երբեմն այնքան բարձրանում են, որ ծածկում են դուռ ու երդիկ և կարում հաղորդակցութեան ճանապարհները: Սովորական է այստեղ և բուքը, որից շատերը ճանապարհին բքաբգել են լինում, և որ իր զոհերով յիշեցնում է երբեմն Սէն-Բերնհարդի վանքը իր չրջակայքով:

Ձմեռը տևում է այստեղ միջին թուով 7--8 ամիս, երբեմն

և աւելի. այս հանդամանքը շատ ծանր կերպով է ազդում տեղական աղգաբնակութեան տնտեսական վիճակի վրայ. որովհետեւ վերջինս ստիպուած է, չը նայած իր մի-վիշուր տնտեսութեանը և ամբարած ձմրան աղբատիկ պաշարին, ամբողջ երկար ու ձիգ ամիսներ թէ՛ իրան կերակրել և թէ անասունների համար ճարակ հայթայթել, որ շատ անագամ ձգում է նրան վաշխառութեան ճանդը և անվճարելի պարտքերի տակ:

Երկրի գիրքը բարձր է և քար ու քուտ: Ապարանի բարձրաւանդակը՝ բարձր կանգնած լինելով իր սահմանակից դաշտավայրերից (Արարատեան և Շիրակի), ներկայացնում է վերջիններիս տեղագրական մի սուր հակապատկեր. նա ունի սև, արգաւանդ և կոյս հող, որ իր յատկութեամբ և արդիւնաբերող ոյժով երկրի տնտեսական սահմանըներին բաւարարութիւն կարող էր տալ, եթէ մի քանի պայմաններ օգնութեան գտնուէին: Ապարանին Բայց չը նայած այդ բնատուր յատկութիւններին, Ապարանի հացաբերութեան քանակը այսօր շատ չնչին է՝ համեմատած նրան ուրիշ գաւառամասերի հետ: Սրա գլխաւոր պատճառներից (չը հաշուած երկրորդականները) առաջինը այն է՝ որ նա զրականապէս զուրկ է այն աշխարհագրական և կլիմայական յարմարութիւններից, որ բնութիւնը անխնայ կերպով ընձեռել է ուրիշ տեղերի, երկրորդը՝ որ դա՛ չնորհիւ իր լեռնային գիրքի, չունի արհեստական կամ բնական ոռոգման այն հնարաւորութիւնը, որ պատուում է ուրիշ ամուլ տեղերի զօրեղ կաշկանդանքը և օրգանիկ ֆունկցիա ներմուծում նրանց կարծրացած հողային խաւերի մէջ, իսկ երրորդը՝ երկրագործական տեխնիկայի նահապետական — պրիմիտիւ սիստէմն է:

Ապարանում ցանքսը սկսում է մայիսին, երբեմն էլ վաղ կամ ուշ, նայելով թէ ձիւնը երբ է վերանում երկրից. խոտհարը լինում է յունիսին, իսկ հունձը — օգոստոսի վերջերին և զըլ խաւորապէս սեպտեմբերին: Այն ժամանակ, երբ ուրիշ տեղերում հացահատիկները բոլորովին լցւում և կարմրում են, Ապարանում գիւղացին՝ դեռ նոր սթափուած ձմրան քնից, սկսում է իր վար ու ցանքը:

Ցանում են այստեղ ցորեն (կարմրահատ), գլխաւորապէս դարի, որ տեղական սարալանջերի և բարձրութիւնների վրայ յաջող աճում է, հաճար, որ սակաւ է պատահում, սօրօրու և կտաւատ, որ գործ է ածւում առհասարակ գոմէշների պարարտացնելու համար:

Սպիտակահատ այստեղ չը կայ, իսկ կարմրահատից պատրաստած հացը լինում է միւս մասամբ սև և ածիկ:

Հատիկներից յայտնի է ձաւարը (բլղուր), որ ծեծում են

քարից փորուած սանդերում կամ տեղական մի քանի ջրաղացներում դանտուղ զինգերով: Խոտի տեսակները կազմում են. խրիուկը (վարսակ), աուոյսը, որ քիչ է պատահում և այն էլ միայն ձիաների համար, մարգագետինների խոտը կամ սովորական սեղը և փալախը. վերջինից գործում են կեմեր (ջովեր)՝ խրձեր կապելու և երբեմն էլ զմբիլներ, խսիրներ պատրաստելու համար: Կեմը գործում են մի փայտեայ տեսակ կեռ գործիքով, որ կոչւում է «արջկան»:

Հացը հնձում են գերանդիով, որ այնքան էլ նպատակաշարմար չէ այսպիսի քարոտ տեղերում, իսկ մանգաղով շատ սակաւ տեղերում: Երաշտ տարիներում փետում են. փետանքի համար երբեմն հաւաքւում են գիւղի աղջիկները և փոխադարձաբար միմեանց օգնում:

Երկրագործական գործիքները շատ հասարակ և նահապետական են. գերանդին, մանգաղը և խուրի կուլ են դնացել ժանգի և հնութեան ժանդերին: Փոյխերի, բանդերների (կեռ փայտեայ գործիք է՝ խուրձ կապելու համար), արօրների և ցաքերի մասին աւելորդ է խօսելը. բոլորն էլ հնութեան մի-մի փոած և մաշուած նմուշներ են. կամերը բաղկացած են հասարակ գալլախաղի անտաշ և բուլթ կտորներից, որոնք թէ անասունների աշխատանքն են ղժուարացնում և թէ գործի ընթացքը դանդաղացնում:

Մի օրավար տեղը Ապարանում տալիս է մօտ մի դէզ, իսկ բարեկաշտ տարիներին 1—2 և աւելի. դէզը բաղկացած է 30 խրձից և տալիս է մօտաւորապէս $\frac{1}{2}$ —1 խալուար, իսկ բարեկաշտ տարիները՝ աւելի: Այս հանգամանքում նշանակութիւն ունի խրձերի մեծ և փոքր լինելը: Խալուարը 30 կոտ է կամ 25 փութ:

Պէտք է ասել, որ Արագածի վեշերի վրայ ընկած տեղերը (Քասախի աջ ափը) աւելի բերրի են, քան Քասախի ձախ կողմում, որտեղ մի մօտը նոյն իսկ ջրաբեր է: Հացերի կանոնաւոր և հետևողական զարգացման շատ խանգարում է տեղական յուրտ կլիման:

Հացի գինը այստեղ շատ երերուն է. թանգ տարիներին հացի խալուարը բարձրանում է մինչև 40, նոյն իսկ 50 ո., իսկ զարիինը—30—35 և աւելի:

Ձմեռ ժամանակ խոտը այստեղ սաստիկ թանգանում է, մանաւանդ երաշտ տարիներին. լինում է որ խոտի խուրձը կամ յարդի մի կողովը մինչև 3 ո. է հասնում: Ահա այս պատճառով է որ աղարանցին յաճախ ստիպուած է իր ոչխարները, անասունները ի վաճառ հանելու կամ միշտ տանելու (Արարա-

տեան դաշտ) արանի տափարակները՝ մինչև գարնան սկիզբը:

Ապարանի պարապմունքը բացառապէս երկրագործութիւնն է. բայց սա էլ, ինչպէս տեսանք, կատարուած է աննպաստ պայմանների մէջ և հին, նահապետական ձևով:

Ահա այսպիսի տխուր հանգամանքների շնորհիւ է, որ ապարանցուն շատ քիչ է աջողուում իր հողաբաժնից ստացած արդիւնքով մի-կերպ գարուն ելնել, և նա ընդմիջտ դատապարտուած է խեղդուելու մինչև կոկորդը փոխառութեան խղճալի յարաբերութիւնների մէջ, որոնք խլում են նրանից ազատ կամք, անհատական ինքնուրոյնութիւն և խոնարհեցնում այն դարաւոր չարիքի առաջ, որ վաշխառութիւն է կոչուում:

Ձը կարողանալով մշակել երկիրը գիտութեան փրկարար ցուցմունքներով և մանաւանդ գտնուելով այնպիսի մի թխադոտ երկնակամարի տակ, որտեղ ընութեան գծնութիւնը պնդում է, կարծես, ցոյց տալ իր բոլոր գորութիւնը մի բուն խեղճութեան վրայ, ապարանցին կորցրել է իր լաւատես զգացմունքները դէպի կեանքը, նրա օրինականութիւնը և ընկնել ապրկոտ անկամութեան և յոռետեսութեան գիրկը:

Եթէ այս բոլորին աւելացնենք և այն, որ ապարանցին շատ անգամ չէ կարող ծեծել ամբողջովին իր հացադէզերը, որովհետեւ վաղահաս ձիւնը յաճախ զաղարեցնում է ամեն մի տնտեսական շարժում և որ նա դատապարտուած է տարին ի բուն չորաբեկ գարեհացին, այն ժամանակ նրա տնտեսական անձկութիւնը աւելի քան կը պարզուի: Մոռացայ ասել որ ամբողջ ընակչութիւնը զուրկ է դութաններից, բացի մի քանի բախտաւոր բացառութիւններից, և վարում է արտերը հասարակ արօրներով:

Ապարանի գլխաւոր դժբախտութիւններից մէկն էլ հողի սակաւութիւնն է, որի պատճառով անվերջ կոխներ, վէճեր հարեան գիւղերի մէջ անպակաս են, և եթէ կայ մի բան, որ լցնում է Ապարանի առօրեայ կեանքի դատարկութիւնը և նրա գոյութեան միօրինակութիւնը,—դա հողի սակաւութեան վերաբերեալ հարցերի ժխտոյն է, որ երբեմն նշանաւորում է Ապարանի յետ ընկած գոյութիւնը, ստեղծելով իր յետեից անագին, անհաւատալի ծախսեր և քաշքշուկներ այլևայլ դատաւարական ատեաններում:

Բացի երկրագործութիւնից, ինչպէս ասացի, ապարանցին աշխատանքի ուրիշ աղբիւր չունի: Նա պարապում է և անասնապահութեամբ, բայց այնքան՝ որ նա կարողանայ իր առօրեայ պէտքերին բաւարարութիւն տալ, և ոչ թէ վաճառանոց արտահանելու համար, ինչպէս ուրիշ տեղերում առհասարակ լի-

նում է: Անաստուններից պահւում են, զլիսուորապէս, կթաններ և լծկաններ. բացի դրանցից, կան նաև էշ, ձի, իւրրև բռնակիր անասուններ: Կթաններից յայտնի են. ոչխար, այծ, կով և մատակ. իսկ լծկաններից՝ եղ, արջառ, գոմէշ. այս բոլորն էլ, ի հարկէ, այնպիսի թուով են պատահում, որ շատերը նոյնիսկ զրկուած են իրանց սեփական վարելահողերը մշակելու կարողութիւնից և տալիս են նրանց ուրիշների ձեռքը այլևայլ, շատ անգամ աննպաստ պայմաններով («կիսրար» կայլ):

Թէ՛ ձիաները և թէ՛ միւս անասունները այստեղ շատ նիհար, թուլակազմ և վտիտ են, համեմատած տեղական նստակեաց քրդերի և քոչկան լեռնականների անասունների հետ. սրա պատճառը այն է, որ Ապարանը զրկուած է այն ընտիր և ճոխ արօտատեղերից, որոնք գրաւել են տեղական քրդերն ու լեռնականները:

Լեռներից ամենաօգտակարը Արագածն է, թէ՛ իւրրև սիզաւէտ և բուսականութեամբ պերճ արօտատեղի և թէ՛ իւրրև լաւ ամարանոց. բայց, զժբախտաբար, սրա մի մասն էլ պարսիկներն են գրաւել, որոնք զարնան սկզբից փոխադրւում են իրանց ուղտերով, հօտերով այստեղ և գրաւում սարալանջերի ամենալաւ մասը. զրանք զալիս են մեծ մասամբ Արարատեան դաշտից:

Քառախ գետը, որ կազմւում է Բայ-Ապարան գիւղի աղբիւրից, բոլորովին աւելսրդ տեղ է բռնում Ապարանում, որովհետև նա, երկրի բարձր դիրքի չնորհիւ, ոչ մի իրական օգուտ չէ տալիս վերջինին, ոռոգման տեսակէտից. նա անցնում է բարձրութիւնների ստորոտներով, և նրա դաշտը, քանի դնում, այնքան աւելի է սեղմւում միակտուր ժայռերի միջև:

Ապարանի բնական հարստութիւնների մասին դժուար է մի բան ասելը, որովհետև այդ կողմից մինչև այժմ ոչ մի գիտական հետազօտութիւն տեղի չէ ունեցել այստեղ. սակայն հաւանական է, որ դէպի արևելք ընկած լեռնագօտին երկաթ պարունակէ: Բացի դրանից, Արագածի հեռաւոր զազաթի ծերպերում առատ է ծծումբը, որտեղից քրդերը հրացաններով վայր են գլորում երբեմն խոշոր կտորներ:

Արագածի վրայ կան լճակներ, որոնցից մեծը գտնւում է Ղազանֆար գիւղի վերևում. կան նաև քանդուած պարիսպներ, խրամատներ: Լեռները ծածկուած են անտառներով. ծառեր այստեղ չը կան, բացի թփերից և մայառներից. անտառները առատ են այլևայլ պտուղներով և բանջարներով. յայտնի են՝ մասուրը, որ ապարանցու սիրելի պտուղն է, արջի-թաթը,

կորմբօլին, վայրի թթու խնձորը, չորը, տանձը հայն: Առաւ է այստեղ և բլուրը, որ շագանակի նման է և որ գործ է ածում բորուած ձեով: Գալով գիւղաւանտեսական միւս ճիւղերին, պէտք է ասել, որ նրանք այստեղ զրեթէ զոյութիւն չունեն. օր. կաթնատնտեսութիւնը, մեղուարուծութիւնը, բանջարաբուծութիւնը հայն, չը նայած որ նրանց այստեղ պատուաստելու համար լայն հող կայ:

Կաթից պատրաստում են զլիսաւորապէս իւղ և պանիր. պանիրը այստեղ երկու տեսակ է լինում. ճիւ կամ չէլիլ պանիր և անքաշ կամ գլուխ-պանիր, որ սոխուկով է լինում: Գլուխ-պանրի լաւ տեսակները քրդերի և քօչկանների մօտ են, որոնք զբաւել են լաւ արօտատեղիները և պահում են մեծ քանակութեամբ կթաններ: Բացի դրանից կայ և մի տեսակ պանիր, որ կոչւում է «ժաժիկ»: Ժաժիկը պատրաստում են թանից, որ սկզբից լաւ եռացնում են, մինչև որ թանը կտրուում է. յետոյ քամում են, աղում, սեղմում կարամները և թաղում փոշու մէջ:

Ձմրան համար պատրաստում են և մի տեսակ թթու-կծու մածուն, որ կոչւում է «անշնոց». հաւանական է, որ այդպէս կոչւում է նրա համար, որ նա ուտւում է առհասարակ մաթով, որ տեղացիք «ըրուր» են կոչում: Մեղուարուծութիւնը կարելի էր այստեղ զարգացնել, եթէ այդ մասին սրտացաւ հոգացողութիւն լինէր, մանաւանդ որ Ապարանը այդ կողմից մեծ յարմարութիւններ ունի. դրան իբրև երաշխիք կարող են ծառայել թէ երկրի երփներանգ ծաղիկները և թէ այն մի շարք փորձերը, որոնք կատարել են յաջողութեամբ մասնաւոր նախաձեռնութիւնները: Բանջարաբուծութիւնը նոյնպէս կարող էր արգիւնքներ տալ, եթէ նրա մասին ժողովուրդը գէթ տարրական գիտելիքներ ունենար. սեղանի սովորական բանջարները, ինչպէս և լոբի, վարունգ և այլն, որոնց համար դեռ պրեթէ ոչ մի փորձ չէ արուած, կարող էին այստեղ աճել. բայց չը նայած դրան՝ բնակչութիւնը տեղ-տեղ ցանում է, միայն շատ քիչ քանակութեամբ, կարտոֆիլ, գազար, սոխ, բոդի, շաղգամ, կաղամբ, ճակընդեղ, գետնախնձոր և արևածաղիկ. իսկ սովորական դդումը, լոբին, կարմիր և կանաչ պղպեղը, սիսորը և այլն, ինչպէս և վերև յիշած արմտիների մեծ մասը ներմուծւում է դրսից:

Կաղամբը բերում է Որդնաւ գիւղի կողմերից:

Արհեստական բանջարների պակասը ապարանցին լրացնում է բնական բանջարներով: Նա ձմրան համար մեծ քանակ

կութեամբ աղում է՝ խուլ և ծակ քեղ, որ տեղական լեռներում չատ է լինում, դանդաղիկ, երնջակ, դաղձ. թթու է դնում սոխուկ և չորացնում մեծ քանակությամբ աւելուկ:

Բանջարներից յայտնի են նոյնպէս՝ սինձը, դաւիչոքը, որ թթուաշմարխոջ համ ունի, թթուարաշը, պաճուկը և խաշխաշը:

Արմատներից ուտում են՝ կոկղէս, մասուկ, որ սպիտակ և համեղ է լինում:

Տնայնագործութեան մասին խօսելիս պէտք է յիշել առանձնապէս Ապարանի դոյնզգոյն և ճամկաւոր ջէջիմները, կապերտները, խայտաբղէտ խուրջիները, թեռերը, որոնք ապարանցի կնոջ՝ առօրեայ տնտեսութիւնից դուրս՝ ազատ ժամանակի արտադրութիւններն են: Բացի դրանից, այստեղ գործում են կտաւ չուխայի համար, ներկում են չիլա, ինչպէս և կտաւ (չապիկ պատրաստելու համար են գործ դրւում): Ներկելու համար գործ են ածում գլխաւորապէս տորոն՝ կան տեղ-տեղ նաև ներկարարներ (բոյաղխանա): Յայտնի են իրանի բանուածքով Ապարանի արախչիները և արանները:

Տնայնագործական փայտեղէն իրեր քիչ կան, որովհետև տեղական ամանեղէնը և առհասարակ տնտեսական սարքը բաղկացած է կաւից. իւրաքանչիւր գիւղում կայ բրուտ, որ պատրաստում է կարաններ, բղուղներ, «ճէտիկներ», դոյլեր, քասաններ, թոնիրներ և այլն:

Ամանեղէնի պակասորդը լրացնում են հիւսուածքները. նրից հիւսում են սկաւառակներ, դամբիւղներ, իսկ ուռից, որ տեղական լեռներում լինում է (ճկուն), կողովներ, քթոցներ, ցախաւեններ և այլն: Ծիլը գտնւում է Բաշ-Ապարանի հիւսիսային կողմում, Տանագիրմազ գիւղի մօտ տարածուող լճակում, որ «Ճիլ-Գեօլ» է կոչւում:

Երկրի տնտեսական յետամնացութեանը պակաս չեն խանդարում, մանուսնոյ ալսուհետև, հազորդակցութեան ճանապարհները, որ իւրաքանչիւր երկրի տնտեսական բարգաւաճման ուժեղ գործօններն են կազմում:

Մինչև այժմ ապարանցին կարող էր ազատ ժամանակ «քէհտարութեամբ» պարապել, որ նրա համար մի կողմնակի արդիւնք էր. նա իր սայլերով ապրանքներ էր փոխադրում Երևանի դէպի Ալեքսանդրապօլ, Համամլու, Ղարաքիլիսա և ընդհակառակը. բայց այժմ դա էլ դադարելու է առ միշտ, Երևան, Ալեքսանդրապօլի երկաթուղային գծի երևան գալով:

Ապարանը մի գլխաւոր ճանապարհ ունի (Երևանից դէպի Ալեքսանդրապօլ և Ղարաքիլիսա), որ միակ գիծն էր (իբրև

կտրուկ) Երևանի, Ալեքսանդրապոլի և Թիֆլիսի հաղորդակցութեան համար. այստեղով էին սնցնում շատ ճանապարհորդներ, մրգեր արտահանողներ և քրէհտարներ, որոնք հնարաւորութիւն էին տալիս ճանապարհի վրայ ընկած գիւղերին վաճառելու իրանց համեստ տնտեսութեան մթերքներից, ինչպէս օրհաց, մածուն, կաթ, ձու, հաւ, գարի, խոտ, դարման ևայլն, բայց այժմ նոր երկաթուղային գիծը այս էլ է կրճատելու Ուրեմի այն ժամանակ, երբ ուրիշ երկրների առաջ նորանոր ճանապարհներ են հարթւում, Ապարանի առաջ փակւում է ամեն մի ելք, որ այսպէս թէ այնպէս նրան դէպի տնտեսական բարեկարգութիւն առաջնորդել կարող էր:

Ահա սրանք են այն բացասական տարրերից քչերը, որոնք պարզում են Ապարանի ընդհանուր աղքատութեան և տնտեսական յետամնացութեան պատճառական կապը: Եւ եթէ այդ բացասական կողմերի մէջ կայ մի դրական բան, մի միջանկեալ օղակ, որ պահում է Ապարանի խախտուած տնտեսական ամբողջութիւնը,—դա ապարանցու, բնութեան այդ չարքաշ զաւակի, մրջինի աշխատասիրութիւնը, համբերատարութիւնն ու երկաթեայ բազուկն է, որով նա անխոնջ կուռւմ է անողոր բնութեան հետ:

Կեանքի անբարեյաջող պայմանները դարձրել են ապարանցու պանդխտագրական մի զոհ: Վարուցանքից կամ հունձից յետոյ, Ապարանի գիւղերում մահալուս խողաղութիւն է տիրում. բոլոր երիտասարդ ոյժերը դիմում են Արարատն գաշտը, Շիրակ, Լօռի, Բօրչալու և Բաթում աշխատանքի համար՝ որ իրանց պարտքերը և հարկը կարողանան վճարել: Ընկնելով բոլոր ուրիշ կլիմայական և տարագիր պայմանների մէջ, նրանք շատ անգամ ջերմում, հիւանդանում են, երբեմն և մահանում՝ առանց որեւէ բժշկական խնամքի:

Տնտեսականից աւելի անմխիթար է Ապարանի մտաւոր կեանքը:

Տարիներից ի վեր Ապարանը խարխափում է անօրինակ խաւարի ճիրաններում:

Ամենատարրական գրագիտութիւնը այստեղ չը կայ, չը հաշուած մի քանի սնհասներ (քահանաներ և գիւղական գրագիրներ):

Ամբողջ Ապարանում մի հատիկ ուսումնարան չը կայ: Քահանաների բարոյական և մտաւոր մակերևոյթը գրեթէ չէ տարբերւում ընդհանուրից. նրանց առաւելութիւնն այն է որ նրանք կարողանում են աւետարանը մի-կերպ հեզելով կարգալ

առանց մի բան հասկանալու կամ հասկացնելու ժողովրդին. չէ տարբերում և նրանց նիւթական դրութիւնը:

Ձմեռ ժամանակ մի քանի երեխաներ այս քահանայի կամ այն տիրացուի մօտ սովորում են այբուբենը, քերականը, Նաբեկը, բայց դարնան գլխին գիւրքը թողած՝ վազում են տաւարի յետեից և մոռանում սովորած:

Ապարանցիք գաղթել են Ալաշկերտից և Բուլանղից, մասամբ էլ վանի վիլայէթի հարաւային կողմերից (արեւելեան Նփփրատի ակունքներից). այս պատճառով Ապարանում երկու բարբառ կայ՝ վանի և Մշու, որոնք տարբերում են միմեանցից թէ բառերի և թէ հնչիւնների առանձնայատկութեամբ: Բացի դրանից, կայ և մի գիւղ, Տանագիրմազ, (որ այժմ անցել է Ալեքսանդրապօլի գաւառը), որ գաղթել է Դերջանից (Մամալաթում) և խօսում է բոլորովին տարբեր լեզուով, որ իր մակերութեամբ աւելի նման է Շիրակի գաւառաբարբառին:

Ողորմելի դրութեան մէջ են Ապարանի եկեղեցիները, որոնք բոլորովին բարձի թողի են արուած և իրանց արտաքին տեսքով այնքան գծուծ են, որ չատ անգամ գիւղացիների խորճիթներից չեն տարբերում. նրանք չատ մուրթ և խոնաւ են, իսկ յորգառատ անձրեւների ժամանակ այնքան կաթում են, որ այնտեղ մտնել և աղօթել միանգամայն անկարելի է: Սեղանը աւազանը և եկեղեցական սպաւը հին են զգգվում ու թողուտած:

Նշանաւոր է Աստուածընկալ գիւղի Լուսաւորչի վանքը, որ շինուած է մեր պատմական եկեղեցիների ոճով. զարմանալին այն է, որ այս վանքի պատերը, որոնց վրայ արձանագրութիւններ կան, ամբողջ ժայռերից են կազմուած, ինչպէս գիւղի խրճիթներից շատերը:

Ժողովրդի աւանդութեամբ այդ վանքը կառուցուել է Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի օրով, Տրդատի աջակցութեամբ, որ, ինչպէս պատմում են, շալակել է այդ ահագին ժայռերը: Վարդափառին այստեղ հաւաքւում են բազմաթիւ ուխաւորներ թէ Ապարանի և թէ «արանի» գիւղերից (գլխաւորապէս Աշտարակի շրջանից): Ապարանի եկեղեցիները զանգակատուն կամ գմբէթ չունեն. զանգակները, սովորաբար, կախուած են լինում կտուրի վրայ 2 փայտերից:

Հետաքրքիր է Ապարանի դազաղը, որ իր ձևով ցոյց է տալիս՝ թէ որքան յամառութեամբ մնացել են այստեղ խորին անյիշատակելի հնութեան և նահապետականութեան նմուշները: Դազաղը ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ մի սանդուխ (չարժական), որի վրայ չատ անգամ կապտում են գիւղի, որ վայր չընկնի:

Ցաւալի է և ժողովրդի առողջապահական դրութիւնը. չը նայած դատերի սքանչելի օղին, գիւղերում տիրում է վատառողջ օդ. վերջին հանգամանքին նպաստում են լուացքի ջրերը, աղբերը, որ թափում են փողոցում, արտաքնոյնները (բացօթեայ), որ, սովորաբար, կտուրի յետևումն են լինում, և պատմաները, որ փոխանակ գիւղից դուրս թափելու՝ շատ անգամ գիւղի մէջն են թափում:

Սենեակները անտանելի հակաառողջապահական պայմանների մէջ են գտնւում, որոնք բացի խոնաւութիւնից և մթութիւնից, լցուած են գարշահոտութեամբ, որ մեծ մասամբ առաջ է գալիս այն ախոռներից և գոմերից, որոնք սենեակներին կից են գտնւում:

Բժիշկ ասած բանը Ապարանում չը կայ. շատերը հիւանդանում են և մեռնում առանց որեւէ բժշկական օգնութեան:

Բժիշկը գտնւում է Աշտարակում, որ $1\frac{1}{2}$ օրուայ ճանապարհով հեռու է Ապարանից. բացի դրանից, ապարանյին չէ կարող բժիշկ բերել տալ, որովհետև առաջին՝ որ դա շատ թանգ կը նստի նրա վրայ (ճանապարհածախս և այցելւաւարձ) և երկրորդ՝ որ նա քիչ է հաւատում բժշկական փրկարար ձեռնհասութեան. այս պատճառով նա շատ անգամ ընկնում է քիւրդէ հէքիմների ձեռքը, մանաւանդ երբ ոսկորների խախտում է պատահում:

Ապարանը ենթարկւում է Մոզնու գործակալութեան իսկ ինչ վերաբերում է Ապարանի վարչական կազմակերպութեան՝ պէտք է ասել, որ նա աչքի զարկող տարբերութիւն չունի ուրիշ տեղերի հետ համեմատած:

Ապարանը գտնւում է Էջմիածնի գաւառում. նա իր վարչական կազմակերպութեամբ բաժանւում է երկու տանուտէրութեան՝ Բաշ-Ապարանի և Ղարաքիլիսայի. առաջինի իրաւասութեանն են ենթարկւում 12, իսկ երկրորդի՝ մօտ 14 գիւղ: Ամենամեծ գիւղերը, որոնց ծխերը 100—150-ից չեն անցնում, սրանք են. Բաշ-Ապարան, Ալիքուշախ, Ղարաքիլիսա, Չամրու և այլն. զրանք բոլորն էլ զուտ հայաբնակ են: Կան և մի քանի քրդական գիւղեր (հիւսիսային մասում) և թուրք գիւղեր (հարաւ):

Տանուտէրութիւնը, ինչպէս ուրիշ տեղերում, այստեղ էլ ունի իր որոշ ստորաբաժանմունքները բոլոր ստորադրեալ գիւղերում:

Ապարանում տանուտէրը մի սանձարձակ միապետ է և իր բռնած հասարակական դիրքով յիշեցնում է Միջին-Ասիայի փոքր բռնակալներին:

Նրանից վախենում է գիւղացին, ինչպէս մահուանից, որով

հետև տանուտէրն է Ապարանի հասարակական կեանքի, ընթացիկ գործերի միակ ներկայացուցիչը և միջնորդը. նրա ցուցմունքներէն է կախուած մի որևէ քաղաքացիական գործի աջող կամ անաջող ելք ունենալը, որովհետև ապարանցու առաջ փակուած է ամեն մի դատաստանական ճանապարհ՝ չնորհիւ նրա տգիտութեան:

Տանուտէրերը գործում են անկօնտրօլ, կապում և արձակում են անհատական քմահաճոյքի թելադրութեամբ. կաշառքը, հարստահարութիւնը, անարդարութիւնը—ան ազիւղացու բողոքի ձայնը բռնադատող հոգէառը, որից նա սոսկում է օրհասապէս և զժուար բոպէին բերում է նրա ոտքերի տակ իբրև զոհ իր ազքատիկ, իր դառնաբիրտն աշխատանքի պտուղը՝ նրա քարացած սիրտը ամոքելու համար: Տանուտէրին օգնականներ են համարուում (թէև նա ունի իր թեկնածուն) բոլոր ստորադրեալ գիւղերի գիւղապետը, որոնք տեղական լեզուով կոչուում են «ռէսներ», որոնք իրանց իրաւական յարաբերութիւններով և պատասխանատուութեամբ անմիջական կախումն ունեն տանուտէրից:

Տանուտէրին ընտրում են, սովորաբար, երեք տարով. ընտրութեան համար համախմբուում են նոյն տանուտէրութեան իրաւասութեան ենթարկուող գիւղերի բնակիչները գիւղական դատարանում կամ որտեղ տանուտէրն է մնում և սկսում են քուէարկել. քուէարկութեան երբեմն ներկայ է լինում պրիստաւը, իսկ շատ քիչ դէպքերում նաև դաւառապետը:

Այս ժամանակ բարձրանում է մի սողոմ-գոմոր և շատ բան կռուով է վերջանում:

Ով որ որոշ կախում ունի տանուտէրութեան թեկնածուներից մէկից, նա ստիպում է իր ազգականներին, ծանօթներին՝ որ նրան քուէարկեն. բացի դրանից, թեկնածուները իրանց գործը առաջուց տեսնում են. նրանք օղիով, որ Ապարանի նախասիրուած խմիչքն է, կաշառում են այն բոլոր ոչխարամիտ գիւղացիներին, որոնք քուէի ձայն ունեն:

Երկար վէջերից, աղմուկներից յետոյ, կայանում է ընտրութիւնը:

Ընտրուած տանուտէրի առաջին գործն է՝ վրէժխնդիր լինել այն բոլոր գիւղացիներից, որոնք այս կամ այն պատճառով նրան քուէարկելու պատիւը չեն ունեցել. պէտք է ասել որ այդ վրէժխնդրութիւնը շարունակուում է տանուտէրի դատաւարական ամբողջ ժամանակամիջոցում:

Ընտրութիւնից յետոյ շատ անգամ գիւղերում ծագում են

վէճեր և կռիւներ. գիւղացիները բաժանուում են «նոր-տանու-տէրական» կուսակցութիւնների, և «հակահոր-տանուտէրական», որոնց վէճերն ու բանակռիւները այնքան սուր կերպարանք են ստանում, որ հասնում են մինչև արիւնհեղութեան:

Բացի դրանից, տանուտէրի ներկայութեամբ ընտրուում են օգնականներ (ոէսներ), ինչպէս ասացի, և դատաւորներ, որոնք բոլորն էլ պաշտօնապէս կախումն ունեն առաջինից:

Տանուտէրից պակաս չեն գործում այստեղ գիւղական գրագիրները և երբեմն հարկահաւաքները. առաջինները, օգտուելով գիւղացու տգիտութիւնից, իրանց ցոյց են տալիս իրաւարանական մի-մի փորձառու և խոհուն գլուխներ և մանուածապատ ճանապարհներով կեղեքում են խեղճ գիւղացուն, ամեն անգամ նրան մի-երկու տող խնդիր հայցն գրելու համար:

Հարկահաւաքութիւնը նոյնպէս զերծ չէ խճճանքներից. հարկահան են ընտրում գրագէտի մէկին, որ ի չար գործ դնելով իր այդ իրաւունքը, առանց արգահատութեան զգացմունքի, քամում է գիւղացու կենսականութեան վերջին հիւթերը՝ մէկի տեղ չատ անգամ եռապատիկ պահանջելով:

Իւրաքանչիւր գիւղ ունի իր գիւղական ժողովը (ՇՈՒՄ), որտեղ ձայների բաղմութեամբ կազուում են գիւղական վճիռներ, ընտրուում են հաւատարմատարներ, հանդապահներ, գիշերապահներ, հովիւներ, նախորդներ, հորթարածներ և այլն: Բացի դրանից, ամեն կիւրակէ դատաւորները հաւաքուում են կենտրոնական գիւղերը (Ղարաքիլիսա և Բաշ-Ապարան), որտեղ գտնուում են գիւղական հասարակութեան դատարանները, և տանուտէրի ներկայութեամբ վճռում են գիւղական ընթացիկ հարցերը:

Հետաքրքիր են իրանց ինքնայատուկ ձևով Ապարանի տները. նրանք բաղկացած են մի-մի երկար սրահից, երբեմն լաբիրինթոսի նման ծռւռումուռ: Սրահում գտնուում է առհասարակ մահանը, որտեղ պահուում են տան մթերքները. բացի դրանից, սրահում լինում են և դռներ, որոնք տանում են դէպի գիւղական օդան կամ ախոռը: Սրահում շարուած են լինում 1 կամ 2 կողմից էլ ամաններ, կարասներ, տաշտեր, որոնց մէջ լինում է կաթ, մածուն, թան, կարագ, արաժան, բանջարներ և փոշու մէջ թաղուած կարասներ: Սրահը տանում է դէպի ներքին նահապետական տունը, որտեղ համախմբուած ապրում են տան բոլոր անդամները. դրանք, բացի իրանց ներքին անպաճոյճ սարք ու կարգից, լինում են սաստիկ խոնաւ և մութ. պատերը ներսից սուաղած են լինում, սովորաբար, կաւախառն հողով, որ չատ անգամ փլուում է, իսկ թոնիքը վառելիս նրանք

քրտնում են և խոնաւանում: Պէտք է ասել, որ այստեղ մնացել է նահապետական բաղմանդամ ընտանիքի արպը, թէև բաժանուելու սովորութիւնը կայ: Տների կտուրները մի տեսակ կոնածի են, այսինքն ներքևում լայն և կլոր, իսկ վերևում քանի գնում նեղանում են, այնպէս որ մի փոքր բացուածք է մնում, որ կոչւում է երգիկ. վերջինը ծածկելու համար գործ են ածում «չիմ», այսինքն կանաչապատ մի հողաչերտ (Дёрнѣ):

Տների առաստաղները ծածկուած են լինում թանձր ձանձարիթով, որ թոնրից է գոյանում:

Տարուայ բոլոր եղանակներում թոնիրները ամեն օր վառւում են. վառւում են նրանք սովորաբար 8—9-ին և հանգչում 10—11-ին, նայելով թէ խմորը երբ է համնում: Ձմեռ ժամանակ թոնիրը ապարանցու վառարանն է:

Արտասովոր ձև ունեն Ապարանի «ամրոցները». այդպէս են կոչւում տարթերից կազմուած բարձր կոյտերը, որոնք իրանց ձևով յեղեցնում են Բագուի նաւթային բուրգերը. ամրոցների ծեփելու համար հաւաքւում են գիւղի աղջիկները և օգնում միմեանց փոխադարձաբար: Ամրոցի գլխին խփում են սովորաբար մի աւել, իսկ ներսը լցնում են առօրեայ վառելիքը՝ աթար և «փայլին»՝ տաւարի տակ ցանկու համար:

Հետաքրքիր են նաև Ապարանի կենցաղավարական նիստու կացը, սովորութիւնները, աւանդական կարգերը, ապարանքու ընդհանուր հոգեբանութիւնը, ձմեռ ժամանակ օգաններում տեղի ունեցող զրոյցները, Տեառնընդառաջը (տէրնտէզ), բարեկենդանը, հարսանիքի նկարագրութիւնը և այլն և այլն: Ապարանցին շատ աստուածավախ մարդ է. նա ամբողջովին մարմնացած հաւատք է. տարուայ բոլոր մէջ ընդ մէջ պատահող պատերը նա ճշտութեամբ պահում է, իսկ մեծ պատին մինչև ճաշ ծով է պահում: Ապարանցին գաղթած լինելով Ալաշկերտի հողից՝ իր հետ փոխադրել է այն բոլորը, ինչ որ նրա անցեալ կեանքի կազմող տարերն էին կազմում: Մատաղ օրիորդներ և երիտասարդներ, որոնք «մուրաղի» վրայ են, բացի սովորական պատերից, պահում են ա. Սարգսի, ա. Կարապետի, Վարդավառի, Աստուածածնի և այլ շարթապատեր ամբողջապէս:

Ուտիքին ապարանցու սովորական կերակուրը թանապուրն է, իսկ պատին վոփիլը: Յայտնի է Ապարանի ածիկը. լուսացած ցորենը դնում են տաք տեղ, մինչև որ նա ծլում է և ածկանում:

Ապարանցին շատ հիւրասէր է. առաջին անգամ եկող հիւհիւտեմբեր, 1901.

րի ոտները լուսնում են, որ յիշեցնում է Հայր Աբրահամի և Ղովտի հովուական կեանքը: Այստեղ կայ և մատաղահայի սովորութիւնը: Այս բոլորի հետ ապարանցին իր կեանքի բոլոր միջնադէպերը, արկածները ճակատագրական նախորդման է վերագրում:

Ամուսնութիւնը այստեղ նոյն պայմանների մէջ է կատարւում, ինչ որ այլ գաւառներում. աղջիկների համար տրւում է գլխագին (բաշլըղ), նայած նրանց գեղեցկութեան կամ տնտրութեան: Այստեղ լինում է և առեւանգում:

Աղջիկները մարդու են՝ դնում 12—15 տարեկան հասակում. այս բանը լաւ բնորոշում է Ապարանի «Իմալ էնեմ» յայտնի երգը, որ պ. Զիլինկարեանը «Մուրճի» անցեալ համարներից մէկում մէջ էր բերել՝ ընդհանրապէս հայ (գաւառների) և մասնաւորապէս Ապարանի կանանց մասին խօսելիս: Ի դէպ է ստեղծող պ. յօդուածագիրը՝ Ապարանի կանանց բարոյականութեան մասին խօսելիս՝ խտացրել էր, առհասարակ, իր նկարագրական ոճը, որով ընթերցողը կարծում է ակամայից, թէ այդ կանայք շատ քիչ են յետ մնում սովորական «կուրտիզանկաներից»: Ամեն երևոյթի մէջ բացասական կողմը, ճիշտ է, աւելի է աչքի զարկւում, քան դրականը, որքան էլ որ առաջինը թոյլ լինի: հետեւաբար չէ կարելի, բացառութիւնների վրայ յենուած, նեւ մասնել ապարանցի կնոջ բարոյական հեղինակութիւնը հասարակական ճանաչողութեան առաջ, նոյնպէս էլ չէ կարելի ստել թէ Ապարանում կրքերի ազատութիւնը միանգործ է ընտանեկան սկզբունքի սրբութիւնը: Ընդհակառակը, ապարանցի կինը բուն ազգային բնոյթ ունի. նրա մէջ է արտայայտւում ամուսնական անօրինակ հաւատարմութիւնը և ոչ այն կանանց, որոնք եւրոպականութեան քօղի տակ խախտում են ամեն ինչ... Պէտք է այն էլ ասել որ նախապաշարմունքները և նահապետական աստուածավախութիւնը դարձրել են ապարանցի գոյգին այդ կողմից մոլեռանդ և մի տեսակ առասպելական ֆիլեմօն և Բաւկիդա: Բացառութիւնների նկատմամբ, որ սովորական է, կարելի է միանալ հեղինակի տեսակէտին:

Այս բոլորից յետոյ աւելորդ չէր լինի խօսել Ապարանի բնական գեղեցկութեան, որ նրա միակ օբեկտիւ արժանաւորութիւնն է կազմում, և տեղական երգերի մասին:

Ապարանը իր գեղանկար գիրքով և սքանչելի տեսարաններով շատ անցորդների ուշադրութիւնն է գրաւել. նրա խնկաբոյր ծաղիկները, որոնք ծածկում են լեռներն ու հովիտները, առողջարար և զով կլիման, ականակիտ և սառնորակ աղբիւրները, որոնք կիսախեղդ դուրս են ժայթքում այս կամ այն ժա-

մի տակից, տալիս են Ապարանին մի տեսակ բնական զարդ, մի ուրոյն հմայանք: Եւ եթէ կայ մի բան, որ ծածկում, պօղում է Ապարանի մերկ ու «տկլոզ» իրականութիւնը, դա բնութեան արտաքին գեղեցկութիւնն է:

Աղբիւրների կարկաչը, երվներանգ ծաղիկների բոյրը, բլուրների և լեռների տեսարանները միախառնուած մարդկային երգի, ձայների հետ լրացնում են Ապարանի բնութեան իդիլլիական ամբողջութիւնը... Եւ, յիշաւի, զուր չէ ասել նշանաւոր փիլիսոփայ Ժան-Փակ Բուսսօն. «Բոլորը՝ ինչ որ բնութեան ձեռակերտն է, գեղեցիկ է, իսկ ինչ որ մարդու՝ տգեղ». այդ համեմատութիւնը աւելի ուժեղանում է Ապարանում, ուր մարդկային հոգեվարք ձեռակերտերը, որոնց մէջ կուշ է եկել մարդկային գոյութիւնը, աւելի զգալ են տալիս բնութեան նկարչութիւնը, բնութեան անմիջական տպաւորութիւնը...

Զարմանալի է ապարանցու մեղեդիագիտական ընդունակութիւնը. շատ ժողովրդական ընտիր երգեր և լէլէներ, որոնք այժմ այլ և այլ վարիանտներով երգւում են ժողովրդի մէջ, Ապարանից են դուրսկելի. օր. «Բերդիցը դուրս ելայ», «Ծամերդ», «Արի, սիրուն», «Ես սարէն կու գայի» և այլն: Այդ լէլէներից մի մասը հաւաքել է, ինչպէս յայտնի է, Գարեգին Վ. Յովսէփեանը, իսկ մի քանիսը՝ ձայնագրել է Կոմիտաս վարդապետը:

Ապարանցու երգերի թեման գլխաւորապէս վիշտ է և բողոք կեանքի հասցէին և նրա անարդար վճռի՝ դէմ. երգերի բանաստեղծական մասը շատ պարզ և երբեմն անհերքաշնակ է, բայց մեղեդիագիտականը խոր է և աւելի տրամադրող, քան այն, որի մէջ թէ երաժշտական տեխնիկա, թէ ներդաշնակութիւն և թէ ակկորդներ կան: Պոկուած լինելով Ալաշկերտի հողից՝ ապարանցին դադար չունի իր հողի վրայ. նա դարձում է կեանքի պայմաններից և անցեալի երանութիւնից... Այն կեանքի, որ այժմ վառում է նրա մէջ կրքի լեզուն՝ իր հող-գլուխը ողբալու, և դուրս պոկում նրա մրրկուող կրծքից՝ մղկտուն գալարումներ և կլկոցներ՝ «վայ դունեան, քեանֆուր դունեան»...

ՍԱՐԳԻՍ ՄԱՀՏԵՍԻ-ԻՍԱՀԱԿԵԱՆ,

ՖՐՕՄՕՆ ԿՐՏՍԵՐ

ԵՒ

ՌԻՍԼԵՐ ԱԻԱԳ

II

Մերկացումներ:

—Օ՛հ, պարոն Սիգիզմունդը... Հը՞, ի՞նչպէս էք, քեռի Սիգիզմունդ, ի՞նչպէս են ձեր գործերը... Լաւ են:

Ծերունի գանձապահը բարեհոգի կերպարանքով ժպտում էր, աղմկով գործարանատիրոջ և նրա կնոջ ու եղբոր ձեռքը և, խօսելով հանդերձ, հետաքրքրութեամբ դիտում էր իր շուրջը: Սէնտ-Անտուանումն էր այդ, Պրօչասօնների որմաթղթի գործարանում, որի մրցութիւնը արդէն վտանգաւոր էր դառնում: Ֆրօմօնների առևտրատան այդ նախկին գործակատարները շատ փոքր չափսերով էին սկսել գործը և հետզհետէ կարողացել էին իրանց համար դիրք ստեղծել վաճառանոցում: Ժօրժի հօրեղբայրը երկար ժամանակ օգնել էր նրանց իր վարկով, իր փողով, դրա չնորհիւ բարեկամական յարաբերութիւններ էին հաստատուել այդ երկու առևտրատոների մէջ և մի հաշիւ էր մնացել, —տասը, տասնհինգ հազար ֆրանկի, —որ վերջնականապէս չէին մաքրել Ֆրօմօնները, իմանալով, որ փողը ապահով տեղ է:

Գործարանը արդարև հիմնաւոր տեւք ունէր: Ծխնելոյղները հպարտ-հպարտ թափ էին տալիս իրանց շոգիէ բաշերը: Աշխատութեան խոււ աղմուկից երևում էր, որ արհեստանոցները լիքն են ու եռուն: Շինութիւնները լաւ էին սարքուած, ապակիները ջինջ էին, առհասարակ ամեն ինչ աշխոյժ, զուարթ ու կարգապահ տեւք ունէր, և գանձարանի ցանցապա-

տի յետևում հղբայրներից մէկի կինը, պարզ հագնուած, հարթ սանրած մազերով, երիտասարդ դէմքի հեղինակաւոր արտայայտութեամբ, նստած ուշի ուշով հաշուում էր թուանշանների մի երկար շարք:

Սրտի խորքումը դառնութեամբ էր մտածում ծերունի Սիգիզմունդը այն տարբերութեան մասին, որ կար, մի կողմից, ֆրոմոնների՝ երբեմն այնքան փարթամ, իսկ այժմ միմիայն իր նախկին հոշակով դոյութիւն չարունակող առևտրատան և, միւս կողմից, իր առջև եղած հիմնարկութեան յարաճուն բարգաւաճման մէջ: Նրա խուզարկու հայեացքը տնտղում էր այդ հիմնարկութեան ամենամանր խորշերը, փնտռելով մի պակասութիւն, քննադատելու մի կէտ, և որովհետև ոչինչ չէր կարողանում գտնել, սիրտը ճմլւում էր և ժպիտը կեղծութեան ու չփոթմունքի արտայայտութիւն էր ստանում:

Նրան ամենից շատ դժուարացնողը այն էր, թէ ինչ ձևով ուղէր իր պատրօններին հասնելիք փողը, որ Պրօչասօնները չը նկատէին նրանց զրամարկդի նեղ զրութիւնը: Խեղճ ալևորը աշխատում էր ազատ ու անհոգ կերպարանք ընդունել, բայց մարդու մեղքը դալիս էր վրան նայելիս... Իրանց գործերը լաւ էին դնում... չատ լաւ... Պատահմամբ անցնելիս էր եղել այդ կողմերով և մտել էր նրանց մօտ... Իրանից էլ բնական լինչ կարող է լինել: Մարդ կարօտում է հինաւուրց բարեկամներին:

Բայց այդ յառաջաբանները, այդ հետզհետէ աւելի ու աւելի մանուածապատ խօսքերը չէին մօտեցնում նրան ուղած հարցին, այլ, ընդհակառակը, հեռացնում էին հարցից, իսկ յետոյ, երբ նրան թուաց, թէ զարմանքի արտայայտութիւն է երևում իր ունկնդիրների աչքում, նա բալորովին շշկուեց, սկսեց կմկմալ, գլուխը կորցրեց և, իբրև փրկութեան վերջին միջոց, զլխարկը վերցրեց ու այնպէս ցոյց տուեց, թէ գնում է: Երբ հասաւ դռանը, յսնկարծ մտաբերեց.

— Հա, լաւ միտքս ընկաւ, քանի որ եկել եմ...

Եւ նա աչքով արեց, կարծելով, թէ շատ խորամանկ արտայայտութիւն է տալիս դէմքին, մինչդեռ իսկապէս խղճալի կերպարանք ստացաւ:

— Քանի որ եկել եմ, լաւ չէր լինի, որ մի քիչ մաքրէիք մեր հին հաշիւները:

Երկու հղբայրները և հաշուեսեղանի յետևը նստած ջահէլ կինը մի վայրկեան իրար երեսի նայեցին, չը հասկանալով նրա ասածը.

— Հաշիւները, ի՞նչ հաշիւներ:

Յետոյ երեքն էլ միաժամանակ սկսեցին ծիծաղել ի բոլոր

սրտէ, կարծես թէ ծերունի զանձապետը սաստիկ թունդ կատակ արած լինէր: Ինչէր ասես չի ասի այդ քեռի Պլանիւսը... Եւ խեղճ Պլանիւսը ինքն էլ ծիծաղում էր հետները: Ծիծաղում էր, առանց ծիծաղը գալու, այլ միայն նրանց պէս արած լինելու համար:

Վերջապէս բացատրուեց հարցը: Ինքը Ֆրոմօն կրտսերը, վեց ամիս առաջ, եկել էր վերցրել նրանց մօտ մնացած փողը:

Սիգիզմունդը զգաց, որ ծնկները ծալուում են: Սակախ նա քաջութիւն ունեցաւ ասելու.

—Ախ, ճիշտ որ. բոլորովին մտահան էի արել... Չէ, մոռացկոտ եմ դարձել... Երևում է, որ շատ եմ ծերացել, որդիքս...

Եւ աւերը դուրս գնաց սրբելով աչքերը, ուր դեռ փայլում էին արցունքներ մի փոքր առաջ արձակած քրքիջից: Իսկ նրա յետևից Պրօշասօնները թափ էին տալիս գլուխները, նայելով իրար երեսի: Նրանք հասկացել էին:

Ստացած հարուածը այնպէս էր չլմացրել զանձապետին, որ դուրս գալուն պէս ստիպուած եղաւ նստել մի նստարանի վրայ: Ահա թէ ինչու ժօրժը այլ ևս փող չէր վերցնում դրամարկից: Նա ինքն էր հաւաքում իրանց հասնելիք փողերը: Ուրիշ տեղերում էլ նայնը պէտք է լինէր, ինչ որ Պրօշասօնների մօտ: Ուրեմն բոլորովին անօգուտ էր ենթարկուել նոր ստորացումների: Այո, ճիշտ է, բայց պայմանաժամը, պայմանաժամը... Այդ միտքը ոյժ տուեց նրան: Նա սրբեց իր քրտնաթոք ծակաւոր և շարունակեց ճանապարհը վճռելով մի անգամ էլ բախտը փորձել, մտնելով նոյն արուարձանում, դռնուղ իրանց պարտապաններից մէկի մօտ: Սակախ այս անգամ որոշ նախազգուշութիւններ ձեռք առաւ և ներս չը մտած, չէմբիցը գոռաց զանձապետին.

—Բարեւ, քեռի այս ինչ... Մի բան ունեմ ձեզնից հարցնելու...

Եւ, ջղաձգաբար սղմած ձեռքով դուռը կիսաբաց պահելով, շարունակեց.

—Ե՞րբ ենք մաքրել մեր վերջին հաշիւը: Մոռացել եմ մատենը գցել:

Օ՛, վաղուց, շատ վաղուց էին մաքրել հաշիւը: Ֆրոմօն կրտսերի ստացականը սեպտեմբերին էր գրուած: Հինգ ամիս էր անցել:

Դուռը ձեռաց փակուեց:

Այդ էլ երկու: Անշուշտ միևնոյն բանն էր լինելու ամեն տեղ:

«Ա՛խ, պարոն Շօրշ, պարոն Շօրշ...» չնչում էր խեղճ Սի-
գիզմունդը, և մինչ նա այդպէս շարունակում էր իր շրջագայ-
ութիւնը, տիկին Յրօմօն կրտսերի կողքը անցաւ ուղղակի նրա
կողքով, դիմելով դէպի Օսլէանեան կայարանը. բայց Կլէրը չը
տեսաւ ծերունի Պլանիւսին, ինչպէս մի քիչ առաջ տանից
դուրս գալիս չէր տեսել պ. Շէքին իր իրկար սիւրտուկով, ոչ
էլ հռչակաւոր Դըլօբէլին իր ծաւովի ցիլինդրով, պայմանաժա-
մի այդ երկու այլ զոհերին, որոնք, զանազան կողմերից գալով,
միաժամանակ ծոցերն Վիլէյլդօդոնէտ փողոցը, նպատակակէտ
ունենալով գործարանը և Ռիսլէրի քսակը՝ խեղճ կինը այնքան
մտահոգ էր իր անելիք քայլի պատճառով, որ սիրտ չունէր փո-
ղոցին նայելու։

Մտածեցէք, ի՞նչ սարսափելի դրութիւն էր։ Գնալ հարիւր
հազար Ֆրանկ խնդրելու Գարդինուայից, մի մարդո՛ւց, որ
պարծենում էր, թէ երբէք իր կեանքումը ոչ պարտք է վերց-
րել, ոչ պարտք տուել, որ տեղի անտեղի պատմում էր, թէ մի
անգամ միայն ստիպուած լինելով հօրից քառասուն Ֆրանկ
խնդրել մի կրկնաւարտիք առնելու համար, նա վերադարձրել
էր նրան այդ քառասուն Ֆրանկը փոքրիկ գումարներով։ Ամեն-
քի, նոյն իսկ իր գերդաստանի վերաբերմամբ ծերունի Գարդի-
նուան հետևում էր այն կծծիութեան աւանդութիւններին, որ
հողը, դաժան և յաճախ իր մշակողների նկատմամբ ապերախտ
հողը կարծես պատուաստում է բոլոր գիւղացիներին։ Ծերունու
համար վճռած բան էր, որ քանի ինքը կենդանի է, իր վիթ-
խարի կարողութիւնից մի չիւղ անգամ չի անցնելու իր գեր-
դաստանի ձեռքը։

— Երբ որ մեռնեմ, այն ժամանակը կարող են տիրանալ
իմ գոյքին, — ասում էր նա յաճախ։

Այդ սկզբունքի հիման վրայ, նա մարդու էր տուել իր
ազնկան, Կլէրի մօրը, բոլորովին անօժիտ, թէև յետոյ չէր կա-
րողանում ներել իր փեսային, որ նա հարստացել էր առանց իր
օգնութեան։ Որովհետև այդ՝ որքան շահասէր, նոյնքան և սնա-
փառ բնաւորութեան առանձնայատկութիւններից մէկն էլ այն
փափաղն էր, որ ամենքը կարօտութիւն ունենան իրանից, խո-
նարհուեն իր փողի առաջ։ Երբ Յրօմօնները հրճուում էին նրա
առաջ այն բանից, որ իրանց գործերը սկսում են լաւ գնալ,
նրա՝ բզով ծակած սատանայ աչքերը ծիծաղում էին հեղնօրէն
և նա այնպիսի եղանակով էր ասում՝ «ամեն բանի վերջն է գո-
վելի», որ մարդ սարսուռ էր զգում։ Երբեմն էլ, երեկոները,
Սալինիյում, այն ժամանակ, երբ պուրակը, ծառուղիները,
ղղեակի տանիքի կապտագոյն հերձաքարերը, գոմանոցների

կարմրագոյն աղիւմները, լճակները և աւազանները շողշողում էին հրաշալի վերջալոյսի ճաճանչներից, այդ օտարոտի նորելուկը, աչքը չորս կողմը ման ածելուց յետոյ, բարձրաձայն աւտով էր իր որդիների ներկայութեամբ.

— Երբ մահա միտս է գալիս, միայն այն է ինձ միտաբոււմ, որ ոչ ոք մեր ընտանիքից այնքան հարուստ չի լինի, որպէս զի կարողանայ պահել այս գղեակը, որ տարեկան յետուն հազար ֆրանկ ծախք է պահանջում:

Եւ սակայն այն ծերունական գորովի շնորհիւ, որ նոյն իսկ ամենաչոր ու յամաք պապերն էլ զսնում են իրանց սրտի խորքում, Գարգինուան ուրախութեամբ կը փայլալէր իր թոռին: Բայց Կլէրը, զեռ երեխայ ժամանակից, մի անյաղթելի հակակրօնութիւն էր զգում զէպի այդ նախկին գեղջուկի անսրբութիւնը և պարծենկոտ եսամոլութիւնը: Իսկ երբ տարբեր դաստիարակութեամբ անջատուած մարդկանց չի կապում սէրը, հակակրօնութիւնը սաստկանում է հազար ու մի ձևով: Երբ Կլէրը ամուսնանալու էր Ժօրժի հետ, ծերուկը ասել էր օրիկն ֆրամօնին.

— Եթէ աղջիկդ ուզի, արքայաւայել ընծայ կը ստանայ ինձանից. բայց ոչինչ չեմ տայ առանց իր խնդրելու:

Եւ Կլէրը ոչինչ չէր ստացել, որովհետեւ չէր կամեցել խնդրել:

Որքան ծանր էր այժմ գնալ՝ աղաչելով հարիւր հազար ֆրանկ ուզել այն մարդուց, որի առատաձեռնութիւնը այդպէս արհամարհել էր նա երեք տարի առաջ, գնալ ստորանալ, լսել անվերջ քարոզներ, տխմար ծաղրանքներ, համեմուտ զոհիկ կատակներով և գեղջկային դարձուածքներով, կարճ, բայց տրամաբանական մաքերի հնարած այդ ընդհանրապէս ձիշտ ասացուածքներով, որոնք իրանց ռամիկ ոճով վիրուտորում են՝ իրր ստորադաս մարդու նախատինք:

Խեղճ Կլէր: Յանձին նրա ստորանալու էին իր ամուսինը և իր հայրը: Պէտք էր խոստովանել ամուսնու անյաջողութիւնը և այն առևտրատան կործանումը, որ հիմնել էր հայրը և որով այնքան հպարտ էր նա իր կենդանութեան ժամանակ: Այն միտքը, որ նա կարիք էր ունենալու օրաշաղանակու այն, ինչ ամենից չատ էր սիրում աշխարհում, կազմում էր նրա ոյժը և միևնոյն ժամանակ նրա թուլութիւնը...

Ժամի տաճն և մէկն էր, երբ նա հասաւ Սալինի: Նա ոչ ոքի իմաց չէր տուել իր գալու մասին, ուստի և զղեակի կառքը չէին ուղարկել կայարանը, այնպէս որ նա ստիպուած էր ուտով գնալ գղեակը:

Սաստիկ յուրա էր և ճանապարհը կոշտացած էր ու չոր։ Քամին աղատ-արծակի փչում էր խոպան դաշտերում և տերևաթափ ծառերի ու մայրառների միջով անարգել անցնում դէպի գետը։ Ցածր երկնքի տակ ձգուած էր գլխակի պարիսպների և ցանկապատների երկար գիծը, որով նա զատուում էր չրջակայ դաշտերից։ Տանիքի հեղձաքարերը միմյուցի էին իրանց արտացոլացրած երկնքի նման, և այդ ամբողջ հոյակապ ամառանոցը, ուր ձմեռուայ դաժան չնչից ամեն ինչ համարացել էր և ոչ մի տերև էլ չէր երևում ծառերի վրայ ու ոչ մի աղաւնի՝ կտուրների վրայ, այնպիսի սևաք ունէր, կարծես ոչ մի կենդանի բան չը կար մէջը բացի աւազանների խոնաւ ծվանքից և բարձրաբուն կաղամխների մրմունջից, որոնք ձկուում էին դէպի իրար, ճօճելով իրանց կատարներում խուճուճ ընկած կաշաղակաբոյները։

Հետուից տխուր ու մռայլ կերպարանքով էր երևում Կլէքին իր ջահէլութեան տունը։ Կլէքին թւում էր, թէ նա նայում է իր վրայ այն սառը, արիստօկրատ կերպարանքով, որով նա սովորաբար նայում էր մեծ ճանապարհի անցորդներին, որոնք կանց էին առնում նրա վանդակապատի սրածայր ճաղերի առաջ։

Անշունչ իրերի դաժան կերպարանք։

Բայց չէ, ոչ այնքան դաժան, որովհետև Սավինին իր՝ փակուած աւան տնարով կարծես ասելիս լինէր նրան՝ «Յետ գնա... Ներս մի մօիր»... Եւ եթէ Կլէքը լսած լինէր նրան, կը հրաժարուէր իր ծրագրից և իսկոյն և եթէ կը վերադառնար Պարիզ ու կը պահպանէր իր սրտի անգործութիւնը։ Բայց խեղճիկը չը հասկացաւ տան ասածը և արդէն նիւֆուռուղէնդեան ահագին չունը, որ ճանաչել էր նրան ու չոր տերևների միջով ցատքաւելով վազել դէպի նա, չնչում էր հեծն փակ զարպտսի միջով։

—Բարեւ, ֆրանսուազ... որտեղ է պապիկը, — հարցրեց Կլէքը պարտիզպանուհուց, որ եկաւ բանալու զարպտը՝ խոնարհ, չողորթ թ ու զողորջուն, ինչպէս գլխակի բոլոր ծառաները, երբ իրանց վրայ էին զգում տիրոջ աչքը։

Պապիկը իր գրասենեակումն էր, գլխուոր շէնքից անկախ մի սաղատարում, ուր նա ամբողջ օրեր էր անց կացնում բրբրելով իր թղթերի կապոցները, մատենաները և ահագին կանաչարմատ հաշուագրքերը մի տեսակ դիւանամոլութեամբ, որ յառաջ էր եկել նրա սկզբնական աղիտութիւնից և այն ֆանտաստիկական տպաւորութիւնից, որ նրա վրայ մի ժամանակ գործել էր իրանց գիւղի նօտարի գրասենեակը։

Այդ բոպէին նա փախուել էր այնտեղ իր պահապանի հետ, որ մի տեսակ գիւղական լրտես էր, վարձկան մասնիչ, որ հա-

զորդում էր նրան կալուածում ու չըջակալքում տեղի ունեցած բոլոր դէպքերը, բոլոր խօսք ու զրոյցները:

Կալուածատէրի սիրելին էր զա: Նրա անունը Ֆուլինա էր և նրա ճապաղ, խորամանկ ու արիւնդուշտ գլուխը բոլորովին համապատասխանում էր այդ անունն *):

Երբ թողը ներս մտաւ՝ գունատ ու զոզոջուն իր մուշտակի մէջ, ծերուկը իսկոյն հասկացաւ, որ ինչ որ լուրջ ու արտասովոր բան է տեղի ունեցել, և նշան արեց Ֆուլինային, որ անհետացաւ, ակուեց կիսաբաց դռնով, կարծես թէ պառտկուելով պատի մէջ:

— Հը՞, ինչ է պատահել... Ինչո՞ւ ես այդպէս այլակերպուել — հարցրեց պապը՝ նստած իր անագին գրասեղանի յետին:

Կլէրը յերակի սաստիկ չփոթուած, այլայլուած, այլակերպուած էր: Արագ քայլուածքը, ջուրտը, այն ճիգը, որ նա զործ էր դրել այդտեղ գալու համար, մի արտասովոր արտայայտութիւն էին տուել նրա դէմքին, որ այնքան ծանր ու անդարձ էր լինում սովորաբար: Չը նայելով որ պապը ամենին ցանկութիւն ցոյց չը տուեց հետը համբուրուելու, նա զնաց համբուրուեց ու նրստեց կրակի առաջ, ուր չոր մամուռով պատած յախը և պուրակի ծառուղիներում հաւաքած խոզակները՝ վառւում էին կենսալից փայլով և հիւթալից ճարճատիւնով: Կլէրը, առանց ժամանակ կորցնելու նոյն իսկ քօղքի վրայի եղեամբ թափ տալու, անմիջապէս սկսեց խօսել, հաւատարիմ իր վճռին՝ մտնելուն պէս յայտնել իր այցելութեան շարժառիթը, նախ քան ազդուելը այն երկիւղի և պատկառանքի մթնոլորտից, որ շրջապատում էր պապին, դարձնելով նրան մի տեսակ անեղ աստուածութիւն:

Լաւ սիրտ էր հարկաւոր չը չփոթուելու, խօսքը չընդհատելու համար այդ սրաթափանց հայեալքի առաջ, որ հէնց առաջին խօսքիցը չարախինդ փայլ ստանալով՝ սեւոռել էր նրա վրայ, և այդ վայրագ բերանի առաջ, որի անշարժ անկիւնները կարծես հուպ էին եկել զիտաւորեալ լուծիւնից, յամառութիւնից և ամենաթեթեւ զգայնութեան բացասութիւնից: Կլէրը մի շնչով ասաց բոլորը, լի պատկառանքով, բայց առանց ստորացման և ծածկելով յուզումը ու հաստատութիւն տալով ձայնին իր խօսքերի մէջ պարունակուող ճշմարտութեամբը: Մարդ որ նրանց տեսնէր այդպէս դէմ առ դէմ, մէկին՝ սառը, հանգիստ, բազկաթոռում երկար մեկնուած ու ձեռները մոխրագոյն բաձկոնի գրպանները խրած, իսկ միւսին՝ ուշադիր իր արտասանած

*) Fouine=թոխր (մի տեսակ կուղ):

ամենաչնչին խօսքի վերաբերմամբ, կարծես թէ այդ խօսքերից ամեն մէկը կարող էր դատապարտել իրան կամ արդարացնել, — երբէք չէր ասիլ թէ պապ ու թոռ են դրանք, այլ կը կարծէր անպատճառ, թէ մեղադրեալ է այդ՝ դատական քննիչի սուաջ։

Ծերունին հոգով սրտով հրճուում ու հպարտանում էր իր յաղթանակով։ Վերջապէս յաղթուեցին այդ գոռոզ փրօմօնները։ Ուրեմն դեռ կարօտութիւն ունէին ծեր Գարդինուայից։ Սնափառութիւնը, նրա այդ գերիշխող յատկութիւնը, ակամայ արտայայտուում էր նրա ամբողջ արտաքինի մէջ։ Երբ կլէրը խօսքը վերջացրեց, պապը բերանը բաց արեց ու, բնականօրէն, սկսեց «ես հաւատացած էի, որ այդպէս կը լինի... ես ասում էի... ես գիտէի, որ վերջը յայտնի կը լինի...» խօսքերով, և, շարունակելով նոյն գոհիկ ու վերաւորական եղանակով, վերջացրեց ասելով, որ «ինկատի ունենալով իր սկզբունքները, որոնք չատլաւ յայտնի են իր ընտանիքին», նա չի կարող պարտք տալ ոչ մի սուս։

Այն ժամանակ կլէրը խօսեց իր մանուկի մասին, իր ամուսնու անուան մասին, որ միևնոյն ժամանակ և իր հօր անունն էր և որ խայտառակուելու էր չնորհիւ մասնկութեան։ Ծերունին մնաց նոյնքան սառն, նոյնքան անողոր, որքան մտաջ, և օգտուեց նրա ստորացումից նրան աւելի ևս ստորացնելու համար, որովհետև նա պատկանում էր իսկական գեղջուկների տիպին, որոնք գետին տապալուած թշնամուց չեն հեռանում առանց իրանց ոտնամանների մեխերի հետքը թողնելու նրա երեսին *)։

— Ես քեզ միայն այնքանը կարող եմ ասել, թոռնիկս, որ Սափինին բաց է ձեր առաջ... Թող մարդը զայ այստեղ։ Ինձ էլ հէնց մի քարտուղար է հարկաւոր։ Ժօրժը քարտուղարութիւն կ'անի և կը ստանայ հազար երկու հարիւր ֆրանկ տարեկան ոոճիկ ու բոլորիդ ապրուստը... Առաջարկիր նրան այս պայմանները իմ կողմից ու վեր կացէք եկէք...

Կլէրը ոտքի կանգնեց զայրացած։ Նա եկել էր իբրեւ թոռ, իսկ այստեղ նրան ընդունում էին իբրեւ մուրացկանի։ Փառք Աստուծու, դեռ այդտեղ չէին հասել։

— Կարծում ես, — ասաց պ. Գարդինուան աչքը փայրագ կերպով թարթելով։

Կլէրը, դողդոջուն, գնաց դէպի դուռը. առանց պատասխանելու նրան։ Ծերունին նշան արեց, որ կանգնի։

— Զգոյշ կաց. դու չը գիտես, թէ ինչից ես հրաժարուում...

*) Արեւմտեան Եւրոպայում գիւղացիների ոտնամանների կրունկներին մեծ մեխեր են խփուած լինում։

Լսում ես, քո օգտի համար էի առաջարկում, որ համոզես մարդուդ գալ այստեղ... Դու չը գիտես, թե ինչ կեսնը է վարում նա այնտեղ... Չը գիտես, ի հարկէ, ապա թէ ոչ չէիր գալ ինձնից փող խնդրելու, որպէս զի իմ փողն էլ գնայ այնտեղ, ուր քոնն է գնացել... Օ՛հ, ինձ շատ լաւ յայտնի են քո հոգեւորի գործերը: Ես իմ ոստիկանութիւնն ունեմ Պարիզում և նոյն իսկ Անիէրում, ինչպէս Սալիկիում... Ես գիտեմ, թէ այդ սուտ ճգնաւորը որտեղ է անց կացնում գիշեր-ցերեկ, և չեմ ուզում, որ իմ փողերը գնան այնտեղարեւը, ուր նա է գնում: Այդ տեղերը բաւականաչափ մաքուր չեն ազնիւ միջոցներով ձեռք բերած փողերի համար:

Կլէրը զարմացած ու դառնացած չոնց աչքերը, զգալով, որ այդ ըոպէին ինչ-որ սարսափելի դրամա էր մտնում իր կեանքի մէջ մասնութեան ցած դռնով: Ծերունին շարունակեց քմծիծաղ տալով.

—Օ՛, շատ փշարարն է այդ Սիդօնին:

—Սիդօնին:

—Ինչ արած, բերնիցս արդէն դուրս թաւ անունը... Ասեմք, միեւնոյնն է, մի օրից մի օր դու անպատճառ իմանալու էիր: Նոյն իսկ զարմանալի է, որ այսքան ժամանակ... Բայց դուք, կինարմատներդ, սարսափելի մեծամիտ էք... Մտքներովդ շատ զգուար է անց կենում, թէ կարող են ձեզ դաւաճանել... Էհ, այո, Սիդօնին է խժեւել մարդուդ փողերը և անշուշտ իր ամուսնու համաձայնութեամբ:

Ու անխնայ կերպով պատմեց Կլէրին, թէ որտեղից էր Սիդօնին փող ձեռք բերել Անիէրի ամարանոցի, ձիերի, կառքերի համար և թէ ինչպէս էր կահաւորուած նրանց փոքրիկ ու սիրուն բնիկը Գարրիէլ փողոցում: Նա ամեն ինչ բացատրում էր տեղն ու տեղին, մանրամասնօրէն: Պարզ երևում էր, որ մի նոր առիթ գտնելով իր լրտեսամոլութիւնը գործ դնելու, նա մեծ եռանդով օգտուել էր այդ առիթից. թերեւ, բացի դրանից, այդ ղէպքում անորոշ կերպով գեր էր խաղացել նաև մի խուլ զայրոյթ Սիդօնիի դէմ, մի քէն, որ բղիւում էր երբէք չը խոստովանած ծերունական սէրից:

Կլէրը լսում էր առանց բան տեսելու, թերահաւատութեան սիրուն ժպիտը երեսին: Այդ ժպիտը գրգռում էր ծերունուն, խթանում էր նրա չարակամութիւնը... Ա՛խ, դու ինձ չես հաւատում... Ա՛խ, դու ապացոյցներ ես ուզում... Եւ նա տալիս էր ապացոյցներ, կուտակում էր նրանց իրար վրայ, կտրտում էր նրա սիրտը դանակով: Եթէ չի հաւատում, թող գնայ Լա-Պէ փողոցի գոհարավաճառ Դարչի մօտ: Երկու չարաթ առաջ ժօրժ

այնտեղ մի աղամանդէ վզնոց էր առել երեսուն հազար ֆրանկով: Սիդոնիի կաղանդէքն էր այդ: Երեսուն հազար ֆրանկի աղամանդ՝ անանկանալու բուպէին:

Եթէ ամբողջ օրը խօսէր ծերունին, Կլէրը չէր ընդհատի նրա խօսքը: Խեղճը զգում էր, որ եթէ ամենաչնչին ճիգ անգամ գործ դնէր, արտասուքը դուրս կը դեղար լցուած աչքերից, իսկ նա, այդ քաղցրիկ, այդ արիասիրտ էակը, ուզում էր ժըպտալ ընդհակառակը, ժպտալ մինչև վերջը: Միմիայն ժամանակ առ ժամանակ նա նայում էր դէպի ճանապարհի կողմը: Նա չտապում էր դուրս գալ, փախչել այդ չարասիրտ ձայնի հնչիւնից, որ հալածում էր նրան անգթաբար:

Վերջապէս ծերունին լռեց, ինչ որ ունէր ասելու ասաց: Կլէրը գլուխ տուեց ու գնաց դէպի դուռը:

—Գնում ես... Ինչու ես այդպէս չտապում... ասաց պապը դուրս գալով նրա յետերից:

Իսկապէս նա մի քիչ ամաչում էր իր վայրագութիւնից:

—Չէս ուզում նախաճաշել ինձ հետ:

Կլէրը գլխով չէ ասաց. խեղճը ոյժ չունէր խօսելու:

—Գոնէ սպասիր, որ լծեն... տանեն, կայարան հասցնեն:

Չէ, չէ ու չէ:

Եւ Կլէրը շարունակում էր քայլել, ծերունին էլ նրա յետերից:

Ճակատը բարձր ու հպարտ՝ Կլէրը անցաւ այդպէս բակով, որ լի էր նրա մանկութեան յիշատակներով, առանց գէթ մի անգամ յետ նայելու: Եւ սակայն իր քրքան քաղցր ծիծաղների արձագանքներ, իր քրքան արեւի շողքեր էին մնացել իր ջահելութեան օրերից այդ բակի ամենամանր աւազահատիկների մէջ:

Նրա սիրած ծառը, նստարանը իրանց մշտական տեղումն էին: Նա ոչ մի հայեացք չը գցեց նրանց վրայ, ոչ էլ թռչնանոցի փափանների, ոչ նոյն իսկ գոմփոռ Կիսսի վրայ, որ գլուխը քաշ հետեւում էր նրան, սպասելով փաղաքշանքի, որին չարժանացաւ սակայն: Կլէրը ներս էր մտել այդտեղ իբր այդ տան զաւակ, իսկ դուրս էր գալիս իբր մի խորթ մարդ՝ սարսափելի մտատանջութեամբ, որ միմիայն սաստկանալ կարող էր երջանիկ ու անդորր անցեալի ամենաչնչին յիշողութիւնից անգամ:

—Մնաք բարեւ, պապի:

—Գնաս բարեւ:

Եւ դարպասը չըխկաց նրա յետերից: Մենակ մնալով՝ Կլէրը սկսեց արագ-արագ քայլել, գրեթէ վազել: Նա չէր քայլում, այլ գլուխ էր փախցնում: Յանկարծ, կալուածի պարսպի ծայրին

հասնելով, նա նկատեց այն փոքրիկ քաղցրանիկներով ու
այծառներով շրջապատուած կանաչ դուռը, ուր գտնուում էր
դղեակի պոստարկը: Բնագործին նա կանգ առավ, յիշողու-
թեան այն յանկարծական սթափումներից մէկի ազդեցութեան
տակ, որոնք տեղի են ունենում մեր մէջ վճռական բողբոջներին
և վերին աստիճանի պարզ կերպով վերարտադրում են մեր աչ-
քի առջև մեր կեանքի ամենամանշան անցքերը, որոնք որ և է
առնչութիւն ունեն ներկայ աղէտի կամ ուրախութեան հետ
ի՞նչ բան զարթեցրեց այդ յիշողութիւնը նրա մտքում: Թերևս
արեւը, որ յանկարծ ամպերի միջից զգուս գալով, իր շեղու-
վարդագոյն շողքերով լուսաւորեց լայնատարած դաշտը այդ
ձմեռային կէսօրավերջին այնպէս, ինչպէս օգոստոսին՝ վերջա-
լոյսի ժամին: Թերևս նրան շրջապատող լուծութիւնը, որ լսան-
գարում էին միայն քնութեան ներդաշնակ շշուկները, որոնք
գրեթէ միակերպ են լինում տարուայ բոլոր եղանակներին:

Այսպէս թէ այնպէս նա տեսաւ ինքն իրան այնպէս, ինչ-
պէս որ էր այդ նոյն տեղում երեք տարի առաջ, այն օրը, երբ
նա պոստարկը մի նամակ գցեց, որով Սիդօնին հրաւիրում
էր գալ մի ամիս անց կացնել իր հետ ամառանոցում: Սիրտը
վկայում էր, որ իր դժբախտութիւնը այդ բողբոջին էր ակտուր:
«Ախ, եթէ իմանայի... եթէ իմանայի...» Եւ նրան այնպէս էր
թւում, թէ դեռ ևս զգում է մատների ծայրին՝ արկղը ընկնե-
լու պատրաստ ողորկ ծրարը:

Ու մտածելով, թէ ի՞նչ միամիտ, յուսալից ու երջանիկ
մանուկ էր ինքը այդ միջոցին, նա, չը նայելով իր սովորական
հեղութեանը, զայրոյթով վառուեց կեանքի անարդարութեան
դէմ: «Ինչո՞ւ, ինչո՞ւ: Ի՞նչ եմ արել ես», հարցնում էր. նա ինքն
իրան:

«Յետոյ, յանկարծակի վճռեց, «Ոյ, ճիշտ, չէ այդ: Անկարելի
է այդ... Սուտ են ասում...» Եւ շարունակելով ճանապարհ
դէպի կայարանը, թշուառ կինը աշխատում էր համոզել ինքն
իրան, հաւատացնել, որ լսածը սուտ է: Բայց այդ չէր յաջո-
ղում նրան:

Ընդհանարուած ճամարտութիւնը սքօղուած արեւի նման է,
որ աւելի է յղկեցնում մարդու աչքերը, քան ամենավառ
շողքը: Խեղճ կինը իր ուղեցածից աւելի պարզ էր տեսնում այն
կիսախաւարի մէջ, որով դեռ շրջապատուած էր նրա դժբախ-
տութիւնը: Այժմ նա հասկանում էր, կարողանում էր բացա-
տրել իր ամուսնու կենցաղավարութեան տարօրինակութիւննե-
րը, նրա քայակայութիւնները, մտատանջութիւնները, որո-
րեքին ունեցած զփութուած կերպարանքը և այն հանգամանքը:

որ երբեմն տուն գալիս նա ամենայն մանրամասնութեամբ պատմում էր, թէ որտեղարեւել է եղել այդ օրը, շարելով իրար յետից գնաողան անուններ, իբր ապացոյցներ, որ նրանից պահանջող չը կար։ Այդ բոլոր նկատումներէց ակնյայտնի երևում էր ամուսնու մեղքը։ Սակայն Կլէրը դեռ չէր ուզում հաւատալ այդ բանին և սպասում էր Պարիզ հասնի՝ բոլոր կասկածանքներին վերջ տալու համար։

Ոչ ոք չը կար կայարանում, որ մի փոքրիկ մեկուսի և տխուր կայարան էր, ուր ոչ մի ճանապարհորդի չի կարելի հանդիպել ձմեռը։ Կլէրը նստած այնտեղ սպասում էր գնացքին, մտքամուրր նայելով կայարանապետի մեղմադճիկ պարտէզին և երկաթուղու գծի պատնէշին փաթաթուած պատուտակների մնացորդներին։ Յանկարծ մի թաց ու տաք շունչ զգաց իր ձեռնոցի վրայ։ Նրա բարեկամ Կիսան էր այդ, որ յետևիցն եկել էր և այժմ յիշեցնում էր իրանց կատարած երբեմնեան խորժ դրօսանքները, երբ ինքը թրվուում էր, զուսպ կերպով ցաւքը տում, արտայայտելով իր խոնարհ հրճուանքը, և ի վերջոյ իր փառահեղ սպիտակ մորթիով երկարուծից փռկում իր տիրուհու ոտքերի մօտ, սպասողական դահլիճի սառը յատակի վրայ։ Տեսնելով այդ խոնարհ փաղաքշանքները, երկչոտ ու անձնուէր համակրութեան այդ արտայայտութիւնները, Կլէրը այլևս չը կարողացաւ պահել լայն ու սկսեց հեկեկալ Բայց յանկարծ նա ամօթ զգաց իր թուլութիւնից։ Վեր կացաւ, տուն ուղարկեց շանը, տուն ուղարկեց նրան անողոք կերպով, ձայն տալով, ձեռքով նշան անելով, հեռուից ցոյց տալով դղեակը այնպիսի կերպարանքով, որ Կիսսը երբէք չէր տեսել նրա երեսին։ Յետոյ նա շտապով սրբեց աչքերն ու թաց ձեռքը, որովհետև Պարիզի գնացքը գալիս էր և նա գիտէր, որ մի րոպէից յետոյ իրան պէտք է լինելու իր ամբողջ քաջութիւնը։

Վազօնից զուրս գալուն պէս Կլէրի առաջին գործն այն եղաւ, որ գնաց Լա-Պէ փողոցի այն գոհարավաճառի մօտ, որ— պապի ասելով— Ժօրժին աղամանդէ վզնոց էր ծախել։ Եթէ այդ ճիշտ էր, մնացած բոլորն էլ ճիշտ կը լինէր։ Խեղճ այնքան վախենում էր ճշմարտութիւնը խմանալուց, որ այդ չքեղ խանութին հասնելով նա կանգ առաւ նրա առաջը, չը համարձակելով ներս մտնել։ Մի բան արած լինելու համար նա այնպէս կերպարանք ընդունեց, իբր թէ ուշի ուշով դիտում է տուփերի թափշները վրայ դրուած գոհարները, և յիշաւի ու որ տեսնէր նրան, այդպէս գողտրիկ իր համեստ զգեստում, խոնարհուած մանրաշող ու գրաւիչ ակունքների վրայ, աւելի շուտ կը կարծէր, թէ մի երջանիկ կին է այդ, որ եկել է որ և է պաճու-

ճանք ընտրելու, քան կ'ենթադրէր, թէ մի ցաւատանջ ու խռովութեամբ հոգի է այդ, որ եկել է այդտեղ փնտռելու իր կեանքի գաղտնիքը:

Ժամի երեքն էր կէսօրից յետոյ: Ձմեռը, յերեկուայ այդ պահին, Լա-Պէ փողոցը միանգամայն չլացուցիչ տեսք է ունենում: Կարճ առաւօտուայ և վաղահաս երեկոյեան անջրպետում կեանքը շտապ-շտապ ընթացք է ստանում այդ փարթամ թաղերում: Կառքերը երթեկեկում են արագ-արագ, անիւները դրդում են անընդհատ և մայրերի վրայ տեղի է ունենում կօքէտ ու վռաղ անց ու դարձ, մետաքսէ զգեստների, մուշտակների խըշխըշոց: Ձմեռը Պարիզի համար տարուայ ամենալաւ եղանակն է: Գեղեցիկ, երջանիկ, փարթամ տեսնելու համար այդ սառնայական Պարիզը, պէտք է զննել նրա կեանքը ձիւնով բեղուն, ցածիկ երկնքի տակ: Բնութիւնը, այսպէս ասած, բացակայ է նկարից: Ոչ քամի կայ, ոչ արև: Լոյս միմիայն այնքան կայ, որ ամենաաղօտ գոյները, ամենաչնչին ցուրերը հիանալի տեսք կարողանան ստանալ, սկսած յուշարձանների գորշ երանգներից և վերջացրած կանաչի զգեստները զարդարող սև յուլունքներով: Թատրոնների, նուագահանդէսների յայտարարութիւնները շողջողում են՝ կարծես լուսաւորութեամբ բամպայի ճաճանչներից: Խանութները չեն դատարկւում ոչ մի բոպէ: Թւում է, թէ այդ բոլոր մարդիկ պատրաստութիւններ են տեսնում ինչ-որ յարատեւ տօնի համար: Եթէ մի վիշտ խառնւում է յանկարծ այդ ժխորին, այդ իրաբանցման, այդ հակապատկերի շնորհիւ աւելի ևս սոսկալի է թւում նա: Հինգ բոպէ Կլէրը մահից վատթար տանջանքներ կրեց: Այնտեղ, Սալլինի ճանապարհին, ամայի դաշտերի անհուն տարածութեան մէջ, նրա յուսահատութիւնը շաղ էր անցնում զով օդում և կարծես աւելի քիչ տեղ էր բռնում: Այստեղ նա խեղդում էր նրան, նրա կողքին հնչող ձայները, երթեկեկողների քայլերն ու անգիտակցական չփումը, այդ ամենը սաստկացնում էր նրա տանջանքը:

Վերջապէս նա ներս մտաւ...

—Այո, այո, տիկին... Պարոն Ֆրոմօնը... Արամանդներից ու ալմաստներից չինուած մի վզնոց: Ձեզ համար կարող ենք բոլորովին նմանը չինել քսան հինգ հազար ֆրանկով:

Մարդու բուռածից հինգ հազար ֆրանկ պակաս էր այդ:

—Շնորհակալութիւն, պարոն,—ասաց Կլէրը:—Կը մտածեմ:

Աչքը յանկարծ ընկաւ դիմացի հայելուն և նա սարսափ զգաց, տեսնելով իր կապտածիր աչքերը և մեռելակերպ գունատութիւնը: Շտապով դուրս եկաւ, ձգուելով, որպէս զի վայր չընկնէր:

Այժմ մի հոգս միայն ունէր նա—փախչել փողոցից, ժխորից, մենակ մնալ, մէն-մենակ, որպէս զի կարողանար ընկղմուել, խորասուզուել այն կսկծալից, սև մտքերի անդունդը, որոնք յորձանք էին տալիս նրա հոգու խորքում։ Օ՛հ, տմարդ, լիբբ ամուսին... Իսկ ինքը դեռ անցած գիշեր միսիթարում էր նրան, գրկում էր նրան։

Յանկարծ, ինքն էլ չը գիտէր թէ ինչպէս, նա հասաւ գործարանի բակը։ Խոնչ ճանապարհով էր եկել։ Ոտքով էր եկել, թէ կաքով։ Ոչինչ չէր յիշում։ Նա անգիտակից վիճակի, կարծես երազի մէջ էր եղել մինչ այդ րոպէն։ Իսկ երբ մօտեցաւ իրանց բնակարանի պատշգամբին, ուշքը գլուխն եկաւ և նա նորից զգաց կսկծալից և բիրտ իրականութիւնը։ Ռիսկէրը այնտեղ կանգնած վերև էր ուղարկում արկղներով ծաղիկներ այն չքեղ ինձոյքի համար, որ կի՛նը տալու էր այդ երեկոյ։ Իր սովորական հանգիստ տրամադրութեամբ նա ղեկավարում էր բանուորների աշխատանքը, բռնում էր բարձր ճիւղերը, որ նրանք կարող էին կոտրել։ «Այդպէս մի տարէք... Կողքահան անց կացրէք... Զգոյշ, գորգին չը դիպցնէք»...

Զուարճութեան և խրախճանքի մթնոլորտը, որ այնքան զգուանք էր ազդում նրան մի քիչ առաջ փողոցում, հալածում էր նրան նայն իսկ իր տանը։ Ծակատագրի հեզնութիւնը չափազանց էր արդէն։ Նա վրդովուեց վերջապէս, և մինչդեռ Ռիսկէրը բարևում էր նրան՝ սիրալիր ու պատկառալից կերպով ինչպէս միշտ, նա, վերին աստիճանի զգուանք արտայայտելով դէմքի վրայ, ուղղակի անցաւ առանց նրան բան ասելու, առանց տեսնելու այն զարմանքը, որից նրա աչքերը մնացել էին չըռուած։

Կէրը արդէն վճռել էր իր անելիքը։

Զայրոյթը, ագնիւ ու արդար զայրոյթն էր այսուհետև առաջնորդ լինելու նրա գործողութիւններին։

Ներս մտնելուն պէս, վռազ-վռազ համբուրելով երեսայի թարմ այտիկները, նա վազեց մօր սենեակը։

—Շուտ արէք, մայրիկ, հագնուեցէք... Գնում ենք... Գնում...

Պառաւր զանգաղ կերպով վեր կացաւ բազկաթոռից, ուր նստած ուշի ուշով սրբում էր իր ժամացոյցի շղթան, անվերջ նախազգուշութիւններով մտնելով քորոքը ամեն մի օղակի մէջ։ Կէրը հազիւ զսպեց անհամբերութիւնը։

—Դէ, շուտ արէք, շուտ... Հաւաքեցէք ձեր իրեղէնները։ Զայնը դողում էր, և մաքրասիրութիւնը հետզհետէ խելահոկոսեց, 1901.

գարութեան հասցրած պառաւի սենեակը, որ պլպլում էր իս-
տակութիւնից, սոսկալի թուաց նրան: Կեանքի այն սև ըռպե-
ներից մէկն էր նրա համար, որոնց միջոցին մի չքացած իլիւ-
զիա չքացնում է բոլոր միւս իլլիւզիաները և հիասթափուած
աչքի առջև բանում է մարդկային դժբախտութիւնը մինչև ա-
մենահեռաւոր խորքերը: Այդ առաջին անգամն էր, որ նա պարզ
զգում էր իր միայնութիւնը՝ կիսախելագար մօր, անհաւա-
տարիմ ամուսնու և բոլորովին փոքրիկ երեխայի շրջանում: Բայց
այդ գիտակցութիւնը աւելի ևս հաստատուն էր դարձնում նրա
վճիռը:

Մի ըռպէում ամբողջ տունը սկսեց զբաղուել այդ յան-
կարծական ու անակնկալ ճանապարհորդութեան պատրաստու-
թիւններով: Կլէրը շտապեցնում էր ապշած ծառաներին, հագ-
ցնում էր մօրը և երեխային, որ ժպտում էր այդ իրարանցման
մէջ: Կլէրը ուզում էր ճանապարհ ընկնել նախ քան ժօրժի
գալը, որպէս զի նա դար ու օրօրոցը դատարկ գտնէր և տունը
ամայի: Ո՞ւր էր գնալու: Ինքն էլ չը գիտէր: Թերևս Օսլէանում
ապրող մօրաքրոջ մօտ, թերևս Սափինի, ուր որ էլ լինի: Ամե-
նագլխաւորը այն էր, որ գնար, փախչէր այդ դաւաճանութեան
ու ստութեան միջավայրից:

Ահա նա իր սենեակումն է և բաները գլխին կիտած՝ դար-
սում է պայուսակները: Տխուր զբաղմունք: Ամեն մի իր, որին
ձեռք էր տալիս, դարթեցնում էր նրա մէջ մտքերի, յիշողու-
թիւնների մի ամբողջ աշխարհ: Չէ որ շատ բան է մնում մեզ-
նից մեր գործածած իրերի մէջ: Խեղճ կնոջ լայք գալիս էր եր-
բեմն մի անուշահոտութեան բուրմունքից, մի կտոր ժանեակից:
Յանկարծ, ծանր ոտնաձայն լսուեց հիւրասենեակից, որի
դուռը կիսաբաց էր մնացել, ու յետոյ մէկը կամաց հազաց:
Կարծես իմաց տալու համար, որ մարդ կայ այնտեղ: Կլէրը կար-
ծեց, թէ Ռիսլէրն է այդ, որովհետև միայն նա իրաւունք ունէր
մտնել նրա մօտ այդպէս արձակ-համարձակ: Կլէրի համար ալն-
քան զգուելի էր տեսնել այդ կեղծաւոր կերպարանքը, այդ չին-
ծու ժպիտը, որ վազ տուեց դուռը փակելու:

— Ոչ ոքի չեմ ընդունում:

Բայց դուռը պինդ պահել էին, և բացուածքի միջով ե-
րևաց Սիգիզմունդի քառակուսի գլուխը:

— Ես եմ, տիկին, — ասաց նա կամայուրի: — Եկել եմ փողը
ստանալու:

— Ի՞նչ փող, — հարցրեց Կլէրը, որ չէր յիշում այլ ևս: Թէ
ինչու էր ինքը գնացել Սափինի:

— Ըստ... վաղուայ վճարելիքներին համար: Պ. Ժօրժը

դուրս գալիս ասաց, որ դուք շուտով կը յանձնէք ինձ պէտք
եղած գումարը:

—Ախ, այո... այո... Հարիւր հազար ֆրանկ... Այդքան
փող չը կայ մօտս, պարոն Պլանիւս, ոչինչ չը կայ մօտս:

—Ուրեմն,—ասաց գանձապահը տարօրինակ ձայնով, կար-
ծես թէ ինքն իր հետ խօսելով,—ուրեմն կոտոր ենք ընկել:

Ու կամայ-կամայ շուռ եկաւ ու գնաց:

Կոտոր ընկնել...

Կլէրը նստեց, զարհուրած, ապշած:

Մի քանի ժամից ի վեր սեփական երջանկութեան կոր-
ծանումը նրան մոռանալ էր տուել առևտրական տան կործա-
նումը, բայց այժմ նրա ուշքը գլուխն եկաւ:

Այդպէս ուրեմն՝ նրա ամուսինը մնանկ էր:

Մի քիչ անցած, տուն վերադառնալով, նա իմանալու էր
իր գլխին եկած աղէտը և միևնոյն ժամանակ իմանալու էր, որ
կինն ու երեխան հեռացել են տանից, թողնելով նրան միայնակ
այդ սև օրին:

Մէն-մենակ, նրան, այդ մեղկ, այդ տկար էակին, որ մի-
միայն լալ, գանգատուել ու ճակատագրին բռունցք ցոյց տալ
գիտէր, ինչպէս մի մանուկ: Ի՞նչ էր լինելու թշուառի վի-
ճակը:

Կլէրը խղճում էր նրան, չը նայելով նրա յանցաւորու-
թեանը:

Բայց այդ, նա մտածեց, թէ մի գուցէ իր հեռանալը այն
տպաւորութիւնը գործի, թէ ինքը փախել է մնանկութիւնից,
աղքատութիւնից:

Ժօրժը կարող էր ասել.

«Եթէ հարուստ լինէի, նա ինձ կը ներէր»:

Կարող էր Կլէրը թոյլ տալ, որ այդպիսի կասկած մնար
նրա սրտում:

Կլէրի հոգու նման մի վեհանձն ու հպարտ հոգու համար
այդքանը բաւական էր վճիռը փոխելու համար: Մի ակնթար-
թում նրա ամբողջ զգուանքը, ամբողջ վրդովմունքը անցաւ և
կարծես մի պայծառ լոյս յանկարծ լուսաւորեց նրա առաջ նրա
պարտականութիւնը: Երբ որ եկան, ասացին, որ երեխան
հազցրած է ու պայուսակներն էլ պատրաստ, նա արդէն կայացրել
էր իր նոր վճիռը:

—Աւելորդ է,—սխառասխանեց նա մեղմօրէն,—չենք գնում:

III

Պայմանաժամը

Կէս գիշերից անցել էր. ժամի մէկն էր խփում Սէն-ժէն-վէյի մեծ ժամացոյցը: Այնքան ցուրտ էր, որ օդի մէջ ցիր ու ցան մանրամաղ ձիւնը սառում էր ճանապարհին և թափուելով գետին՝ կիտում էր սալայատակի վրայ սպիտակ ու խշտան խաւով:

Ռիսէրը, վերարկուի մէջ փաթաթուած, արագ-արագ վերադառնում էր գարեջրատնից ամայի Մառէյով: Շատ գոհ տրամադրութեան մէջ էր նա: Իր երկու մշտական փոխառուների՝ Շէքի և Դըլօբէլի հետ նա այդ երեկոյ գարեջրատանը տօնել էր իր առաջին դուրսելը, այն երկարատև ճգնութեան վերջաւորութիւնը, որի ընթացքում նա հսկում էր իր տպագրիչ մեքենայի պատրաստումը՝ գիւտ անողի սովորական խարխափումներով, հրճուանքներով և անյաջողութիւններով: Երկար, շատ երկար էր տեւել այդ: Վերջին վայրկեանին մի պակասութիւն էր աչքի ընկել: Արգելիչը լաւ չէր բանում, այնպէս որ նա ստիպուած եղաւ վերսկսել ծրագիրները, նախահաշիւները: Վերջապէս, այդ օրը փորձել էին նոր մեքենան: Ամեն ինչ հիանալի յաջողել էր: Ռիսէրը ցնծում էր: Նրան թւում էր, թէ ինքը վերջապէս կարողացաւ վճարել իր պարտքը, յատկացնելով Ֆրոմօնների առևտրատանը այն օգուտը, որ ստացուելու էր իր նոր գիւտից, որ պակասեցնելու էր բանուորների աշխատանքի օրերը և կրկնակի շահաբեր ու հոշակաւոր դարձնելու գործարանը: Ուստի և գեղեցիկ երազների էր անձնատուր եղել գարեջրատնից տուն վերադառնալիս, և նրա քայլերը հնչում էին խրոխտաբար, արձագանք տալով նրա մտքերի գոհ ու հաստատուն ընթացքին:

Ի՞նչ ծրագիրներ, ի՞նչ յոյսեր:

Այժմ նա կարող էր Անիէրի շալէյի տեղ, որ արդէն խրդճուկ էր թւում Սիդօնիին, առնել մի գեղեցիկ կալուած Պարիզից տասը, տասնութինգ մղոն հեռաւորութեան վրայ, աւելի մեծ թռչակ տալ պ. Շէքին, աւելի յաճախ փող տալ Դըլօբէլին, որի խեղճ կինը ուժասպառ էր լինում աշխատանքից. վերջապէս կարող էր Պարիզ բերել տալ Ֆրանցին: Այդ նրա ամենասրտագին փափագն էր: Նա չարունակ մտածում էր այդ թշուառ պատանու մասին, որ ստիպուած էր եղել պանդխտել մի անսպասելի երկիր և ենթարկուել այնտեղ մի բռնակալ վարչութեան,

որ, արձակուրդ տալով իր ծառայողներին, գրեթէ անմիջապէս յետ էր կանչում նրանց առանց որ և է բացատրութեան: Խեղճ մարդը չէր կարողանում ամենեւին մոռանալ Ֆրանցի յանկարծական ու անհասկանալի վերադարձը դէպի իր պաշտօնատեղին՝ Պարիզում՝ այնքան կարճ միջոց մնալուց յետոյ, որ ինքը չէր կարողացել մի կարգին առնել կարօտը, որ աւելի ևս սաստկացել էր այդ տեսակցութեան շնորհիւ վերակենդանացած եղբայրական մտերմութեան և կենսակցութեան յիշողութիւնների ազդեցութեան տակ: Ուստի և մտադիր էր, տպագրիչը գործի գցելուց յետոյ, մի անկիւն գտնել գործարանում, ուր Ֆրանցը կարողանար օգտակար լինել և կարգին ապագայ ստեղծել իր համար: Ինչպէս միշտ, այժմ էլ Ռիսլէրը միմիայն ուրիշների երջանկութեան մասին էր մտածում: Նրա միակ եսական հաճութիւնն էր, որ ժպտերես տեսնէր ամենքին իր շուրջը:

Այդպէս շտապ-շտապ նա հասաւ Վիյէյլզօդրիէտ փողոցի անկիւնին: Իրանց տան առջևը երևում էր կառքերի մի երկար շարք և նրանց լապտերների ցոլքը փողոցում ու ձիւնից պատըսպարուող կառապանների ստուերները այն խորշերում ու անկիւններում, որոնք այդ հին ապարանքների պատերում մնացել են չը նայելով ուղղագիծ մայթերի կառուցման, կենդանութիւն էին տալիս այդ ամայի ու լռիկ թաղին:

«Ախ, ճիշտ որ,—մտածեց Ռիսլէրը,—այսօր մենք երեկոյթ ունենք»: Նա յիշեց, որ Սիդօնին այդ օրը երաժշտական ու պարի երեկոյթ էր կազմել, որին ներկայ լինելուց, սակայն, ազատել էր նրան, «լաւ իմանալով, որ նա սաստիկ զբաղուած է»: Այդ պարահանգէսի արձագանքները աւելի ևս սաստկացրին նրա հրճուանքն ու հպարտութիւնը, խառնուելով նրա վարդապոյն ծրագիրներին և հարստանալու վեհանձն երազանքներին: Մի տեսակ հանդիսաւորութեամբ հրեց նա ծանր դարպասը, որ կիսաբաց էր թողնուած եկող-գնացող հիւրերի համար, և պարտէզի խորքում տեսաւ ապարանքի ամբողջ երկրորդ յարկը, որ լուսաւորուած էր փառահեղ կերպով:

Վարապոյրների սաւառուն շղարչի յետին գնում-գալիս էին մարդկանց ստուերներ. նուագախումբը, որի գոյութիւնը գուշակուում էր խուլ հնչիւնների յաջորդաբար գրոհ առող ու յետ ընկրկող ձայնի, կարծես հետևում էր այդ ստուերների շարժումներին: Պարում էին: Մի բոպէ Ռիսլէրը յառեց իր հայեացքը այդ պարերեկոյթի ֆանտաստիկական տեսարանի վրայ և դահլիճին կից սենեակում ճանաչեց Սիդօնիի դիմաստուերը:

Պերճազգեստ և ուղղաձիգ կոնգնած էր նա այնտեղ՝ հայ-

եղու մէջ իրան նայող սիրուն կնոջ գիրքով: Նրա յետեւին մի աւելի փոքրիկ ստուեր, անշուշտ տիկին Դորսօնը, ուղղում էր հագուստը, վզին կապած ժապաւէնահանգոյցը, որի երկար ու սաւառուն ծայրերը հասնում էին մինչև չրջագգեստի տուտը: Այդ բոլորը շատ անորոշ կերպով էր երևում, բայց Սիզօնի կանացի գողտրիկութիւնը աչքի էր ընկնում նոյն իսկ այդ հագիւ նշմարուող գծերում, և Ռիսլէրը երկար ժամանակ կանգնած հիացմունքով դիտում էր նրան:

Առաջին յարկը զարմանալի հակապատկեր էր կաղմում երկրորդին: Ոչ մի տեղ լոյս չը կար, բայց կարմրամանիշակագոյն պաստառներով պատած ննջարանից, ուր վառւում էր մի փոքրիկ լամպ, Ռիսլէրը նկատեց այդ բանը, և որովհետև Ծրոմօնների երեխան մի քանի օր առաջ հիւանդացի էր, նա անհանգստացաւ, յիշեց այն յուզմունքը, որի մէջ գտնւում էր տիկին Ժօրժը, երբ կէսօրից յետոյ անցաւ իր կողքով, ուստի յետ դարձաւ դէպի դարպասը Աշիլ քեռուց տեղեկութիւններ հարցնելու համար:

Աշիլ քեռու սենեակը լիքն էր մարդկանցով: Կառապանները վառարանի մօտ հաւաքուած տաքանում էին, զրոյց էին անում ու ծիծաղում իրանց չիբուխների ծխի մէջ: Ռիսլէրի ներս մտնելուն պէս՝ յանկարծ տիրեց խորին լռութիւն և դէմքերը ստացան հետաքրքիր, ծաղրական ու խուզարկու արտայայտութիւն: Երեւի նրա մասին էին խօսում:

— Ծրոմօնների երեխան դեռ ևս հիւանդ է... հարցրեց նա:

— Ոչ: Երեխան չէ հիւանդ, այլ պարոնը:

— Պարոն Ժօրժը հիւանդ է:

— Այո, երեկոյեան տուն գալուց յետոյ վատ զգաց իրան: Իսկոյն գնացի բժշկի յետեւից... Բժիշկն ասաց, որ ոչինչ չը կայ, միայն թէ հանգստութիւն է հարկաւոր պարոնին:

Եւ մինչ Ռիսլէրը փակում էր դուռը, քեռի Աշիլը կիսաձայն աւելացրեց ստորագաս մարդկանց յատուկ կէս երկնոյ կէս յանդուգն աներեսութեամբ, որ կամենում է, որ մարդու ականջին հասնեն ասածները, բայց այնպէս, որ հագիւ հազ լսելի լինեն:

— Ի հարկէ, առաջին յարկումը այնպէս քէֆ չեն քաշում, ինչպէս վերնումը:

Ահա թէ ինչ էր պատահել:

Ծրոմօն կրտսերը, երեկոյեան տուն գալով և տեսնելով, թէ ինչպէս տխուր ու այլայլուած է կնոջ դէմքը, իսկոյն հասկացաւ, որ դժբախտութիւն է պատահել: Միայն թէ երկու տաբուց ի վեր նա այնքան ընտելացել էր իր դաւաճանութեան

անպատիժ մնալուն, որ ոչ մի բոլոր մաքրվող չանցաւ, թէ կինը կարող է իմացած լինել իր արածները: Կլէրն էլ, չը կամենալով աւելի իս ծանրացնել նրա դրութիւնը, մեծահոգաբար խօսեց նրա հետ միմիայն Սաւիտրիի գնալու մասին:

—Պապը ոչինչ չը տուեց,—ասաց նա ժօրժին:

Թշուառականը սարսափելի գունաթափուեց:

«Ես կորայ... կորայ»... զառանցողի նման կրկնեց նա երկու երեք անգամ, և անքուն անցրած գիշերները, այն սարսափելի վերջին տեսակցութիւնը, որ ունեցել էր Սիդօնիի հետ, թոյլ չը տալու համար նրան կազմել այդ պարահանդէսը անանկութեան նախընթաց երեկոն, և վերջապէս Գարդինուայի մերժումը, այդ բոլոր յուզմունքները, որոնք, իրար հետ կապուած ու իրար յաջորդելով, տակնուվրայ էին արել նրան, արտայայտուեցին ջղային հիւանդութեամբ: Կլէրը խղճահարուեց նրա վրայ, պառկացրեց նրան ու նստեց անկողնի կողքին: Նա փորձում էր խօսել հիւանդի հետ, սիրտ տալ նրան, բայց նրա ձայնի մէջ չը կար այլ իս այն գորովի շեշտը, որ հանգստացնում է և համոզում: Ինչ որ անտարբերութիւն, ինչ որ տարօրինակ անուշադրութիւն էր նկատուում նրա շարժումների մէջ, այն ձևի մէջ, որով նա բարձրացնում էր բարձր հիւանդի գլխատակին, որով նա հանգստացուցիչ դեղ էր պատրաստում նրա համար:

—Այն, աղքատութեան դուռը հասցրեցի քեզ,—ժամանակ առ ժամանակ ասում էր նրան ժօրժը, կարծես ուզելով թօթափել նրա վրայից այդ սառնութիւնը, որ նեղում էր իրան: Կլէրը նրա խօսքերին պատասխանում էր մի գեղեցիկ արհամարհոտ շարժումով... Նրանի թէ միայն այդ արած լինէր նա իրան:

Սաւիտրի, ի վերջոյ, հիւանդի ջղերը հանգստացան, տաքութիւնը իջաւ ու քունը տարաւ:

Կլէրը մնաց մօտը՝ խնամելու համար:

«Իմ պարտականութիւնս է այդ», ասում էր նա ինքն իրան:

Իր պարտականութիւնը:

Ահա թէ ուր էր հասել նա այժմ այն մարդու վերաբերմամբ, որին մի ժամանակ այնքան կուրօրէն սիրում էր և որի հետ միասին յոյս ունէր վարել երկարատև ու երջանիկ կեանք:

Այդ միջոցին պարահանդէսը սկսում էր տաքանալ վերելում: Առաստաղը գոլում էր չափածոյ շարժումով, որովհետև պարողների յարմարութեան համար տիկին Ռիսլէրը բոլոր գորգերը վերցնել էր տուել իր դահլիճներից: Նրբեմն երբեմն էլ լսում էր ձայների կցկտուր աղմուկ, յետոյ բազմապատիկ ու

կրկնուսդ ծափահարութիւն, որից երևում էր, որ սենեակները լիքն են հիւրերի բազմութեամբ:

Կլէրը մտածում էր: Նա իրան չէր տանջում ապարդիւն ափսոսանքներով և լաց ու կոծով: Նա գիտէր, որ կեանքը անողորմ է և որ ոչ մի դատողութեամբ չի կարելի կանգնեցնել նրա անխուսափելի ընթացքի ախուր տրամաբանութիւնը: Նա չէր աշխատում բացատրել, թէ ինչպէս էր կարողացել այդ մարդը այնքան երկար ժամանակ խաբել իրան, ինչպէս էր կարողացել նա մի քմահաճոյքի համար ոտի տակ տալ իր ընտանիքի պատիւը և երջանկութիւնը: Այդ արդէն և զամ պրծած բան էր, և իր մտածմունքները չէին կարող չեղած դարձնել այդ փաստը, ուղղել անուղղելին: Նրան զբաղեցնողը ապագան էր: Մի նոր կեանք էր պատկերանում նրա առջև, մոայլ, դաժան և լի գրկանքներով ու չարքաշ աշխատանքով, և, տարօրինակ բան, տնանկութիւնը, փոխանակ սարսափեցնելու նրան, ընդհակառակը վերադարձրեց նրան նրա ամբողջ կորովը: Այն մտածմունքը, թէ պէտք էր այսուհետև խնայողաբար ապրել և դրա համար՝ փոխել իրանց բնակութեան տեղը, թէ Ժօրժը, թերևս և ինքը՝ ստիպուած էին լինելու սաստիկ աշխատել, մի տեսակ ևռանդ էր ներշնչում նրա յուսահատ անդորրութեանը: Երեք երեխաների—իր մօր, իր աղջկայ և իր ամուսնու—հոգիների ծանր բռն էր ունենալու նա իր վղին: Այդ պատասխանատւութեան գիտակցութիւնը թոյլ չէր տալիս նրան շատ խանդաղատուել իր զժրախտութեան վրայ, իր սիրոյ խորտակման վրայ, և որքան նա աւելի էր մոռանում ինքն իրան, մտածելով այն թոյլ էակների մասին, որոնց ինքը հովանաւորելու էր, այնքան լաւ էր հասկանում «զոհողութիւն» խօսքի արժէքը, այդ խօսքի, որ այնքան անորոշ է անտարբեր բերաններում և այնքան լուրջ երբ կեանքի զեկավար կանոն է դառնում:

Ահա թէ ինչի մասին էր մտածում խեղճ կինը այդ տխուր սքնութեան գիշերը, այդ սպառնալից և արտասուակոծ հսկման ժամանակ, երբ նա պատրաստուում էր անեղ կռուի համար: Ահա թէ ինչ բանի վրայ էր լոյս սփռում ներքնի յարկում Ռիսլէրի նկատած ազօտ լամպը, իբրև մի աստղ, որ վայր էր ընկել պարահանդէսի շողշողուն ջահերից:

Քեռի Աշիլի պատասխանիցը հանգստացած, Ռիսլէրն ուղում էր բարձրանալ իր սենեակը, խուսափելով պարահանդէսից և հիւրերից, որոնցով նա շատ քիչ էր հետաքրքրւում:

Այդպիսի դէպքերում նա բարձրանում էր վերև յետև սանդուխով, որ հաղորդակցութիւն ունէր զանձապահի գրասենեակի հետ: Այդպիսով նա մտաւ ապակեապատ արհեստանոց՝

ները, որոնք՝ ձիւնի անդրադարձրած լուսնաշողքից՝ լուսաւորուած էին ինչպէս օրը ցերեկով։ Այդտեղ զգացուում էր զեռ ևս ցերեկուայ աշխատանքի մթնոլորտ, խեղդող տաքութիւն, լի տալիի ու ջնարակի եփուէն հոտերով։ Յամբայուցիչների վրայ փռուած թղթերը երկար խշխշայնող շերտեր էին կազմում։ Ամեն կողմ թափթփուած էին զանազան գործիքներ և պատերիցը կախ էին տուած վերնաշապիկներ, պատրաստ վազուան համար։ Միշտ ահագին հաճոյք էր զգում Ռիսլէրը այդ տեղով անցնելիս։

Գանկարծ, այդ դատարկ սենեակների երկար շաւի ծայրում նա լոյս նկատեց Պլանիւսի գրասենեակում։ Մերունի գանձապահը աշխատում էր զեռ ևս գիշերուայ փամի մէկին. այդ շատ տարօրինակ բան էր։

Առաջին բուպէին Ռիսլէրը ուզեց յետ դառնալ։ Յիրաւի, Սիգիզմունդի ու իր մէջ պատահած անհասկանալի խռովութիւնից յետոյ, այն օրից ի վեր, երբ Սիգիզմունդը իր ներկայութեամբ միշտ լուռ ու մունջ և սառն էր լինում, նա խուսափում էր ծերունի գանձապահի հետ հանդիպելուց։ Բարեկամութեան վիրաւորուած զգացմունքը թոյլ չէր տալիս նրան բացատրութիւն պահանջել. ինքնասիրութիւնը արգելք էր լինում հարցնելու Պլանիւսից, թէ ինչու է նա նեղացել իրանից։ Սակայն այդ երեկոյ այնպիսի սրտաբայ տրամադրութեան մէջ էր Ռիսլէրը, և, բայի դրանից, այդ այնպիսի յարմար առիթ էր միայնակ ու երես առ երես խօսելու իր հին բարեկամի հետ, որ նա չուզեց այս անգամ խուսափել հանդիպումից ու արձակ համարձակ ներս մտաւ գրասենեակը։

Գանձապահը այնտեղ անշարժ նստած էր, չըջապատուած թղթերի կոյտերով և հաստ ու յաճախ թերթուած հաշուդրքերով, որոնցից մի քանիսը թափուել էին գետին։ Նա լսեց իր պատրօնի ներս մտնելու աղմուկը, բայց նոյն իսկ աչքերը վեր չը բարձրացրեց։ Նա ճանաչել էր Ռիսլէրի ոտնաձայնը։ Ռիսլէրը սկզբում մի բուպէ տատանման մէջ մնաց, մի քիչ չփոթուած, բայց յետոյ գնաց ուղղակի դէպի դրամարկղի յանդապատը, շարժուելով այն գաղտնի զսպանակներից մէկի մղումով, որոնք դոյութիւն ունեն մեր մէջ և, ինչ էլ լինի, դուրս են բերում մեզ մեր ձակատագրական ճանապարհի վրայ։

—Սիգիզմունդ... ասաց նա լուրջ ձայնով։

Մերունին բարձրացրեց գլուխը և Ռիսլէրը տեսաւ նրա ծամածռուած երեսը, որի վրայով հոսում էին երկու խոշոր կաթիլներ, թերևս առաջին արցունքները, որ այդ թուանշանմարդը թափում էր իր կեանքում։

—Լաց ես լինում, ծերուկս... Ի՞նչ է պատահել քեզ:

Եւ բարեսիրտ Ռիսլէրը, խանդադատուած, մեկնեց ձեռքը իր բարեկամին, որ, սակայն, թափով յետ քաշեց իր ձեռքը: Այնքան բնազդական, այնքան ուժգին էր այդ յետ քաշելու շարժումը, որ Ռիսլէրի խանդադատանքը փոխարկուեց զայրոյթի: Նա շիտկուեց խիստ կերպարանքով:

—Ես ձեռք եմ մեկնում քեզ, Սիգիզմունդ Պլանիւս,—ասաց նա:

—Իսկ ես չեմ ուզում քեզ ձեռք տալ... պատասխանեց Պլանիւսը, տեղիցը վեր կենալով:

Այնուհետև սարսափելի լռութիւն տիրեց, որի միջոցին լսում էր վերեւից երաժշտութեան խուլ ձայնը և պարահանդէսի աղմուկը, այդ ծանր ու յիմար աղմուկը, որ յառաջացնում է պարերի բաղխումից ցնցուող տախտակամածը:

—Ինչո՞ւ չես ուզում ինձ ձեռք տալ,—հասարակ կերպով հարցրեց Ռիսլէրը, մինչդեռ ցանցապատը, որին կռթնել էր նա, դողում էր մետալային սարսուռով:

Սիգիզմունդը կանգնած էր նրա դիմացը, երկու ձեռքով կռթնած հաշուսեղանին, կարծես թէ նրա համար, որ աւելի տեղին ու ազդու դուրս գար այն, ինչ որ պատասխանելու էր:

—Ինչո՞ւ... Որովհետև դուք սնանկութեան էք հասցրել առևտրատունը, որովհետև այս բոլորին այնտեղ, ուր դուք կանգնած էք, կը գան բանկից հարիւր հազար ֆրանկ ստանալու, մինչդեռ ես, ձեր շնորհիւ, ոչ մի սուղունեմ դրամարկղի մէջ... Ահա ձեր պատասխանը:

Ռիսլէրը մնացել էր ապշած:

—Ես սնանկութեան եմ հասցրել առևտրատունը, ես... ես...

—Աւելի վատ քան այդ, պարոն... Դուք սնանկութեան էք հասցրել այս առևտրատունը ձեր կնոջ միջոցով, իսկ ձեր բանը այնպէս էք սարքել, որ օգտուէք մեր սնանկութիւնից և ձեր խալտառակութիւնից... Օ՛, ես չատ լաւ եմ հասկանում ձեր խաղերը: Այն փողերը, որ ձեր կինը դուրս է քաշել խեղճ Ֆրոմօնից, Անիէրի տունը, ադամանդները և մնացած բոլոր բաները, ի հարկէ, նրա անունով կը լինեն և ազատ կը մնան որ և է վտանգից, այնպէս որ դուք այժմ անշուշտ կարող էք դուրս գալ գործի մէջից:

—Օ՛խ... Օ՛խ... կմկմում էր Ռիսլէրը հանգած կամ, աւելի ձիւտ, խեղդուած ձայնով, որ անզոր էր արտայայտելու այն բոլոր մտքերը, որ նա կ'ուզէր արտայայտել, և այդպէս կմկմալով նա ձգում էր ցանցապատը դէպի ինքը այնքան ուժ-

գին կերպով, որ մի կտոր պոկեց նրանից: Ի վերջոյ, նա օրօրուեց, տապալուեց գետին և մնաց անշարժ ու պապանձուած, պահպանելով սակայն՝ մէջը մնացած կենդանութեան նշոյլի մէջ հաստատ կամք չը մեռնելու: Նախ քան ինքն իրան արդարացիելը: Երեւի շատ զօրեղ էր այդ կամքը, որովհետեւ մինչդեռ քունքերը տըրփտըրփում էին արիւնից, որ խփել էր գլուխը ու կապտացրել երեսը, մինչդեռ ականջները զրնգզրնգում էին և աչքերը կարծես ուղղուել էին արդէն դէպի ահռելի անյայտութիւնը, խեղճը անըմբռնելի ձայնով, փոթորկալից ծովում բերանները ջրով լիքը խօսող նաւաբեկութեան ձայնով՝ ասում էր ինքն իրան. «պէտք է ապրել... պէտք է ապրել...»

Երբ ուշքը գլուխն եկաւ, նա արդէն նստած էր այն բազմոցի վրայ, ուր վճարման օրերը նստոտած էին լինում բանուորները, վերարկուն գետին ընկած, փողպատը արձակուած, չապկի կուրծքը բացուած, ճեղքուած Սիգիզմունդի գրչահատով: Իր բախտիցը՝ ցանցապատը կոտրելիս նա կտրել էր ձեռները. արիւնը շոշոռալէն թափուել էր և այդ բանն էր միայն աղատել նրան կաթուածահարութիւնից: Աչքերը բանալով, նա տեսաւ իր կողքին ծերունի Սիգիզմունդին և տիկին Ժօրժին, որին գնացել կանչել էր վախուորած գանձապահը: Հէնց որ Ռիսլէրը կարողացաւ լեզուն պտոյտ տալ բերանումը, իսկոյն և եթ գիմեց Կլէրին շնչասպառ.

— Ճիշտ է այդ, տիկին Ծօրչ, ճիշտ է՝ ինչ որ նոր ասացին ինձ:

Կլէրը չը համարձակեց խաբել նրան և երեսը շուռ տուեց:

— Ուրեմն, — շարունակեց թշուառ մարդը, — ուրեմն առեւտրատունը կոտր է ընկել, և ես եմ...

— Ձէ, Ռիսլէր, չէ, բարեկամս... Ոչ, դուք չէք...

— Կլին է, այնպէս չէ... Օ՛խ, սոսկալի բան... Ահա թէ ինչպէս եմ վերադարձրել ձեզ ձեր երախտիքը... Բայց դուք, տիկին Ծօրչ, դուք հօ չէիք կարող ինձ մեղսակից համարել այդ ստորութեան մէջ...

— Ձէ, բարեկամս, չէ, հանգստացէք, խնդրեմ... Ես գիտեմ, որ դուք ամենաազնիւ մարդն էք աշխարհում:

Նա մի բոպէ նայեց Կլէրին դողդոջուն չրթունքներով և կցուած ձեռքերով, որովհետեւ ինչ որ մանկական բան կար այդ միամիտ բնաւորութեան բոլոր արտայայտութիւնների մէջ:

— Օ՛հ, տիկին Ծօրչ... միմեջաց նա... Երբ որ մտածում եմ, որ ես եմ եղել ձեր սնանկութեան պատճառը...

Իր գլխին եկած սարսափելի դժբախտութեան մէջ, որից գլխաւոր հարուած ստացողը նրա սիրտն էր՝ լի սիրով դէպի

Սիդոնին, նա ուզում էր տեսնել միմիայն ֆրոմոնների առևտրատան հասած գրամական աղէտը, որի պատճառը իր կոյր վերաբերմունքն էր եղել զէպի իր կիներ։ Յանկարծ նա չիտկուեց թափով։

— Գնանք, — ասաց նա, — զգածուելու ժամանակ չէ...
Պէտք է մաքրել մեր հաշիւները...

Տիկին ֆրոմոնը վախեցաւ։

— Ռիսէր, Ռիսէր... ձեր էք գնում։

Խեղճ կինը կարծում էր, թէ նա գնում է Ժօրժի մօտ։

Ռիսէրը հասկացաւ նրա կասկածը և պատասխանեց արհամարհոտ ու գոռոզ ժպիտով։

— Ապահով եղէք, տիկին. պ. Ժօրժը կարող է իր համար հանգիստ քնել... Այժմ ես աւելի անյետաձգելի բան ունեմ աւելու, քան ամուսնական պատուիս վրիժառութիւնը։ Սպասեցէք ինձ այստեղ... իսկոյն կը վերադառնամ։

Նա վազեց զէպի վերև փոքրիկ սանդուխով, և կլէրը վստահ նրա խօսքի վրայ, մնաց մենակ Պրանիւսի հետ, անց կացնելով այն գերագոյն և անորոշ ընդհանրից մէկը, որոնք այնքան երկար են թւում իրանց ընթացքում արուած անթիւ ենթադրութիւնների շնորհիւ։

Մի քանի վայրկեան անցած՝ նեղ ու մութ սանդուխը լցուեց շտապ քայլերի ոտնաձայնով և կանացի հագուստի խշխշոցով։

Առաջինը ներս մտաւ Սիդոնին պարահանդիսային զգեստով, չքեղազարդ ու այնքան գունատ, որ նրա փայլատ կաշու վրայ չողացող բազմաթիւ գոհարները աւելի կենդանի էին թւում, քան նա, և կարծես շաղ տուած լինէին մի որ և արձանի սափ մարմարիոնի երեսին։ Պարելու հեքը և յուզմունքի ու արագ քայլուածքի դողը դեռ ևս յնցում էին նրա ամբողջ մարմինը, և նրա թեթև ժապաւէնները, զգեստազարդերը, ծաղիկները և աշխարհիկ փարթամ պաճուճանքը սմբել էին նրա շուրջը տրագիկաբար։ Նրա յետևիցը ներս մտաւ Ռիսէրը ծանրաբեռնուած տուփերով, արկղիկներով ու արժէթղթերով։ Կոթ սենեակը համեմուն պէս նա յարձակուել էր նրա զարդասեղանի վրայ, ու վերցրել ինչ որ արժէքաւոր բան կար մէջը, գոհարեղէն, արժէթղթեր, Անիէրի տան վաճառման թուղթը, և յետոյ սենեակի չէմբիցը բարձրաձայն կանչել նրան պարահանդէսից։

— Տիկին Ռիսէր...

Սիդոնին ձեռաց վազել էր նրա մօտ և այդ բոլորը այնքան արագ էր կատարուել ու երեկոյթի այնքան տաք միջոցին, որ ոչ ոք հիւրերից ոչինչ չէր նկատել։ Տեսնելով ամուսնուն կանգ-

նաժ իր սեղանի առաջ, արկղիկները բաց, ջարդուած ու գորգի վրայ թափթփուած՝ մէջները եղած հազար ու մի մանր մուկներով, նա իսկոյն հասկացաւ, որ ինչ-որ սարսափելի բան է տեղի ունենում:

—Շուտ արեք, եկէք,—ասաց Ռիսլէրը,—ամեն ինչ յայտնի է ինձ:

Սիդօնին ուզեց, ըստ սովորութեան, անմեղ ու հպարտ կերպարանք ընդունել, բայց Ռիսլէրը այնպէս ուժգին բռնեց նրա կռնից, որ նա մտաբերեց Ֆրանցի խօսքը. «Գուցէ նրան մեռնի այդ բանը, բայց մեռնելուց առաջ նա ձեզ կը սպանի անշուշտ...» Եւ որովհետեւ նա սաստիկ վախենում էր մահից, ուստի թոյլ տուեց քաշ սալ իրան առանց դիմադրութեան, և նոյն իսկ չը համարձակուեց ստել:

—Ո՛րք ենք գնում,—հարցրեց նա կամաց ձայնով:

Ռիսլէրը պատասխան չը տուեց: Սիդօնին, որ երբեք չէր մոռանում հոգս տանել իր վրայ, հազիւ ժամանակ ունեցաւ իր մերկ ուսերի վրայ գցելու մի թեթիւ շղարչէ վզակալ, որովհետեւ Ռիսլէրը իսկոյն քաշ տուեց, աւելի ճիշտ ասած, հրեց նրան դէպի սանդուխը, որով իջաւ նրա հետ միասին, քայլ առ քայլ հետեւելով նրան, վախենալով, որ որսը վախճի ձեռքիցը:

—Ահա, առայ նա ներս մտնելով գանձապահի սենեակը... Գողայել էինք, այժմ յետ ենք դարձնում... Վերցրու, Պլանիւս, լաւ փող դուրս կը գայ սրանից...

Ու գանձապահի սեղանի վրայ դարսեց այդ ամբողջ գողտրիկ կողոպուտը, որով լիքն էին բռները, այդ կանաչի սեթեթանքները, կօբէտութեան մանրոյթները և դրոշմաւոր թըղթերը, իսկ յետոյ, դառնալով դէպի կիներ, հրամայեց.

—Իսկ այժմ, ցնծացէք ձեր գոհարները... Շուտ, շուտ...

Սիդօնին չէր շտապում, ավստոսելով էր բանում ապարանջաններն ու գինգերը և մանաւանդ աղամանդէ վզնոցի հոյակապ ձարմանդը, որի վրայ նրա անուան սկզբնատառը—մի շողշողուն S—կարծես քնած օձ լինէր, ոսկէ շրջանակում բանտարկուած: Անհամբեր Ռիսլէրը, տեսնելով, որ բանը չատ է երկարում, սկսեց կոպտաբար ջարդել նուրբ հանգոյցները, և ձոխութիւնը ձշում էր նրա մատների տակ, ինչպէս պատժի ենթարկուող յանցաւոր:

—Հիմա իմ հերթն է, ասաց նա այնուհետեւ... Ես էլ պէտք է ունեցած չունեցածս տամ... Ահա քսակս... Է՞լ ինչ ունեմ... Էլ ինչ ունեմ...

Եւ նա վնասուած, տնտղում էր իր վրայ տենդօրէն:

—Ախ, հա, ժամացոյցս... Շղթայի հետ հազար ֆրանկ

կ'արժենայ... Այս էլ մատանիներս, այս էլ նշանամատներս... Ինչ կայ չը կայ գցեք զրամարկով: Հարիւր հազար ֆրանկ վաճարելիք ունենք այս առաւօտ... Լոյսը բացուելուն պէս պէտք է գործի կաշի, ծախել ամեն բան, ոչինչ չը թողնել: Ես դիտեմ մէկին, որ ուզում է Անիէրի տունը գնել: Ձեռաց կարելի է ծախել:

Միայն նա էր խօսողը, գործողը: Սիգիզմունդը և տիկին Ժօրժը լուռումունջ նայում էին նրան: Ինչ վերաբերում է Սիգոնին, նա կարծես թմրած, անզգայ լինէր: Սառը օդը, որ պարտէզից ներս էր թափանցում Ռիսլէրի ուշաթափութեան ժամանակից կիսաբաց մնացած դռնովը, սառսռացնում էր նրան, և նա, աչքերը սևեռուն և մտքամոլոր, մեքենայաբար աւելի ու աւելի պինդ էր փաթաթւում իր շղարչէ վզակալի մէջ: Դժուար էր ասել, լսում էր նա արդեօք իր պարերեկոյթի ջութակների ձայնը, որ լուռութեան ընկերներին, իբր մի անողորմ հեգնութիւն, լսում էր տախտակամածը դողդողացնող պարերի ծանր աղմուկի հետ...

Մի երկաթէ ձեռք յանկարծ սղմեց նրան ու դուրս հանեց այդ թմրութիւնից: Ռիսլէրը, բռնելով նրա կոնից ու քառալով իր առետրակցի կնոջ առաջ, հրամայեց.

— Չոքիր:

Տիկին Ֆրոմօնը յետ-յետ էր գնում, դիմադրում էր:

— Չէ, չէ, պ. Ռիսլէր, պէտք չէ այդպիսի բան:

— Ոչ, այդ անհրաժեշտ է, ասաց անողորմ Ռիսլէրը... Պէտք է ուղղել արածը, պէտք է քաւել... Չոքիր, ասում եմ, թշուառական...

Եւ մի անդիմադրելի շարժումով նա չալրտեց Սիգոնին Կլէրի ոտքերը ու, առանց կուռը բաց թողնելու, շարունակեց.

— Կրկնեցէք իմ յետևից բառ առ բառ այն, ինչ որ ասեմ. «Տիկին...»

Սիգոնին, երկիւղիյը կիսամեռ, կրկնեց թոյլ ձայնով. «Տիկին...»

— Ամբողջ կեանքիս ընթացքում՝ խոնարհ ու հնազանդ մնալով...

— Ամբողջ կեանքիս ընթացքում՝ խոն... Չէ, չէ, չեմ կարող... Բացականչեց Սիգոնին և վայրի գազանի թափով ոտքի կանգնելով ու ազատուելով Ռիսլէրի ձեռքից, դուրս պրծաւ կիսաբաց դռնովը, որ այդ սոսկալի տեսարանի սկզբից ի վեր հրապուրում էր նրան դէպի գիշերային խաւարը ու փախուստի ազատութիւնը, և վազ տալով փախաւ առանց ուշք գարձնելու ձիւնին և սաստիկ քամուն, որ խփում էր նրա մերկ ուսերին:

—Կանգնեցրէք նրան, կանգնեցրէք... Ռիսլէր, Պլանիւս, խնդրում եմ... Ի սէր Աստուծոյ, մի թողէք, որ այդպէս գնայ...

Պլանիւսը մի քայլ արեց դէպի դուռը։ Ռիսլէրը կանգնեցրեց նրան։

—Ես պահանջում եմ, որ դու չը շարժուես տեղիցդ։ Իսկ դուք, տիկին, խնդրեմ ներէք. մենք դրանից շատ աւելի կարեւոր դրժներ ունենք կարգադրելու։ Այլ ես այստեղ հարց չը կայ տիկին Ռիսլէրի մասին... Մենք պէտք է աշխատենք այժմ փրկել Ֆրոմօնների առևտրատան պատիւը, միակ բանը, որ վտանգի է ինթարկուած, միակ բանը, որ հետաքրքրում է ինձ այս րոպէին... Դէպի դրամարկղը, Պլանիւս, և զբաղուենք մեր հաշիւներով։

Սիգիզմունդը պարզեց ձեռքը դէպի նա։

—Դու պատուական մարդ ես, Ռիսլէր։ Ներիր քո մասին տարած կասկածներին համար։

Ռիսլէրը չը լսած ձևացաւ։

—Պէտք է հարիւր հազար ֆրանկ վճարենք, այնպէս չէ... Ի՞նչքան փող կայ դրամարկղումդ...

Եւ նա լրջօրէն նստելով ցանցապատի յետեր, սկսեց թերթել հաշուեքըներն ու հասոյթաթղթերը և բանալ զուգսեղէնի տուփերն ու գնահատել Պլանիւսի հետ, որի հայրը գոհարավածառ էր եղել, նրանց մէջի ազամանդները, որ նա մի ժամանակ հիացմունքով դիտում էր իր կնոջ վրայ առանց իմանալու, թէ ինչ ահագին փող արժեն նրանք։

Կլէրը այդ միջոցին, ամբողջ մարմնով դողալով, պատուհանի միջով նայում էր ձիւնից սպիտակած պարտէզին, ուր Սիգօնի քայլերի հետքը արդէն ջնջւում էր ձիւնի նոր թափուող փաթիլների տակ, կարծես ասպնոցանելու համար, որ այդ փախուստը անդառնալի էր։

Իսկ վերևում պարում էին դեռ ես։ Հիւրերը կարծում էին, թէ տանտիրուհին ընթրիքի պատրաստութեամբ է զբաղուած, մինչ նա այդպէս գլխարաց փախչում էր, զսպելով կատաղութեան աղաղակներն ու հեկեկանքները։

Ո՛ւր էր գնում նա։

Նա սենեակից դժի նման դուրս պրծաւ ու վազելով անցաւ գործարանի պարտէզը, բակերը և մութ կամարները, որոնց տակ յորձանք էր տալիս ողբածայն ու ցրտաշունչ քամին։ Աշիլլ քեռին չը ճանաչեց նրան, որովհետեւ շատ սիւղեւտներ էր տեսել նա այդ դիշեր այդպէս սպիտակ շորերի մէջ կռուուած անցնելիս։

Առաջին րոպէին Սիգօնին մտածեց գնալ տէնօր Կազա-

բօնի մօտ, որին վերջ ի վերջոյ չէր համարձակել հրաւիրել պարահանդէսին, բայց նա ապրում էր Մօմարտոր թաղում, իսկ այդ շատ հեռու էր նրա պէս թեթև հագնուածի համար, և բացի այդ արդեօք տանը կը լինէր նա: Իր ծնողները անշուշտ լաւ կ'ընդունէին նրան, բայց նա արդէն առաջուց լսում էր տիկին Շէքի ախ ու վախերը և հօր անվերջ ճառերը: Այն ժամանակ նրա միտքն ընկաւ իր ծեր Դըլօքէլը: Իր փառքի խաւարած բոպէին նա յիշեց այն մարդուն, որ նրա առաջին դեկավարն էր եղել աշխարհիկ կեանքում, որ նրա երեխայութեան միջոցին պարի և վայելչութեան դասեր էր տալիս նրան, ծիծաղում էր նրա գողտրիկ շարժումները տեսնելով և սովորեցնում էր նրան սիրուն համարել ինքն իրան, երբ դեռ ոչ ոք չէր ասել նրան այդ: Սիդօնի սիրտը վկայում էր, որ այդ դասալիք մարդը իր կողմը կը լինի, ուստի և նստեց դարպասի մօտ կանգնած կառքերից մէկի մէջ ու հրամայեց տանել իրան Բօմարչէ բուլվարը, Դըլօքէլների բնակարանը:

Մի ժամանակից ի վեր տիկին Դըլօքէլը յարդէ գլխարկներ էր չինում արտահանութեան համար,—մի սրտամաշ արհեստ, որ հազիւ հազ երկու ֆրանկ ու կէս եկամուտ էր տալիս նրան տասներկու ժամուայ աշխատանքի համար:

Իսկ Դըլօքէլը չարունակում էր հաստանալ, մինչ իր «սուրբ կիւնը» նիհարանում էր աւելի ու աւելի: Հէնց այժմ էլ նա պատրաստութիւն էր տեսնում ուտելու: Կրակարանի մոխրի մէջ տաք պահուած անուշաբոյր պանրապուրը, երբ յանկարծ ուժգին ծեծեցին նրանց դուռը: Դերասանը, որ հէնց նոր թատրոնում տեսել էր ինչ-որ մի մոայլ, արիւնաշաղախ դրամա, որի պատկերազարդ յայտարարութիւնն անգամ լի էր արիւնով, ցնցուեց լսելով դռան բախումը այդպէս տարածամ:

—Ո՞վ էք,—հարցրեց նա փոքր ինչ այլայլուած:

—Ես եմ... Սիդօնին... Շուտ արեք, բացէք դուռը:

Նա ներս մտաւ, ամբողջ մարմնով սրսռթալով, և, զէն գցելով վզակալը, մօտեցաւ վառարանին, ուր կրակը հանգչելու վրայ էր: Նա սկսեց անմիջապէս խօսել, դուրս ղեղելով արտի ամբողջ զայրոյթը, որ մի ժամից ի վեր խեղդում էր նրան: Եւ երբ նա այդպէս պատմում էր գործարանում պատահածը, աշխատելով իւրացնել ձայնը կողքների քնած տիկին Դըլօքէլին չը զարթեցնելու համար, նրա շքեղ արդուզարդը հինգերորդ յարկի այդ աղքատիկ ու լերկ սենեակում և նրա ճշմոռւած պաճուճանքի սպիտակ փայլը այդ իրար վրայ դարուած կոպիտ յարդէ գլխարկների ու գետնին ցիր ու ցան ցողու նակտորների մէջ՝ յիշաւի այնպիսի տպաւորութիւն էր գործում:

ինչպէս մի դրամա, ինչպէս այն սարսափելի կենսային յըն-
ցումներից մէկը, երբ դասակարգերը, զգացմունքները և կա-
րողութիւնները յանկարծակի տակնուվրայ են լինում ու խառ-
նաշփոթում իրար հետ:

—Օ՛հ, ես այլ ես ուր չեմ դնի մեր տունը... Պրծած բան
է... Այսուհետև ես ազատ եմ, ազատ:

—Բայց ով կարող էր մատնել քեզ ամուսնուդ, հարցրեց
գերասանը:

—Ֆրանցը: Ես հաստատ հաւատացած եմ, որ Ֆրանցն է
արել այդ: Ուրիշ ոչ ոքի չէր հաւատալ նա... Հէնց երէկ երեկոյ
մի նամակ էր ստացել Եգիպտոսից... Օ՛հ, ինչպէս նա ստո-
րացրեց ինձ այն կնոջ մօտ... Չղբեցրեց նրա առաջ... Բայց
ես կը հանեմ վրէժս: Բարեբախտաբար, դուրս գալուց առաջ
վերջի հետս այն բանը, որ ինձ հնարաւորութիւն է տալու
հանել վրէժս:

Եւ նրա հինաւորւոյ ժպիտը գալարուեց նրա գունաթափ
չրթունքների անկիւնում:

Մերունի գերասանը լսում էր այդ բոլորը ամենամեծ հե-
տաքրքրութեամբ: Չը նայելով իր կարեկցութեանը դէպի խեղճ
նիստը, և նոյն իսկ դէպի Սիդոնին, որ, թատրոնական ոճով
ասած, «գեղեցիկ մեղաւորուհի» էր թւում նրան, նա չը կա-
րողալու չը վերաբերուէր գործին զուտ բեմական տեսակէտից
և ի վերջոյ բացականչեց, յափշտակուած իր թատրոնամոլու-
թեամբ.

—Սակայն ի՞նչ հիանալի դրութիւն է հինգերորդ գործո-
ղութեան համար...

Սիդոնին չը լսեց նրա ասածը: Անձնատուր եղած ինչ-որ
չոր մտքերի, որոնք ժպիտ էին բերում նրա երեսին՝ գեռ ևս
չիրադործուած, նա մօտեցնում էր կրակին իր ոտները, որոնց
թափանցիկ գուլպաները և նուրբ հողաթափները թրջուել էին
ծիւնից:

—Հապա ի՞նչ ես անելու այժմ,—հարցրեց Դըլօբէլը մի
րոպէ լուռ մնալուց յետոյ:

—Կը մնամ այստեղ մինչև առաւօտ... Մի քիչ կը հանգըս-
տանամ... Իսկ յետոյ կը տեսնենք:

—Բայց անկողին չեմ կարող առաջարկել քեզ, խեղճ աղ-
ջիկս: Կինս քնած է...

—Իմ մասին անհանգիստ մի եղէք, սիրելի Դըլօբէլ... Ես
րազլաթոռի մէջ էլ կարող եմ քնել: Ես պահանջկոտ չեմ:

Դերասանը խոր հոգոյ քաշեց:

Հոկտեմբեր, 1901.

—Հա, կարելի է բազկաթոռում քնել... Խեղճ Ջիզիս բազկաթոռն էր այդ։ Ո՛րքան գիշերներ տքնել է նա դրա մէջ գործի թունդ ժամանակը... Լաւ որ մտածենք, բախտաւորը էլի նրանք են, որոնք չուտ են մեռնում։

Նա միշտ պատրաստ ունէր մի այդպիսի ափովիչ ու ետական սկզբունք։ Խօսքը նոր էր վերջացրել, երբ սարսափով նկատեց, որ ապուրը բոլորովին սառելու վրայ էր։ Սիդօնին նկատեց նրա շարժումը։

—Կարծեմ, դուք ընթրիք էիք անում... Ինչո՞ւ չէք շարունակում։

—Ճիշտ որ, ի՞նչ արած... այդ մեր արհեստի, մեր տաժանելի կեանքի անբաժան մասն է կազմում... Ինչպէս տեսնում ես, աղջիկս, ես դեռ դիմանում եմ։ Չեմ հրաժարուել թատրոնից։ Երբէք չեմ հրաժարուի...

Այն, ինչ մնացել էր Դէզիրէյի հողուց այդ խղճուկ չրկապատի մէջ, ուր նա ապրել էր քսան տարի, պէտք է անշուշտ սարսուռ զգար այդ սարսափելի խօսքերը խելիս։ Նա չէր հրաժարուի երբէք...

Դըլօբէլը շարունակեց.

—Ինչ ուզում են ասեն, դերասանութիւնից լաւ արհեստ չը կայ աշխարհումս։ Մարդ բոլորովին ազատ է ու կախում չունի ոչ ոքից։ Ամեն ինչ միմիայն փառքի և հասարակութեան համար... Օ, ես գիտեմ, թէ ինչ կ'անէի քո տեղը։ Դու այդ բուրժուաների հետ ապրելու համար չէիր ստեղծուած, ես իմ Աստուածը... Քեզ անհրաժեշտ էր արտիստական կեանք, յաջողութեան տենդ, անակնկալներ, յուզմունքներ։

Այդ ասելով նա նստեց, կապեց անձեռոցիկը կզակի տակիցը ու լցրեց իր համար մի ահագին ափսէ ապուրից։

—...Ել չեմ ասում այն, որ սիրունութեանդ յաջողութիւնները ամենակին չէին խանգարիլ դերասանական յաջողութիւններին... Մի բան ասեմ. վատ չէր լինի, եթէ գէկլամայիլի մի քանի դասեր առնէիր... Քո ձայնով, քո խելքով ու ընդունակութիւններով հրաշալի ապագայ կարող էիր ունենալ։

Եւ յանկարծ, կարծես ուզելով մասնակից անել նրան դերասանական արուեստի բերկրանքներին, աւելացրեց.

—Բոլորովին մոռացել էի, որ դու անշուշտ ընթրիք արած չես լինի... Իսկ երբ մարդ յուզմունքներ է կրում, փորը վեց-վեց է անում։ Նստիր ուրեմն սեղանի մօտ ու վերցրու այս ամանը։ Հաւատացած եմ, որ վաղուց պանրապուր կերած չես լինի։

Նա տակնուվրայ արեց ամբողջ պահարանը Սիդօնիի հա-

մար անձեռոցիկ ու գդալ գտնելու համար, իսկ Սիդոնին նըստեց նրա դիմացը և սկսեց օգնել նրան, մի քիչ ծիծաղելով հիւրասիրութեան դժուարութիւնների վրայ: Արդէն գունատութիւնը մի փոքր անցել էր: Նոյն իսկ մի տեսակ գեղեցիկ փայլ կար նրա աչքերում, չնորհիւ մի փոքր առաջուայ արցունքների և այծմեան ուրախութեան:

Կատարեմալ դերասանուհի:

Կեանքի ամբողջ երջանկութիւնը, պատիւը, ընտանիքը, հարստութիւնը կորցրել էր ընդ միշտ: Արտաքսուել էր տանից, զրկուած ամեն բանից ու խայտառակուած: Մի քիչ առաջ ենթարկուել էր ամեն տեսակ ստորացումների, ամեն տեսակ թշուառութիւնների: Եւ սակայն այդ բոլորը չը խանգարեց նրան ընթրել հրաշալի ախորժակով և ուրախ-զուարթ պատասխանել Դըլօբէլի կատակներին իր կոչման և ապագայ յաջողութիւնների մասին: Նա զգում էր իրան թեթև, երջանիկ և պատրաստ մտնելու բօհեմական աշխարհը, իր համար ստեղծուած աշխարհը: Ի՞նչ էր պատահելու այսուհետև նրան: Ի՞նչ յաջողութիւններ ու ձախորդութիւններ էր տեսնելու նա իր նոր, անսպասելի ու քմահաճ կեանքում: Այդ մտքերն էին զբաղեցնում նրան Դէզիբէլի մեծ բազկութոռում քուն մտնելու ժամանակ, բայց նա մտածում էր նաև իր վրիժառութեան մասին, իր քաղցր վրիժառութեան մասին, որի զէնքը, անվրէպ ու դաժան զէնքը՝ նա պատրաստ ունէր ձեռքի տակ:

Թարգմ. Տ. ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆ

(Նր օտրուակուի)

ՏԻԵՋԵՐԻԻ ԵՒ ԵՐԿՐԻ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ *)

(Էրնրաս Հեկկելի)

Երկրի զարգացման պատմութիւնը.— Կանտի տեսութիւնը տիեզերքի զարգացման մասին կամ կօսմօլօգիական զազի թէօրիան.— Արեգակի, մոլորակների և լուսնի զարգացումը.— Ջրի ծագումը:

Ձեռք արդէն յայտնի է այն հարցը, թէ չնորհիւ ինչ պատճառների կայուն, անփոփոխ տեսակներից ծագել են կենդանիների ու բոյսերի նոր տեսակներ **): Մենք գիտենք, որ մի կողմից խառնածնութիւնը (Bastardzeugung), միւս կողմից էլ բնական ընտրութիւնը զոյութեան կուում, ժառանգականութեան և յարմարացման օրէնքների փոխազդեցութիւնը՝ լիովին բաւական են մեքենայօրէն բացատրելու ըստ երևոյթին մի յայտնի նպատակի համապատասխանող և որոշ պլանով կազմակերպուած կենդանիների ու բոյսերի անթիւ պէսպիսութիւնների առաջ գալը: Հիմա էլ մի ուրիշ հարց է առաջ գալիս. ինչպէս են ծագել առաջին էակները կամ սկզբնական այն արմատ-էակը, որից առաջ են եկել միւս բոլոր զործարանաւոր մարմինները:

Այդ հարցին Լամարկը նախաձեռնութեան կամ արխիթոցոնիան էնթալլութեամբ (կամ հիպօտէզով) է պատասխանել. 'Դարվինը՝ ընդհակառակը, անտես առնելով այդ, որոշակի յայտնում է որ ինքը «գործ չունի ոչ հոգեկան և ոչ էլ կեանքի հիմնական ոյ-

*) Այս դասախօսութիւնը վերցրած է նշանաւոր բնախոյզ Է. Հեկկելի «Natürliche Schöpfungs-Geschichte» (Բնական առեղծագործութեան պատմութիւնը) հանրամատչելի գրքից: Պրօֆ. Հեկկելը իր մասնագիտական և ընդհանուր աշխատութիւններով մեծ հռչակ է ձեռք բերել բնագիտութեան և բնափիլիսոփայութեան մէջ. զարգացման ուսմունքի մէջ նա առաջին տեղն է բռնում անմահ Դարվինից յետոյ:

**) Դարվինից մի մասին սկզբնական զաղտփար կաղմելու համար առաջարկելի են հաշերէն լեզուով հետեւեալ գրքոյկները. Բալադեան՝ «Դարվինից մ», Յիմիրեազեմլ՝ «Չարդ Դարվին» (Թարգմանութիւն):

ժերի ծագման հետ»։ Իր դրքի վերջում նա հետևեալ աւելի ուրաջ խօսքերն է ասում միևնոյն հարցի նկատմամբ. «Ես ենթադրում եմ որ բոլոր գործարանաւոր էակները, որոնք երբեք եւ ալրել են երկրիս վրայ, ծագել են հաւանականօրէն որեւէ նախատիպարից, որին առաջին անգամ Արարիչն է կեանք ներշնչել»։ Բացի դրանից Դարվինը, չանհանգստացնելու համար այն մարդկանց, որոնք ծագման ուսմունքի մէջ տեսնում էին «աշխարհի բարոյական կարգերի» ամբողջական կործանումը, յենում է մի նշանաւոր գրողի ու եկեղեցականի խօսքերի վրայ, որ նրան գրել էր թէ. «Նա կամաց-կամաց հասկանում է որ նոյնչափ վեհ գաղափար է Աստուածութեան մասին հաւատալ, որ Նա ինքնազարգացման ընդունակ մի քանի անհրաժեշտ նախատիպեր է ստեղծել, որոնք կարող էին հէնց իրանց սեփական օրէնքների ներգործութեամբ զարգանալ, ինչպէս և՛ հաւատալ որ Նա պակասները լրացնելու համար կարիք է ունեցել ձեռք զարկելու նորանոր ստեղծագործութիւններէ»։ Նրանք, որոնց համար հաւատը դէպի գերբնական Ստեղծողը մի ներքին պահանջ է, կարող են նոյն այս գաղափարով հանգստանալ։ Նրանք կարող են հաւատը դեպքերէնց (ծագման) թէօրիայի հետ հաշտեցնել, որովհետեւ առաւել պէտք է զարմանան Ստեղծողի իսկապէս մեծ հնարողութեան ու իմաստութեան վրայ, որ ստեղծել է միակ մի սկզբնական օրգանիզմ՝ ընդունակ ժառանգականութեամբ ու յարմարացմամբ իրանից զարգացնելու միւս բոլոր օրգանիզմները, քան հաւատալով որ նա ստեղծել է իրարից անկախ զանազան տեսակներ։

Եթէ երկրիս առաջին էակի առաջ գալը, որից ծագել են միւս բոլոր էակները, անձնաւորեալ ստեղծողի նպատակայարմար ու խորհրդալից գործունէութեամբ բացատրենք, մենք հրաժարուած կը լինենք ստեղծագործութեան գիտական ընթերցումից և այդպիսով ճշմարիտ գիտութեան սահմանից անցած կը լինենք։ Ստեղծագործութիւնը գերբնականօրէն բացատրելով, մենք ուսում արած կը լինենք անընդունելութեան մէջ։ Նախ քան այդ յուսահատական քայլն անելը և այդպիսով այդ երևոյթի գիտական ընթերցումից հրաժարուելը, յամենայն դէպս փորձենք միևնոյն երևոյթը մեզ հասկանալի մեքենականութեան ենթադրութեամբ լուսաբանել։ Պէտք է քննենք, թէ արդեօք այդ երևոյթն իսկապէս այնքան էլ զարմանալի է, կամ կարող ենք արդեօք մի կայուն գաղափար կազմել առաջին էակի (օրգանիզմի) սոսկ բնականօրէն առաջ գալու մասին։ Այդ ժամանակ միայն կը կարողանայինք «ստեղծագործութեան» հրաշքից բոլորովին հրաժարուել։

Դրա համար ստիպուած ենք մի քիչ հեռուից սկսել և երկրի ու տիեզերքի բնական ստեղծագործութեան պատմութիւնը իր ընդհանուր գծերով աչքի անցկացնել: Երկրի կազմութիւնից որքան այժմ մեզ յայտնի է, հանում ենք մի կարևոր ու մինչև հիմա դեռ չը հերքուած եզրակացութիւն, որ մեր երկրի միջուկը գտնւում է հրաշէկ հեղուկի դրութեան մէջ. զանազան շերտերից բաղկացած պինդ կեղևը, որի մակերևոյթի վրայ ապրում են օրգանիզմները, կազմում է այդ հրահեղուկ միջուկի խիստ բարակ ծածկոցը: Մենք Այդ եզրակացութեան հասել ենք տարբեր, սակայն իրար չը հակասող փորձերով և դիտողութիւններով: Նախ և առաջ ի նպաստ դրան խօսում է այն փորձը, որ երկրի կեղևի տեմպերատուրը (ջերմութիւն-ցրտութիւնը) դէպի նրա միջուկը գնալով աւելանում է. որչափ աւելի ենք իջնում երկրի խորքը, այնչափ աւելի էլ բարձրանում է նրա տաքութիւնը, և այն յարաբերաբար, այսինքն՝ իւրաքանչիւր 100 ոտնաչափ խորութեան տեմպերատուրը բարձրանում է մօտաւորապէս մէկ աստիճան: Ըստ այսմ՝ 6 մղոն խորութեան մէջ տաքութիւնն արդէն հասնում է 15000 (աստիճանի): Այդ արդէն մի շերմութիւն է, որ կարող է մեր երկրի կեղևի պինդ նիւթերից շատերը հալցնել և հրաշէկ հեղուկի դրութեան մէջ պահել: Այդ խորութիւնը կազմում է երկրի տրամագծի 286-րորդ մասը (1717 մղոն): Յետոյ, մենք գիտենք, որ այն աղբիւրները, որոնք երկրի խորութիւնից են բղխում, խիստ բարձր տեմպերատուր ունեն, և մասամբ էլ դրանց ջուրը ելիւղող դրութեամբ է հասնում երկրի մակերևոյթին: Վերջապէս շատ նշանաւոր ապացոյց են նաև հրաբխային երևոյթները, հրաշէկ հեղուկ զանգուածների ցայտումը երկրի կեղևի պայթած տեղերից: Երկրի միջից դուրս եկած հրաշէկ հեղուկ լաւայի հոսանքը 2000 և աւելի աստիճան տաքութիւն է ցոյց տալիս: Այդ երևոյթները ստիպում են մեզ մեծ վստահութեամբ ենթադրել, որ երկրի ամուր կեղևը, խնձորի բարակ կճեպի նմանութեամբ, կազմում է երկրագնդի ամբողջ տրամագծի մի շատ չնչին մասը, և որ երկրագունտը տակաւին այսօր գտնւում է մեծ մասամբ հալուած կամ հրահեղուկ դրութեան մէջ:

Եթէ այդ ենթադրութեան հիման վրայ երկրագնդի զարգացման պատմութեան մասին մտածելու լինենք, կարող ենք մի քայլ ևս առաջ գնալ և ենթադրել որ վաղեմի ժամանակները ամբողջ երկիրը մի հոմեոթուկ գունջ էր, և որ այդ գնդի բարակ կեղևի սառչելը յետագայի պրօցէս է եղել: Կամաց-կամաց չիկացած երկրագնդի մակերևոյթը, իր ներքին բոցավառ տաքութիւնը ցրելով սառը շրջապատի մէջ, խտանում է և դառ-

նում մի բարակ շերտ-կեղև: Թէ առաջ երկրի տեմպերատուրն ընդհանրապէս շատ աւելի բարձր էր, հաստատուում է շատ երևոյթներով: Ի միջի այլոց այդ ցոյց է տալիս երկրի պատմութեան առաջուայ ժամանակների օրգանիզմների համաշափ բաժանումը: Յայտնի է որ այժմ երկրի զանազան գօտիներին և սրանց տեղային տեմպերատուրներին համապատասխանում են որոշ կենդանիներ ու բոյսեր, բայց առաջ այդպէս չէր: Հին ժամանակներում կազմուած քարացածների բաժանումից մենք տեսնում ենք որ շատ ուշ, օրգանական երկրի պատմութեան հետ համեմատած նոր ժամանակներում (այսպէս կոչուած տերրիէր կամ երրորդական շրջանի սկզբում) տեղի է ունեցել գօտիների և դրանց համապատասխան օրգանական բնակչութեան բաժանումը: Առաջնական և երկրորդական խիստ երկար շրջաններում արեւադարձային բոյսերը, որոնք տաքութեան շատ բարձր աստիճան են պահանջում, ապրել են ոչ թէ միայն այժմեան տաք գօտիում՝ հասարակածի տակ, այլ և այժմեան բարեխառն և ցուրտ գօտիներում: Շատ ուրիշ երևոյթներ էլ ցոյց են տալիս երկրագնտի ամբողջական և մասնաւորապէս բեկոններից սկսած երկրի կեղևի տաքութեան աստիճանաբար նուազումը: Բրոն իր նշանաւոր գրքում՝ «Untersuchungen über die Entivickelungsgechte der organischen Welt» հաւաքել է զրա մասին բազմաթիւ երկրաբանական և հնէախօսական ապացոյցներ:

Մի կողմից այդ երևոյթները, միւս կողմից էլ մաթեմատիկական ու աստղաբաշխական հայեացքը տիեզերքի կազմութեան մասին հաստատում են այն թէօրիան, թէ մեր ամբողջ երկիրը դեռ անյիշատակ ժամանակներից առաջ, դեռ օրգանիզմների ծագելուց շատ առաջ, հրհեղուկ գունտ էր: Այս թէօրիան համապատասխանում է այն հոյակապ թէօրիային, որ վերաբերում է տիեզերքի և մասնաւորապէս մեր մոլորակների համակարգութեան ծագման, և որ մաթեմատիկական ու աստղագիտական փաստերի հիման վրայ առաջադրեց գերմանացի կրիտիկոս-փիլիսոփայ Կանցր 1755 թ., իսկ յետոյ էլ մանրամասնօրէն հաստատեցին նշանաւոր մաթեմատիկոս Լապլասը և Հերշելը: Այդ մեքենական կօսմօգեցիւն կամ տիեզերքի զարգացման թէօրիան տակաւին այսօր միևնոյն արժէքն ունի, քանի որ զրա տեղ աւելի լաւ թէօրիա չէ առաջարկուած, և մաթեմատիկոսները, աստղագէտներն ու երկրաբանները միշտ աշխատում են բազմազան ապացոյցներով միևնոյն թէօրիան աւելի ու աւելի հաստատուն հիմունքների վրայ դնել:

Կանցի կօսմօգեցիւն (տիեզերքի ծագման տեսութիւնը) պնդում է, թէ ամբողջ տիեզերքն անյիշատակելի ժամանակներից

էլ առաջ գազալին քառս էր: Այն բոլոր նիւթերը, որոնք ներկայումս երկրի և միւս մոլորակների վրայ գտնուում են խառն թեան զանազան դրութիւնների, այն է կարծր, կարծրեղուկ, ծորհեղուկ և առածգահեղուկ կամ գազանման ազդրեգատ դրութեան մէջ, սկզբում ամբողջապէս կաղմում էին միանման՝ ամբողջ տիեզերքի տարածութիւնը հաւասարապէս լքցնող մի զանգուած, որ, շնորհիւ տեմպերատուրի արտաքոյ կարգի բարձր աստիճանի, գտնուում էր գազանման կամ օդանման խիստ նոսր դրութեան մէջ: Տիեզերքի միլիօնաւոր մարմինները, որոնք ներկայումս արեգակնային զանազան համակարգութիւնների են բաժանուած, այն ժամանակ դեռ գոյութիւն չուէին: Նրանք ծագել են ընդհանուր բոլորածն պտոյտների կամ րօտացիօնի շնորհիւ, որի միջոցին զանգուածային խմբի մի մեծ քանակութիւն աւելի խտացաւ, քան միւս գազային զանգուածները և ապա վերջիններին վրայ ազդեց իբրև ձգողական կենտրոն: Այսպէս ահա առաջ եկաւ քառային տիեզերքի նախամշուշ կամ տիեզերական գազի բաժանումը՝ չրջուող և աւելի ու աւելի խտացող միգագնտերի: Մեր արեգակնային համակարգութիւնը նոյնպէս մի այդպիսի հսկայական գազանման միգագունտ էր, որի մասնիկները չրջում էին մի ընդհանուր կենտրոնի՝ արև-միջուկի շուրջը: Միգագունտը րօտացիօնի պատճառով միւսների նման ընդունեց սփէրօիդ ձև կամ սեղմուած գնդի երկարանք:

Մինչդեռ կենտրոնածիլ ոյժը միշտ քաշում էր չրջուող մասնիկները դէպի միգագնտի թանձր կենտրոնը, և այդպիսով այդ գունտն աւելի ու աւելի խտացնում, կենտրոնախոյս ոյժն ընդհակառակը ձգտում էր չրջանակի դրսի կամ պերիֆերական մասնիկներն աւելի հեռացնել կենտրոնից և ցրել: Երկու բեկեռներում տափալիւծ գնտի հասարակածի կողմերում այդ կենտրոնախոյս ոյժն ամենից զօրեղ էր. երբ գնտի անընդհատ խտացմամբ կենտրոնախոյս ոյժը կենտրոնածգի նկատմամբ առաւելութիւն է ստանում, իսկոյն չրջուող գնտից անջատուում է մի օղակաձև մգային զանգուած: Այդ մգային օղակները ուղեցոյց են գառնում ապագայի մոլորակների համար: Օղակի միգային զանգուածը կամայ-կամայ խտանալով, կաղմում է մի մոլորակ, որ չրջում է իր սեփական առանցքի և միևնոյն ժամանակ կենտրոնական մարմնի շուրջը: Բոլորովին միևնոյն եղանակով հէնց որ կենտրոնախոյս ոյժը կենտրոնածգի նկատմամբ կրկին առաւելութիւն է ձեռք բերում, մոլորակների զանգուածի հասարակածից անջատուում էին նոր միգային օղակներ, այդ օղակները միևնոյն եղանակով չրջում էին մոլորակների շուրջը, ինչպէս

այս վերջինները արեգակի շուրջ: Այդ միգային օղակները նոյն-
պէս խտանում են և կազմում նոր շրջող գնտեր: Այսպէս ծա-
ղում են լուսնեակները, որոնցից միայն մէկը՝ երկրի, չորսը՝ Իւ-
պիտէրի (Հուանթագ), վեցը՝ Ուրանուսի շուրջն են պտըտում:
Սատուրնուսի (Յրևակ) օղակը տակաւին այսօր մեզ ներկայա-
նում է իբրև մի լուսին՝ զարգացման երիտասարդ շրջանում:
Մինչդեռ խտացման և անջատման այդ հասարակ պրօցէսները
աստիճանական սառուցմամբ յաճախ կրկնւում են, առաջ են գա-
լիս զանազան արեգակնային համակարգութիւններ, մոլորակներ,
որոնք պտըտում են շրջան անելով իրանց կենտրոն կազմող ա-
րեի շուրջը, իսկ այդ մոլորակների արբանեակները կամ լուսին-
ները պտըտում են իրանց ծնող մայր մոլորակների շուրջը:

Այդպէս ահա տիեզերքի շրջող մարմինների նախնական
գազային դրութիւնը աստիճանական սառուցմամբ և խտացմամբ
ստանում է հրհեղուկ կամ հալած դրութիւն: Խտացման շնորհիւ
մեծ-մեծ կոյտերն աղատւում են տաքութիւնից, և այդպիսով
շրջող արեգակները, մոլորակներն ու լուսինները ձևակերպուե-
լով դանում են հրաշէկ գնտեր, հալած միտադի մի տեսակ
հսկայական կաթիլ, որ ճառագայթում է լոյս ու տաքութիւն:
Հրհեղուկ գնդի մակերևոյթը իր տաքութիւնը կորցնելով, կրկին
խտանում է, և այդպիսով առաջ է գալիս բարակ ու կարծր կե-
ղև, որ պատում է հրհեղուկ միջուկը: Այդ տեսակէտներից մեր
մայր երկիրն էապէս չէ տարբերւում տիեզերքի միւս մարմիննե-
րից:

Որովհետև մեր այս դասախօսութիւնների նպատակն ու-
րիշ է, ուստի չենք կարող մասնաւորապէս զբաղուել «Տիեզերքի
բնական ստեղծագործութեան պատմութեան»՝ իր զանազան արե-
գակնային ու մոլորակային համակարգութեամբ և տարբեր աստ-
ղադիտական ու երկրաբանական ապացոյցներով մաթեմատի-
կորէն հաստատել: Ես կը բուականանամ վերը բերած հիմնա-
գծերով և մատնացոյց կ'անեմ՝ ինդրին աւելի մօտ ծանօթա-
լու համար՝ հետևեալ գրքերը. Կանց՝ «Allgemeine Naturgeschichte
und Theorie des Himmels», Կարու Շտերնի՝ «Werden und
Vergehen» և Վիլհելմ Ֆեյշեի՝ «Entwicklungsgeschichte der Na-
tur»: Միայն մի նկատողութիւն կ'ուզենայի աւելացնել. այս
սքանչելի թէօրիան, որին անուանում են նոյնպէս կօսմոլոգիա-
կան գաղի քեօրիա, համապատասխանում է յայտմ մեզ ծանօթ
բոլոր երևոյթներին: Յետոյ, այդ թէօրիան զուտ մեքենական կամ
մօնիսական (միական) է. նա նկատի ունի բացառապէս յաւի-
տեանական նիւթի նախնական ոյժերը և բոլորովին մերժում է
ամեն մի գերբնական երևոյթ, որեւէ անհատ արարչի նպատա-

կայարմար ու գիտակցական գործունէութիւն: Կանցի՝ տիեզերական գազի թէօրիան բռնում է անգործարանաւոր մարմինների գիտութեան կամ անօրգօլօգիայի (նամանաւանդ երկրաբանութեան մէջ) այն տեղը և պսակում է նոյն ձևով մեր ընդհանուր իմացողութիւնը, ինչ տեղ բռնում է Լամարկի կենսաբանական դեպենդենց (ծագման) թէօրիան—ամբողջ բիօլօգիայի կամ կենսաբանութեան, նամանաւանդ մարդաբանութեան մէջ: Երկունս էլ յենում են բացառապէս մեքենական կամ նպատակազուրկ (causae efficientes) և ոչ ըստ նպատակի գործող կամ գիտակցական պատճառների վրայ (causae finales): Երկունս էլ գոհացում են տալիս գիտական թէօրիայի բոլոր պահանջներին և այնքան ժամանակ կը պահեն իրանց արժողութիւնը, մինչև որ մի ուրիշ աւելի լաւ թէօրիայով փոխարինուեն:

Ես չեմ ուզում ծածկել, ի հարկէ, որ Կանցի հոյակապ կօմօգենիան մի քանի թոյլ կողմեր ունի, որ թոյլ չէ տալիս մեզ նրան անպայման վստահութիւն ընծայել, ինչպէս Լամարկի դեպենդենց թէօրիային: Ամբողջ տիեզերքը լքցնող նախասկզբնական գազանման քաօսի գազափարը զանազան տեսակ դժուարութիւններ է յարուցանում: Մի ուրիշ մեծ և անլուծելի դժուարութիւն էլ ներկայացնում է այն, որ տիեզերական գազի թէօրիան չէ տալիս մեզ ոչ մի յենակէտ՝ առաջին խթանը բացատրելու, որ պատճառ եղաւ գաղով լքցուած տիեզերքի մէջ շրջումն առաջ բերելու: Այդպիսի մի խթան որոնելով, ակամայից կ'ընդհարուենք «նախասկիզբը» որոնող սխալ հարցի հետ: Սակայն տիեզերքի յաւիտենական շարժման երևոյթների նախասկզբի մասին կարող ենք այնչափ քիչ գաղափար կազմել, որ չափ և վախճանի մասին:

Տիեզերքն ըստ ժամանակի ու տարածութեան անսահման է ու անչափելի: Նա յաւիտենական է ու անվախճան: Անընդհատ և յաւիտենական շարժման մէջ, որի մէջ գտնւում են մշտնջենապէս տիեզերքի բոլոր մասնիկները, չենք կարող ոչ սկիզբ և ոչ էլ վերջ երևակայել: Ամենակարող էութեան կամ սուբսանցի օրէնքն է մեզ ստիպում այդ ենթադրութիւնն անելու, մի օրէնք, որ ֆիզիկայի մէջ յայտնի է ուժի պահպանութեան, քիմիայի մէջ—նիւքլի պահպանութեան *) օրէնք անունով, և կազմում է մեր ամբողջ բնահայեցողութեան հիմքը: Աշխարհը, որքան նա մարդու իմացողական կարողութեան մատչելի է, նիւթական շարժողութեան և զրա հետ կապուած ձևերի անընդհատ փոփոխման մի շղթայ է: Իւրաքանչիւր ձև, լինելով շար-

*) Համեմատիր «Մուրճ» № 2—«Ո՞վ էր Լավոուզիէն» յօդուածը, Իմր.

ժողովրդի մեջ գտնվող անբարոյական արդիւնքը, ըստ ինքեան անցյողական է ու սահմանափակ տեսողութեամբ, իսկ ձեւերի այդ մշտնջենական փոփոխութեան ժամանակ նիւթը, և դրանից անբաժան ոյժը, մնում է յաւիտենական ու անջինջ։ Այս է ճշմարիտ «յաւիտենականութիւնը»։

Թէև Կանցի տիեզերաբանական գաղի թէօրիան անկարող է ամբողջ տիեզերքի զարգացման պատմութիւնը զազանման քօսա դրութիւնից էլ առաջ բաւարար կերպով լուսաբանելու, թէև այդ թէօրիան բացի դրանից մի քանի վարանումներ է առաջ բերում, մանաւանդ քիմիայի ու երկրաբանութեան տեսակէտից, բայց և այնպէս միւս կողմից պէտք է ընդունենք նրա մեծ նշանակութիւնը, որ սքանչելի կերպով բացատրում է զարգացման պատմութեամբ՝ մեր գիտողութեան մատչելի տիեզերքի շինուածքը, արեգակնային և մասնաւորապէս մեր մոլորակային համակարգութեան «անատոմիան»։ Թերևս այդ զարգացումն իրօք ուրիշ տեսակ է եղել, թերևս մոլորակները նոյնպէս և մեր երկիրն առաջ են հիւսնազարդուած միջոցով — անթիւ մանր և տիեզերային տարածութեան մէջ ցրուած մետերօիտներից։ Մի այդպիսի թէօրիա առաջարկել է Շադենհաուզէնը, «Isis» և «Osiris» նշանաւոր երկերի հեղինակը։ Սակայն իմ կարծիքով այս և նման կօսմօգենիաներն առաւել մեծ դժուարութիւններ են յարուցանում, քան Կանտիւնը։

Մօնիստական կօսմօգենիայի կամ «տիեզերքի բնական զարգացման պատմութեան» վրայ այս ընդհանուր հայեացքը ձգելուց յետոյ, դառնանք կրկին նրա փոքրիկ մասին՝ մեր մայր երկրին։ Մենք թողնեցինք երկիրը հրհեղուկ, երկու բնեղների մօտ տափաւած գնտի գրութեան մէջ, որի մակերևոյթը շնորհիւ սառուցման խտացել և դարձել է բոլորովին բարակ ու ամուր կեղև։ Պնդացած առաջին կեղևը պատում է հաւասարաչափ կերպով երկրագնտի ամբողջ մակերևոյթը, ինչպէս մի հարթ ու բարակ պատեան, բայց չուտով դառնում է անհարթ ու խորտուրտ։ Երբ անընդհատ սառուցման ընթացքում հրհեղուկ միջուկն աւելի ու աւելի խտանում և կծկւում էր, և այդպիսով երկրի տրամագիծը փոքրանում, բարակ ու ամուր կեղևը, անկարող լինելով միջուկին հետևել, խորշումում, ծալքեր էր կազմում և փշրւում։ միջուկի ու կեղևի միջև մի դատարկ տարածութիւն պիտի առաջ գար, եթէ դիւրաբեկ կեղևն արտաքին մթնոլորտի ճնշման տակ դէպի ներս չը սեղմուէր։ Միւս անհարթութիւններն էլ առաջ են հիւսնաւականօրէն այն պատճառով, որ զանազան տեղերում սառչող կեղևը պնդուելով սղմուել և ճեղքուածներ է առաջ բերել։ Հրհեղուկ միջուկն այդ ճեղքուածք-

ներից դուրս է և բղխել վերստին պնդայել: Այդպիսով առաջ են եկել այլևայլ բարձունքներ ու խորութիւններ, ցամաքներ ու ծովեր, սարեր ու ձորեր:

Երբ սառած երկրագնդի տեմպերատուրը մի որոշ աստիճան իջել էր, հետեւեց մի նոր շատ կարեւոր երևոյթ, այն է՝ սուաջին անգամ առաջ եկաւ ջուրը: Մինչև այդ, ջուրը գոյութիւն ունէր երկրագունտը պատող մթնոլորտի մէջ գոլորչու ձևով: Երբ մթնոլորտի տեմպերատուրը եռացման կէտից իջել էր, այն ժամանակ միայն, պարզ է որ ջուրը կարող էր ծորհեղուկ դրութիւն ստանալ: Զրի ոյժի չնորհիւ սկսւում է երկրի կեղևի յետագայ կերպարանափոխութիւնը: Անձրևի ձևով թափուելով, ջուրը երկրի կեղևի բարձունքները քերում, լուանում և նրանց տիղմով բլրնում է խորութիւնները, շերտ-շերտ դարսելով իրար վրայ. այդ պրօցէսը առաջ է բերում երկրի կեղևի նեպտունական կերպարանափոխութիւնը: Այդ ժամանակից սկսած ջրանիստ կազմութիւնն անընդհատ շարունակւում է և առաջ բերում հսկայական շերտաւոր լեռնային զանգուածներ, ջրանիստ քարայուններ:

Գերմ. թարգմ. Ս. Տ.-ԳԱՍՊԱՐԵԱՆ

(Կը ռարունակուի)

ԲԻԷՕՐՆՍՈՆ ԻԲՐԵԻ ԳՐԱԿԱՆ ԵՒ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԳՈՐԾԻԶ

I

Օտարների համար Բիէօրնսոն միայն մի մեծ բանաստեղծ է, իսկ հայրենի Նորվեգիայի համար՝ և՛ բանաստեղծ, և՛ հասարակական գործիչ: Նա ոչ միայն երգել է լաւն ու բարին, ոչ միայն գեղեցիկ դրամաներ ու պատմութեանքներ է գրել, այլ և մասնակցել է հասարակական հրատապ հարցերին և միշտ աշխատել է պաշտպանել արդարութիւնն ու ճշմարտութիւնը:

Նա դեռ երիտասարդ հասակում՝ անլախ կռիւ է սկսել գրական ասպարէզում և իր համարձակութեան ու եռանդի շնորհիւ կարողացել է միշտ էլ ուշադրութիւն գրաւել...

Նրա գործունէութիւնն ունեցել է զգալի արդիւնք, ցանած սերմերը բերել են պտուղներ:

Ինչպէս յայտնի է, մի հեղինակ կարող է տաղանդ ունենալ, բայց անհաշտ մնալ իր ազգի և շրջապատող ժողովրդի հետ: Այստեղ պատճառն այն տարբերութիւնն է, որ գոյութիւն է ունենում հեղինակի համոզմունքների և ժողովրդական բնատուրութեան ու զարգացման աստիճանի մէջ: Այդ հանգամանքը շատ երեւի մարդկանց դառնութիւն է պատճառել և նոյն իսկ տարագիր դարձրել: Բաւական է յիշել Բայրընին, Հայնէին, Իրսէնին, Տուրգենևիին և այլն: Շատ հեղինակներ էլ թէն մնացել են իրանց հայրենիքում, բայց միշտ սոնջատուած, մեկուսացած են զգացել իրանց:

Սակայն բոլորովին ուրիշ է Բիէօրնսոնի բախտը: Ճիշտ է, նա էլ ունի հալածողներ ու հակակրողներ. ճիշտ է, կառավարութիւնն ու ամբողջ իշխող տարրը հակառակ են նրան և ամեն կերպ աշխատում են հարուածներ հասցնել, բայց ժողովուրդը սիրում է նրան, յարգում է նրա ձգտումներն ու համոզմունքները: «Բիէօրնսոն անուշը մի դրօշակ է նորվեգացիների համար», ասում է Բրանդէս *): Եւ դա շատ ճիշտ է, որովհետև

*) Georg Brandes «Moderne Geister» Berlin 1881.

Նրա անունը կարող է նոյն չափով դէպի իրան քաշել առանձին անհատներին, ինչպէս ազգային դրօշակը: Նրա ամբողջ գործունէութեան նշանաբանն է եղել՝ պաշտպանել ու արծարծել իր հայրենակիցների սէրը դէպի հայրենիքն ու ազատութիւնը, դէպի արդարութիւնն ու ճշմարտութիւնը:

Նա ինքն էլ միշտ՝ սիրել է իր հայրենի երկիրը: «Ես ուզում եմ Նորվեգիայում ապրել, գրում է նա 1880 թ. Բրանդէսին, Նորվեգիայում հարուստ եւ հարուստների ենթարկուել, Նորվեգիայում երգել ու մեռնել...

II

Բիէօրնսօնը ծնուել է 1832 թ. դեկտեմբերի 8-ին, Նորվեգիայի Կուիլինէ աւանում, որտեղ նրա հայրը պատուօրէք էր:

Այդտեղ բնութիւնը աղքատ է և մռայլ: Մերկ ժայռեր, ցիր ու ցան կանգնած ծառեր—ահա նրա ամբողջ հարստութիւնը: Երկիրն անպտուղ է և եղանակը խիստ: Ձմեռը ձնան հաստ շերտն է ծածկում սար ու հովիտ, իսկ ամառը—յորդ անձրևն է իր դերը խաղում:

Ահա այդպիսի մռայլութեան, այդպիսի աղքատիկ բնութեան մէջ է անցկացրել Բիէօրնսօն իր մանկութեան առաջին տարիները:

Բարեբախտաբար չուտով նրա հայրը տեղափոխուեց Նեսսետ—(Nässet), որ ամբողջ Նորվեգիայում հռչակուած է իր գեղեցկութեամբ ու բնական հարստութեամբ: Այդ ժամանակ Բիէօրնսօնը վեց տարեկան էր:

Բնակավայրի փոփոխութիւնը բարեբար ազդեցութիւն է ունենում նրա վրայ: Նա աւելի կենսուրախ ու կայտառ է դառնում, աւելի ազատութիւն է տալիս իր բանաստեղծական ձգտումներին:

Դպրոցական չրջանում մանուկ Բիէօրնսօնը իր ընկերներից մի փոքրիկ խմբակ է կազմում և նրանց ղեկավարը դառնում: Այդ չրջանում նա մեծ եռանդով կարդում է պատմական և բանաստեղծական գրուածքներ, ժողովրդական երգեր, աւանդութիւններ և վէպեր:

Տասնևեօթ տարեկան հասակում նա գալիս է Նրիտտիա՝ նրա՝ ուսանողական քննութեան պատրաստուելու և այդտեղ սկսում է կարգաւ դանիական գրականութիւնը, միևնոյն ժամանակ ծանօթութիւն հաստատելով յայտնի բանաստեղծ Ֆինիէի պատմաբան Սարսի և ուրիշ աչքի ընկնող մարդկանց հետ: Նրա վրայ առանձնապէս մեծ ազդեցութիւն է թողնում դանիական

Թատրոնը: 1852 թ. նա վերադառնում է ծնողների մօտ իբրև ուսանող և սկսում է երգեր յօրինել, ժողովրդի կեանքով աւելի ու աւելի հետաքրքրուել:

Կարճ միջոցում նա նորից գալիս է Խրիստիանիա և գրական ասպարէզ մտնում իբրև Թատրոնական գրուածքների քննադատ: Այդտեղ նա դառնում է «Aftenblad» թերթի ամենամօտ աշխատակիցներից մէկը:

Այդ ժամանակ նա սկսնակ էր, բայց անվախ սկսնակ. նա գրում էր երիտասարդական ամբողջ աւիւնով և անխնայ խըստութեամբ: Ահա այդ իսկ պատճառով նրա թշնամիներն աւելանում էին օրէ ցօր: 1860 թ. նա տեղափոխուեց Կօպենհագէն, իսկ այնտեղից Հոռվմ: 1863 թ. Ֆրանսիայի և Գերմանիայի վրայով վերադարձաւ հայրենիք և 1866—71 թ. վարեց «Norsk Folkeblad» թերթի խմբագրի պաշտօնը: 1873 թ. նա նորից գնաց արտասահման, ուր մնաց մինչև 1875 թ. և ապա վերադարձաւ Նորվեգիա: Այդ ժամանակամիջոցում նա անդադար աշխատում էր, մասնակցում էր բոլոր հասարակական հարցերին, նոյն իսկ հեռուից: 1882—88 թ. նա ապրում էր Պարիզում, բայց այդտեղից էլ իր գրչով շարունակում էր հրապարակախօսական գործունէութիւնը: Նա իր համոզմունքներով միշտ հակուած է եղել ձախակողմեան—(դեմոկրատիական) կուսակցութեան կողմը:

III

Իր գրականական գործունէութեան առաջին շրջանում Բիէօրնսօնը գրում էր և լիրիքական ոտանաւորներ ժողովրդական երգերի նմանողութեամբ: Սակայն այդ զբաղմունքը նրան բաւականութիւն չէր տալիս: Նա սկսում է գրել Թատերական երկեր և առաջին անգամ լոյս է ընծայում «Ճակատամարտում» («Zwischen den Schlachten») դրաման, որի մէջ պատկերացրած է մի միջնադէպ միջնադարեան Նորվեգիայի կեանքից:

Գլխաւոր հերոսը Սվերրէ Թագաւորն է, որ ունի բարի և փախուկ սիրտ, բայց չարաբաստիկ հանգամանքների շնորհիւ ստիպուած է լինում կեղծ անուան տակ Թափառել և ժողովրդի մեծ զրկանքներ պատճառել:

Վերջապէս 1857 թ. լոյս է տեսնում նրա «Սիննեօվէ Սօլբակկէն» («Synnöve Solbakken») վէպը, որի մէջ բանաստեղծօրէն նկարագրուած է գիւղական կեանքը, ընտանեկան բարք ու վարքը: Վէպի հերոսներն են Սիննեօվէ Սօլբակկէն և Թորբիօրն:

Հարեան ընտանիքների զաւակներ էին երկուսն էլ, ուստի ղեռ մատաղ հասակից նրանց մէջ սկսուեց սերտ յարաբերութիւն:

Նրանք յաճախ պատահում էին միմեանց, խօսակցում և խաղում էին իրար հետ: Մանկական անարատ սէրը զարգանում էր անմեղ սրտերում և աւելի ու աւելի մտերմացնում նրանց յարաբերութիւնը:

Անցան տարիներ: Սիննեօվէն և Թորբիորնը արդէն չափահաս էին: Փոխադարձ սէրը հասել էր իր գագաթնակէտին և վերջապէս ամուսնական կապը հաստատեց նրանց երջանկութիւնը:

Իսկական սէրը մի զօրեղ ոյժ է, որ ոչնչայնում է ամեն տեսակ արգելքներ—անա սա է վէպի իդէան, որ պատկերացրած է այնքան գրաւիչ, այնքան բանաստեղծական ձևով: Այդ վէպը միանգամից հռչակ պարգևեց Բիէօրնսօնին:

Թէ բովանդակութեամբ և թէ իդէայով այդ վէպին շատ նմանութիւն ունի «Արնէ» անունով պատմուածքը:

Այդտեղ էլ նկարագրուած է կրակոտ սիրոյ զարգանալը և իր կէտ նպատակին հասնելը: Այդտեղ էլ հեղինակն իրան յատուկ ճշգրիտ ու բանաստեղծական ձևով պատկերացնում է ժողովրդի կեանքը, սովորութիւններն ու համոզմունքները:

Այդ երկու գրուածքի աջողութեան գլխաւոր պատճառն այն էր, որ նրանց իդէան համապատասխանում էր «ազգային լիբերալներ» կոչուող կուսակցութեան փայփայած զաղափարներին:

Պէտք է նկատել, որ այդ կուսակցութիւնը կասկածանքով էր վերաբերում գէպի եւրոպական գրականութիւնն ու գիտութիւնը: Նա հաւատացած էր, թէ միայն Հիւսիսը, միայն Նորվեգիան կարող է ծնունդ տալ այն ամենին, ինչ որ թարմ է և մաքուր, ինչ որ լաւ է և գեղեցիկ: Նա ուզում էր ունենալ զուտ ազգային, զուտ սկանդինաւական բանաստեղծութիւն և այդ ցանկութեան բաւարարութիւնը տալիս էր Բիէօրնսօնը: Պարզ է ուրեմն, որ նրան պէտք է սիրէին ու բարձրացնէին:

Թէ վերոյիշեալ մեծ պատմուածքները և թէ միւս մանրաները (օր. «Հայրը», «Արծիւի բունը», «Հաւատարմութիւնը», «Կեանքի հանելուկը» և այլն) իրանց մէջ պարունակում են մի առանձին թարմութիւն և նորվեգիական աւանդութիւններին յատուկ ոճ:

Այդ մանրավէպերի բնորոշ գիծն այն է, որ հեղինակը նկարագրում է առօրեայ կեանքը, պատկերացնում է գիւղացու մտածմունքներն ու հաւատալիքները ձիշտ այնպէս, ինչպէս կալ:

առանց անձնական ձգտումներ մտցնելու, առանց փխրստփայօրէն քննադատելու:

Չը նայելով այդ հանգամանքին, նրա այդ գրուածքներն էլ զուրկ չեն բանաստեղծական գրաւչութիւնից: Դրանց մէջ հեղինակը միացրել է կենսական ծանօթութիւնը լիրիկական քընթեքեքեք հետ և զրանով կազմել է ընթերցանութեան համար հետաքրքիր երկեր: Ժողովրդական աւանդութիւնները, երգերն ու հէքիաթներն են եղել այդ երգերի աղբիւրը:

IV

Այդ պատմուածքներին հետեւում են դրամաներն ու ոտանաւորները: Այստեղ ժողովրդական ոգու խորքից զուրս է բըզխում անհատականութիւնը և աւելի ու աւելի զարգանում: «Ճակատամարտում» («Zwischen den Schlachten»), «Չար Սիգուրդը» («Sigurd der Böse») և «Արնլեյտ Գելինէ» («Arnljot Geline») դրամաներում աչքի է ընկնում միևնոյն մեծ տիպը, որ ուժեղ է և ազնիւ, որ ստեղծուած է ժողովրդի բարերարը լինելու, բայց հանգամանքների չնորհիւ ստիպուած է չարիքներ գործել:

Ամբողջ քաղաքներ հրդեհի կերակուր են դառնում բոլոր այն տեղերում, որտեղից անցնում է Սվերրէն *): Նա դառնացած սրտով պատմում է. «Ես ճանաչում եմ մի իշխանի, որ ուզում էր իր ժողովրդի բարիքն ու օրհնէքը դառնալ, բայց նրա չարիքն ու նողմը դարձաւ: Անընկճելի ճակատագրի նըման նա անցնում է մի արեան դաշտից դէպի միւսը, մի հրդեհած քաղաքից դէպի միւսը: Նրա ճանապարհը ծածկուած է ծխացող դիակներով ու աւերակներով: Նրան հետեւում է անվերջ հառաչանքն ու աղմուկը... Շատերն ասում են թէ սատանան նրա օգնականն է, ոմանք էլ պնդում են թէ նա ինքը սատանայ է...»

«Բայց ես գիտեմ, այո, գիտեմ հաստատապէս որ նա անկարող է առանց իր դժբախտութիւնը մեծացնելու մէկի վրայ ձեռք բարձրացնել, նոյն իսկ այն ժամանակ, երբ ուրիշները դադանների նման իրար պատառոտում են... Նա միայն բարիք է կամենում...»: Այդ իշխանն ինքը Սվերրէն է:

«Չար Սիգուրդի» հերոսը—Սիգուրդը ժողովրդին ատելի է

*) Սվերրէն «ճակատամարտում» դրամալի հերոսն է:

դառնում նրա համար, որ իր արդար իրաւունքն է պաշտպանում և Նորվեգիայի բախտը կամենում:

«Արնլեօտ Գելլինէ»-ի հերոսը—Արնլեօտ իր ամբողջ հոգով հեզ ու բարի է, բայց հանգամանքներից ստիպուած դառնում է աւազակ ու մարդասպան:

Հասկանալի է, որ այդպիսի տիպեր ստեղծելու համար մեծ դեր է խաղացել հեղինակի «ես»ը, անհատականութիւնը՝ Սակայն, ինչպէս վերևում նկատեցինք, այդ անհատականութիւնը բղխում է հէնց ժողովրդի ոգուց և զարգանում է, որպէս զի նորից միանայ ժողովրդի հետ:

Այդ կէտում Բիէօրնսօնի կատարեալ հակապատկերն է ներկայացնում Նորվեգիայի միւս պարծանքը—Իբսէնը: Իբսէնը իր ամբողջ էութեամբ հեռու է ժողովրդից. նա միայնակ է բառիս քուն նշանակութեամբ: «Ես կը մնամ միայնակ, հեռու օտարութեան մէջ», ասում էր նա դեռ 1875 թ. իր ճառում և այդ խօսքերը դարձել են նրա ամբողջ կեանքի նշանաբանը: Նա աշխատում է թափանցել մարդկային սրտի խորքերը:

Դու, ծանր մուրճ, բաց ինձ ուղի

Դէպի անհուն խորքը սրտի:

Ասում է նա իր հերոսի բերանով:

Բիէօրնսօնն ընդհակառակը չի ձգտում դէպի խորքերը՝ «Նրա հանձարն ազատ թևեր ունի», ինչպէս իբրաւացի կերպով նկատում է Բրանդէսը *): Իբսէնը հասարակութեան համար մի խիստ դատաւոր է, իսկ Բիէօրնսօնը՝ մարգարէ, որ ջերմադին նախազուշակում է գալիք լաւ օրերը: Իբսէնի տաղանդն իր մէջ մի յեղափոխող տարր է պարունակում: Նա «Սիրոյ կօմեդիայում» («Nora») մտրակում է ամուսնութեան վատ կողմերը, «Հրդեհ»-ում («Brand») քաղաքական եկեղեցին, «Հասարակութեան հիմքեր»-ում («Stützen der Gesellschaft») ամբողջ քաղաքացիական հասարակութիւնը և այլն:

Նրա սուր քննադատութիւնը ջախջախում է այն ամենը, ինչ որ ուզում է: Իսկ Բիէօրնսօնը ընդհակառակը՝ հաշտեցնող ոգի է և կռիւ է մղում առանց դառնութիւնների:

Իբսէնը միշտ սիրում է գաղափարը և տրամաբանական հոգեբանական տեղութիւնը **), իսկ Բիէօրնսօնը դրա փոխաբէն ունի խոր սէր դէպի մարդ-արարածը:

Մի ուրիշ տարբերութիւն էլ է նմարում այդ երկու խոշոր բանաստեղծների առաջին զրամաներում: Իբսէնը իբրեւ

*) G. Brandes „Menschen und Werke“.

**) Adolf Stern: „Studien zur Litteratur der Gegen Wart.“

զուտ դրամատուրգ իրան միշտ հեռու է պահում բնութեան նկարագրութիւնից: Նրա երկերում տեղ-տեղ պատահող նկարագրութիւնները սիմբոլական նշանակութիւն են ստանում:

Բոլորովին այլ կերպ է վարում Բիէօրնսօնը: Նա իր դրամաներում ազատօրէն տեղ է տալիս մայր բնութիւնից ստացած տպաւորութիւններին, նրա պէս-պէս նկարագրութիւններին:

Ինչ վերաբերում է Բիէօրնսօնի ոտանաւորներին, պէտք է նկատել, որ թէև նա ոտանաւորներ չատ չէ գրել, բայց գրածները այնպիսի յատկութիւն ունեն, լիրիկական այնպիսի ոյժ են պարունակում իրանց մէջ, որ միշտ էլ անմոռանալի կը մնան: Նրա յօրինած ժողովրդական երգերը հնչում են անարատ քնքշութեամբ. նրա ոտանաւորներից շատերը արդէն ազգային երգեր են դարձել...

V

Եօթանասական թուականներից Դանիայում սկսում է գրական մի նոր հոսանք, որ իր ազդեցութիւնը տարածում է և Նորվեգիայի վրայ...

Ահա այդ ժամանակ, այդ վերածնութեան շրջանում էր որ Բիէօրնսօնը գրում է իր բարեկամ Բրանդէսին՝ «Ես այժմ աչքեր ունեմ, որ տեսնում են, ականջներ ունեմ, որ լսում են»:

Եւ իսկապէս մութ կէտերը, անորոշ հարցերը հետզհետէ պարզւում, լուսաբանւում են նրա համար: Նա անդադար կարդում էր բազմազան գրքեր ու պարբերական հրատարակութիւններ օտար լեզուներով: Նրան հետաքրքրում էին ամեն տեսակի և ուղղութեան գրուածքներ՝ թէ՛ բնագիտական, թէ՛ պատմական, թէ՛ փիլիսոփայական, թէ՛ քննադական և թէ՛ վիպական: Նա մեծ եռանդով կարդում էր Միլլ, Դարուին, Մաքս Միլլեր, Թէն, Լայլն:

Ահա այդ բազմակողմանի ընթերցանութիւնն ու անդուլ ինքնակրթութիւնն էր նրա մէջ նոր յեղափոխութիւն առաջ բերողը և տաղանդին զարկ տուողը:

Այդ նոր շրջանի առաջին մեծ աշխատութիւնն էր «Մանկութիւն» («Ein Faldsement») դրաման, որ անսպասելի աջողութեան արժանացաւ թէ՛ Նորվեգիայում և թէ՛ Գերմանիայում:

Բիէօրնսօն Սկանդինավիայի առաջին բանաստեղծն էր, որ ամենայն լրջութեամբ պատկերացնում էր փողի տրագիկոմի-

կական էութիւնը: Այդ հանգամանքի չնորհիւ նրա յաղթանակն աւելի զգալի ու մեծ եղաւ:

Յիշեալ դրամայի հետ միաժամակ լոյս տեսաւ և «Խմբագիր» («Der Redacteur») դրաման, որ զաւելտական գոյներով պատկերացնում է Նորվեգիայի ժամանակակից մամուլի վիճակն ու կարգերը:

Այդ երկու դրամաներին հետևում են «Թագաւոր» ոտանաւորը, «Մագնիիլդ» նովելլան, «Նոր սիստէմ», «Լէօնարդա» դրամաները, եւայլն: Դրանցից ամենաաջողը կարելի է համարել «Լէօնարդա» դրաման, որի իդէան է՝ բարոյական և կրօնական համբերատարութիւն:

Գլխաւոր հերոսուհին տիկին Լէօնարդա Ֆալկն է, որ ուրիշ բախտաւորութեան համար զոհ է բերում իր սէրը:

Չափազանց պտղատու և արդիւնաւէտ էր Բիէօրնսօնի գրիչն այդ շրջանում: Սակայն պահպանողականներն աշխատում էին Բիէօրնսօնի տաղանդը նսեմացնել, արժէքը գցել՝ աջ ու ձախ տարածելով, թէ նրա բանաստեղծութիւնը որոշ ձգտումներից է առաջ եկել, թէ նա դեղարուեստական արժէք չունի, եւայլն:

Բայց որքան արդարացի էին այդ մեղադրանքները, ինչ էին ներկայացնում նրա բանաստեղծութեան թերութիւնը կազմող ձգտումները: Եւ միթէ բանաստեղծը կարող է ապրել առանց այդպիսի տենդենցիայի, առանց այդպիսի թարմ գաղափարների: Ի հարկէ ոչ: «Այդ գաղափարները բանաստեղծի համար նոյն դերն են կատարում, ինչ որ արեան շրջանառութիւնը—մարմնի համար...» *):

Բիէօրնսօնի նոր ուղղութեան հակառակորդները պնդում էին, թէ Բիէօրնսօնի տաղանդը կանգնած է իր բարձրութեան վրայ միայն այն ժամանակ, երբ հեռու է առօրեայ հրատապ հարցերէ, հասարակական հոսանքներից: Սակայն որքան արդարացի է այդպիսի դատավճիռը:

Ընդհակառակը՝ այդ վերջին գրուածքներում Բիէօրնսօնի ոճը, տեխնիկական առաւելութիւններն աւելի բարձր են քան թէ առաջ. իսկ ապագան հաստատեց որ հէնց յիշեալ ձեռնարկներն ու գաղափարներն են ամենից շատ ուշադրութիւն գրաւողը և հեղինակի հռչակը բարձրացնողը:

*) „Moderne Geister“, 429 էր.

VI

Բիէրնասոնը ոչ միայն իր դրամաներով է նպաստել թատրոնի նշանակութիւնն ու ազդեցութիւնը բարձրացնելուն, այլ և անմիջական գործունէութեամբ: Նա եղել է թատրոնի գիւրեմօր 1857—59 թ. Բերդէն քաղաքում, իսկ 1865—67 թ. Խրիստիանիայում: Նրա ջանքերն այդ ստալարէզում պսակուել են կատարեալ աջողութեամբ, իսկ այդ միջոցով ձեռք բերած փորձերը օգուտ են հասցրել նաև նրա գրչին:

Նրա երիտասարդական «Հուլդա» դրաման դրել է աննկատելի անցաւ, բայց դրա փոխարէն միւս դրամաները բեմական մեծ աջողութիւն ունեցան:

Դրանցից ամենանշանաւորներն են՝ «Մարի Ստիւարտը Շոտլանդիայում», «Նորապսակները», «Ջեռնոց», «Մեր ոյժից վեր է» *) և «Աշխատանք» («Laboremus»):

«Մարի Ստիւարտը Շոտլանդիայում» դրամայի ֆարուլան հետեւեալն է.—Թագուհի Ստիւարտն ամուսնացած է լօրդ Դարնլէյի հետ, բայց չի սիրում նրան: Վերջինս տանջւում է սիրուց և խանգից, մանաւանդ որ թագուհին մի առանձին մտերմութիւն է ցոյց տալիս դէպի իր մասնաւոր քարտուղար կաթոլիկ Բիցցիօյին:

Դա մի չափազանց խելացի մարդ է և իր ազդեցութեան չնորհիւ մեծ չափով նպաստում է կաթոլիկութեան բարձրանալուն Շոտլանդիայում:

Ահա այդ է պատճառը որ նրանից դժգոհ են թէ բողոքական ժողովուրդը և թէ լօրդերից շատ շատերը:

Վերջապէս լօրդերը մի դաւադրութիւն են կազմում, որպէս զի ոչնչացնեն Բիցցիօյին և զահրնկէց անեն թագուհուն:

Այդ դաւադրութեան միանում է և Դարնլէյը—միայն խանդից զրդուած...

Սակայն դաւադրութիւնը յաջողւում է կիսով չափ: Բիցցիօյին սպանում են, իսկ թագուհին փախչում է և ապա ժողովրդի ու լօրդ Բաթվէլլի միջոցով կարողանում է իր իրաւունքները պաշտպանել...

Այստեղ թագաւորը նորից անցնում է իր սիրեցեալ Մարիայի կողմը, բայց վերջը ընկնում է ամենատրագիկական վիճակի մէջ: Ամենքը ծաղրում ու արհամարհում են նրան: Ի մի-

*) Սյա ուշագրաւ դրամայի մասին արդէն խօսել ենք «Մուրճում» (1901 թ. № 6), ուստի չենք ուզում նորից կանգ առնել նրա վրայ:

ջի այլոց շատ սրտաշարժ է այն տեսարանը, երբ Դարնլէյը զաւրիս է Շոտլանդիայի կրօնական վերանորոգիչ Կնաքսի մօտ և օգնութիւն ու խորհուրդ է աղերսում...

Բօթվէլլը որոշում է ամուսնանալ թագուհու հետ և այդ նպատակի համար մահացնել է տալիս թշուառ Դարնլէյին:

Սակայն Մարիան հակառակ է այդ ամուսնութեան և համաձայնում է միայն ամենայնուհետական ըրպէում, արտասուքն աչքերին:

Հէնց այն ըրպէին, երբ Բօթվէլլը թագուհուն ստորագրել է տալիս ամուսնական պայմանագիրը, զրսից լսում է աղմուկ, դղրդոց: Բօթվէլլը սկսում է համոզել թագուհուն, որ փախչեն, բայց վերջինս չի համաձայնում:

Ներս են թափւում հակառակ կուսակցութեան ներկայացուցիչները լօրդ Մուրրայի առաջնորդութեամբ և յայտարարում են որ թագուհին արդէն գահընկէց է եղած և նրա փոխարէն թագաւորելու է թագաժառանգ Յակովբ Մէ: Թագուհին արտասուքն աչքերին անձնատուր է լինում իր հակառակորդներին և զայրացած բացականչում է՝ «Իմ ազնուականութիւնը, իմ ժողովուրդն ու սէրը—բոլորը խաբեցին ինձ... Ես այժմ դեռի եմ...»

Նոյնիսկ համառօտ բովանդակութիւնից երևում է, որ այդ գրուածքը լի է դրամատիկական կեանքով և ուժեղ տպաւորութիւն թողնող տեսարաններով, ինչպէս օրինակ կաթոլիկութեան պաշտպան Բիցցիօյի սպանութիւնը, Դարնլէյ թագաւորի մահը, թագուհու փախուստը, ևայն: Միայն վերջը քիչ թոյլ է կամ աւելի ճիշտն ասած՝ նա չի վերջանում:

«Նորապսակները» փոքրիկ դրամայի փաբուլան չափազանց հասարակ է: Նրա մէջ նկարագրուած է այն կօլիզիան—մաքառումը, որ երբեմն տեղի է ունենում երիտասարդ կնոջ սրտում: Ծնողական սէրն ու ամուսնական սէրն են միմեանց դէմ մաքառողը:

Լաուրան ամուսնացած է Ալեքսի հետ, բայց շատ սառն է դէպի նա, որովհետև իր ամբողջ սրտով, ամբողջ էութեամբ ծնողներին է սիրում:

Ալեքսը խանդավառում է, իրան դժբախտ է համարում:

Վերջապէս նա Լաուրային հեռացնում է ծնողներից, որպէսզի տէր դառնայ նրա սրտին: Այդ միջոցը դուր չի գալիս ոչ Լաուրային և ոչ էլ նրա ծնողներին: Սակայն Ալեքսի հաստատակամութիւնը յաղթող է հանդիսանում: Ամուսնական սէրն օրէցօր ուժեղանում է:

Այդ երկու դրամաներում էլ նկատւում է միևնոյն թերու-

թիւնը, այսինքն չափազանց րած ամօթխածութիւն և հոգեբանական աւելորդ նկարագրութիւններ:

Բայց այդ թերութիւնը որոշ չափով ներելի կը դառնայ, եթէ աչքի առաջ ունենանք Բիէօրնսօնին շրջապատող հանգամանքները:

Այդ ժամանակ թէ Դանիայում և թէ ամբողջ Սկանդինաւիա թերակղզու վրայ տիրում էր մի տեսակ յետամնացութիւն ու պահպանողականութիւն: Մարդկային զգացմունքները չափում էին կրօնի ու բարոյականութեան տեսակէտից և սէրն առանց պսակի ոճրագործութիւն էր համարւում:

Ամբողջ մտաւոր ու հոգեկան կեանքը նմանում էր արևազուրկ բոյսին, որ հազիւ հազ է պահպանում իր գոյութիւնը:

Նոյնիսկ զարգացած մարդկանց շրջանում շատ քիչ էին յայտնի Դարուինի, Սպենսէրի, Ստիւարտ Միլլի անունները: Նոյնիսկ զրանք չէին ըմբռնում որ Եւրոպան իր քաղաքակրթութեամբ, գիտութեամբ ու գրականութեամբ արդէն շատ առաջ է անցել, որ նա կարօտ չէ Հիւսիսի հնացած «իդէալիզմին» և նրա արձակած պատգամներին:

Բայց չը նայելով դրան, Նորվեգիայի երիտասարդութեան մի մասը դեռ կարծում էր, թէ միայն ինքն է լինելու աշխարհի ազն ու համեմբ, միայն ինքն է ուղղութիւն տալու ժամանակակից գրական ու գիտական հոսանքներին:

Ահա այդպիսի միջավայրում էր ապրում Բիէօրնսօնը, այդպիսի պայմաններում էին ծնունդ ստանում նրա վերոյիշեալ երկերը: Շատ հասկանալի է ուրեմն որ վատ ազդեցութիւնը թերութիւններ պիտի առաջացնէր:

VII

«Laboremus» գրաւան Բիէօրնսօնի ամենավերջին *) գրութեան է և բնորոշ տպաւորութիւն է թողնում իր բովանդակութեամբ:

Նրա գլխաւոր իդէան այն է, թէ վերջ ի վերջոյ պիտի յաղթանակեն բարոյականութիւնը և նրա անխախտ օրէնքները:

Հեղինակը հանդարտ և համոզուած ձևով պատկերացրել է մարդկանց կեանքը բարոյականութեան հետ շաղկապուած: Արդեօք անհատը կարող է իր անձնական երջանկութեան համար զոհել ուրիշի բախտաւորութիւնը. արդեօք կարող է դիմել

*) Այդ գրաւանի գերմաներէն հրատարակութիւնը լոյս տեսաւ 1901 թ. Մինխէնում:

դէպի լոյս, դէպի լաւն ու զաղափարականը, միջոց ընտրելով վատութիւնն ու չարութիւնը:

—Ո՛հ, պատասխանում է Բիէօրնսօն: Բարոյականութեան դէմ մեղանշողը միշտ էլ կը ստանայ իր պատիժը, կը կորցնէ իր ներքին հանգստութիւնը, եթէ նոյն իսկ արտաքին պատժից ազատ մնայ:

Ամբողջ գրաման կենտրոնացած է միայն մի քանի մարդկանց շուրջը: Չր կան աւելորդ դէմքեր, չը կայ ոչ մի կողմնակի միջնադէպ: Բնականն ու երևակայականը չաղկապուած են իրար հետ և երկուսն էլ զարգանում են աստիճանաբար:

Երիտասարդ Կոմսուգիտօր Լանգֆրէշն ուզում է յօրինել «Ունդինա» անունով մի նոր օպերայ և նրանով պատկերացնել այն մշտական թախիժը, այն անվերջ ձգտումը, որ բուն են դրել մարդկանց արտերում:

Ունդինան ջրահարս է և ներկայացնում է մարմնացած ծով, այն վրդովուած ու մրրկածուփ ծովը, որ ձգտում է միշտ ցամաքն ու երկինքը: Կատաղի ալիքները գալիս չփուժ են ցամաքի փէշերը, բայց չեն կարողանում յաղթել նրան և տեղահան անել:

Վշտացած ծովը զգում է այդ և հառաչանքներ է արձակում: Կապուտակ երկինքն իր անհամար աստղերով անդրադառնում է նրա ջրերի մէջ, ծովը տեսնում է այդ, ձգտում է դէպի վերև, բայց չի հասնում:

Ունդինան էլ ծովի նման միշտ ձգտում է դէպի իր փայփայած նպատակը, դէպի երջանիկ կեանք. նա աշխատում է ցամաք գուրս գալ և նրա տէրը դառնալ, բայց չի կարողանում:

Նա իր ամբողջ էութեամբ սէր է ներկայացնում, բայց սառը, դաժան ու անհոգի սէր: Նա աշխատում է տէր դառնալ ուրիշի հոգուն, որպէսզի նրա միջոցով նոր կեանք ու երջանկութիւն ստանայ: Նա ինքը հոգի չունի և չի հասկանում որ մարդկանց համար գոյութիւն ունեն բարձր բարոյական օրէնքներ: Իր մշտական ձգտումով տոգորուած, նա ոտնատակ է տալիս այդ օրէնքները և ինքն էլ զո՞հ գնում:

Ահա այդ է «Ունդինայի» բովանդակութիւնը, այդ մտքերն են երիտասարդ Լանգֆրէշին զբաղեցնողը...

Բայց ինչ որ ծնունդ է առնում երիտասարդ երաժշտագէտի երևակայութեան մէջ, անսպասելի կերպով կատարւում է իրական կեանքում:

Լանգֆրէշը սիրահարւում է տիկին Լիդիա Վիսբրի վրայ:

Երաժշտութիւնն է նրանց սիրոյ օղակը կազմում. բայց Լիդիայի անցեալն անբիծ չէ:

Գեաւ օրիորդ ժամանակը նա տաղանդաւոր գաջնակահար էր և միշտ էլ կարողանում էր հմայել իր ունկնդիրներին: Երկար ժամանակ նա շրջիկ կեանք էր վարում, բայց ամեն տեղ իրան օտար էր զգում, անբախտ էր համարում: Մարդիկ սիրահարում էին նրա վրայ, գլուխները կորցրած քաշ էին գալիս նրա յետևից, բայց այնուամենայնիւ Լիդիան բաւականութիւն չէր ստանում: Նա ուզում էր ուրիշների նման սեպհական ընտանիք ունենալ, սովորական կեանք վարել: Նա այլևս անկարող էր օտարների հաճոյքին ծառայել, նրանց բաւականութեան համար աշխատել:

Մի անգամ նրան կանչում են մի հիւանդ կնոջ մօտ—Վիսրիի ընտանիքում: Այստեղ Լիդիան տեսնում է հիւանդի ամուսնու և աղջկայ վիշտն ու հողատարութիւնը, տեսնում է թէ որքան սէր ու բախտաւորութիւն է վայելում հիւանդը և չար նախանձը չարժւում է նրա սրտում: Նրան թւում է, թէ ինքն աւելի իրաւունք ունի բախտաւոր լինել, քան թէ հիւանդը և վճռում է խել նրա բախտաւորութիւնը:

Նա մի կողմից թուլակամ Վիսրիի սիրտն է գրաւում, իսկ միւս կողմից իր տաղանդի հմայքով հիւանդ կնոջ մահը շտապեցնում...

Հիւանդը մեռնում է և Վիսրին ամուսնանում է Լիդիայի հետ: Սակայն հարսանիքից յետոյ Վիսրին հասկանում է կատարուած իրողութիւնը: Երազում երևում է նրա կինը և յայտնում որ Լիդիան է կռել իր մահուան պատճառը: Դրանից յետոյ Վիսրին իր ծանօթներից ու բարեկամներից իմանում է Լիդիայի արկածալի անցեալը և վերջնականապէս հիասթափւում է:

Նրա սէրն անհետանում է և Լիդիայի երեակայած ընտանեկան երջանկութիւնը ջախջախւում:

Սակայն դա խրատ չի լինում սիրատենչ Լիդիային, չի կանգնեցնում նրա անզուսպ ձգտումը դէպի նոր կեանք, դէպի բախտաւորութիւն...

Սկսում է նոր սիրահարութիւն: Լանգֆրէդն իրան անչափ երջանիկ է զգում: Նա ուզում է հեռանալ մարդկանցից, առանձնանալ Լիդիայի հետ և ապա սկսել իր մեծ գործը—«Ունդինա» օպերան: Բայց նրա ոյժն ու եռանդը կարծես ընդհակառակը հետզհետէ նուազում են...

Իսկ Լիդիայի սէրը զուտ եսական է: Նրան չի գրաւում ոչ Լանգֆրէդի երաժշտական հմտութիւնը և ոչ էլ նրա միւս յատկութիւնները: Նրա սիրտը լի է վիշտ ու թախիծով, հողին

ձգտում է զէպի բարձրը, զէպի նոր կեանք, ուստի և նրան դուր է գալիս ֆանտաստիկական «Ունդլինան» և նրա մէջ արտայայտուած անսահման թախիծը:

Սէրը հետզհետէ ուժեղանում է և Լանգֆրէշին կորստեան ճանապարհին կանգնեցնում, բայց միջամտում է նրա քեռին—դօկտօր Կանը և չարիքի առաջն առնում: Վիսբիի մօտիկ ընկերը լինելով, նա հեշտութեամբ իմանում է Լիդիայի անցեալն ու բարոյական յատկութիւնները և ապա վճռում է Լանգֆրէշին ազատել նրա ճանկերից:

Նրա թելադրութեամբ Վիսբիի աղջիկը—Բօրնին դալիս է Լանգֆրէշի մօտ, կիսահանաք, կիսալուրջ ձևով սկսում է խօսել նրա օպերայի մասին, առանց անուններ տալու պատմում է իր մօր մահը, Լիդիայի ոճրագործութիւնը և վերջը հասկացնում է թէ իր երջանկութեան համար հիւանդի կեանքը զոհող կինն է այն ջրահարսը, որ բարոյական օրէնքները խախտելու համար կորստեան է մատնուած:

Լանգֆրէշը հասկանում է դործի էութիւնը: Նրա մէջ բարոյական յեղափոխութիւն է կատարուում: Նա սկսում է առաջուայ նման աշխատել և լրջօրէն մտածել իր օպերայի մասին:

Լիդիան դալիս է որ նրա հետ հեռանայ և նոր կեանք սկսէ, բայց Լանգֆրէշը մերժում է, առանց ուշք դարձնելու նրա աղաչանքի, լաց ու հառաչանքների վրայ:

Այդ միջոցին ներս են մտնում դօկ. Կանը և օրիորդ Բօրնին: Յուսահատ Լիդիան հեռանում է...

Դօկ. Կանը յայտնում է Լանգֆրէշին որ նա այժմ կարող է աշխատել, որ արդէն անցկացաւ Լիդիայի ներշնչած անդօրութիւնը:

Կ'անցնեն տանջանքները և կը յաղթանակէ մարդկային կեանքի օրէնքը—աշխատանքը (Laboremus), որ սերտ կապուած է բարոյականութեան հետ:

Ինչպէս տեսանք, այդ դրամայի մէջ չը կան մուլթ գաղափարներ, խրթին ու անհասկանալի մտքեր:

Ալեգարդ հեղինակն աշխատել է ցոյց տալ, թէ բարոյական օրէնքներն առաջնակարգ նշանակութիւն ունեն իւրաքանչիւր անհատի համար, թէ նրանցից է կախուած մարդկային կեանքի ներդաշնակութիւնը, և նրան միանգամայն աջողուել է այդ բանը:

Դրաման զուրկ չէ և թերութիւնից: Օրինակ, անբնական է մեռած կնոջ երևալը Վիսբիի երազում, անբնական է նաև նրա մահը Լիդիայի շնորհալի երաժշտութիւնից: Մինչև օրս

դեռ ոչ դրի յայտնի չէ թէ երաժշտութիւնը մահացնող յատկութիւն էլ ունի:

Սակայն դրանք ներկի թերութիւններ են, որոնք երբէք չեն խանգարում զրամայի ամբողջութեանն ու ընդհանուր ուժեղ տպաւորութեանը:

VIII

Վերևում նկատեցինք որ Բիէօրնսօնը յայտնի է և իբրև քաղաքական գործիչ: Նա դեռ երիտասարդ հասակից մտել է ասպարէզ և մինչև օրս էլ շարունակում է իր արդիւնաւէտ գործունէութիւնը:

Նրա առաջին քաղաքական յօդուածներն ուղղուած էին շուեղական պետութեան դէմ, որ աշխատում էր սահմանափակել Նորվեգիայի իրաւունքները և նրան մի նոր տեսակի իրլանդիա դարձնել:

Ինչպէս յայտնի է, Նորվեգիան ամբողջ դարերի ընթացքում զուրկ էր ազատութիւնից և կրում էր Դանիայի ծանր լուծը: Միայն 1814 թ. նա ազատուեց այդ լծից և Շուեղիայի հետ մի առանձին պետութիւն կազմեց: Սակայն շուեղական կառավարութիւնն էլ իր կողմից ձգտում էր նրա ինքնուրոյնութիւնը սահմանափակել:

Ահա այդ ձգտման, այդ սահմանափակման դէմ դուրս եկաւ Բիէօրնսօնը իբրև Bergensposten» թերթի խմբագիր (1858): Նրա կրակոս յօդուածները որոշ շարժում առաջ բերին և բաց արին Նորվեգացիների գիտակցութիւնը:

Այդ պայքարը նա նոյն եռանդով շարունակեց նաև իբրև «Aftenbladet» և «Worsk Folkeblad» թերթերի խմբագիր...

Նա միշտ անվախ է եղել և միշտ ինքն է նետուել դադափարական կռուի ասպարէզը: Սկզբունքի կամ հասարակական մի որ և է հարցի համար պայքար մղելը նրա համար անհրաժեշտ պահանջ է դարձել: Իր բնաւորութեան այդ յատկանիշը Բիէօրնսօնը արտայայտել է նոյն իսկ բանաստեղծութեան մէջ: Իբրև ապացոյց վերցնենք հետևեալ դէպքը:

Դանիական մի գրավաճառ օրացոյցի յաւելուած կազմելու համար դիմում է 12 յայտնի հեղինակների և խնդրում է որ նրանցից իւրաքանչիւրը մի ամիս ընտրէ և նրա համապատասխան մի բան գրէ: Բիէօրնսօնը ընտրում է Ապրիլը և գրում է հետևեալ ոտանաւորը՝

Ես ընտրում եմ Ապրիլ ամիսն*),
 Ուր հսցածը կը կործանուի.
 Եւ երբ նորը շաղով բոցով
 Խորն ու ամուր արմատ կ'առնի,
 Գեղազոյնը երբէք, երբէք
 Անլորրը չի, որ մարդ կ'ուզէ:
 Ես ընտրում եմ Ապրիլ ամիսն,
 Նա կը յուզէ ամենութեք.
 Նա կը ժպտայ, կ'եռայ, չողայ,
 Եւ կ'եռայ կեանքը նորեկ.—
 Որովհետեւ ողի ունի.
 Եւ վառ ամառ բերել կ'ըզձայ:

Մենք դիտամք առաջ բերենք այդ ամբողջ ոտանաւորը,
 որովհետեւ դա ամենից լաւ է ընտրուում Բիէօրնսօնի բնաւոր
 ութիւնն ու ձգտումները:

Բիէօրնսօնը յայտնի է նաեւ իբրեւ ճառախօս: Նրա խոր-
 իմաստ ճառերը միշտ մեծ տպաւորութիւն են թողնում: Նա
 բուն ժողովրդի սիրելին է: Բաւական է հնչուի նրա անունը,
 որպէսզի դատարի զահլիճները լցուն հետաքրքիր ունկնդիր-
 ներով...

Ներկայումս էլ, չը նայելով իր զառամեալ հասակին, նա
 միշտ մասնակցում է Նորվեգիայի ընթացիկ հասարակական ու
 քաղաքական հարցերին և մերթ րնդ մերթ բարձրացնում է իր
 ազդեցիկ ձայնը, որ այնքան քաղցր է հնչում նորվեգացիների
 սիրանջին...

Ե. ԹՈՓՉԵԱՆ

*) Այս ոտանաւորը գերմաներէնից թարգմանել է պ. Աւետիք
 Խաչակեանը:

Գ Ի Ի Ղ Ի Մ Ա Ր Դ Ի Կ

Գ Լ Ո Ի Խ Զ Ո Ր Ր Ո Ր Դ *)

Ա.

Գիշերը պաշտօնապէս մուտք էր գործել ձմեռը: Եւ
կաւ բարակ ձիւն, վաղ առաւօտից ամբողջ քաղաքը
սպիտակել էր, բայց սկսուեց հալոցքը. ձիւնը մինչև կէ-
սօր էլ չը պիտի դիմանար: Ղարա-Մուրադեանը, այնու
ամենայնիւ, սովորականից շատ վաղ շտապեց աղբատանոց:

Նրան թւում էր թէ առաջին ձիւնը անպատճառ
որ և է անյարմարութիւն ստեղծած կը լինի փախստա-
կանների համար և պէտք է կարգադրութիւններ անել:
Թէև ցուրտ օրերի պատրաստութիւններ տեսնուած էին
արդէն, բայց թշուառներին խնամողները այն աստիճան
զգայուն և ուշադիր էին դարձել, որ նրանց շարունակ
թւում էր թէ մի բան պակաս է կամ կիսատ:

Դեռ քնած էր աղբատնութեան օթեանը: Կարգա-
դրիչների սենեակի մի հատիկ պատուհանի առաջ կանգ-
նած՝ Ղարա-Մուրադեանը լսում էր դռնապահ Յակո-
բին, որ իսկոյն, առանց հարց ու փորձի, ներս էր եկել
պատմելու այն ամենը, ինչ տեղի էր ունեցել երէկուա-
նից, այն ժամից, երբ երիտասարդը գնացել էր այս-
տեղից:

Ամեն ինչ լաւ էր: Գիւղական ուսուցիչը հաճու-
թեամբ իրար էր շփում ձեռքերը, ժպտում էր շարու-

*) «Մուրճ» № 5.

նակ և մի-մի անգամ էլ ուրախ-ուրախ կրկնում էր ծերունու խօսքերը:

Այդպէս ժպտուն ու գոհունակ էր և Յակոբը: Կարճ միջոցում նա մտերմացել էր գիւղի վարժապետի հետ: Հեշտ էր այդ բանը. գիւղի վարժապետը ընտանի մարդ էր, հարազատ՝ իր գիւղական բարքով ու սովորութիւններով: Լինում են, ի հարկէ, և բիթը ցցած, իրանց բարձր պահող գիւղական վարժապետներ: Բայց այս մէկը գրանցից չէր. սա սրտի մարդ էր: Այժմ ծերունին շուտ-շուտ էր նամակ ուղարկում գիւղը: Գրողը պատրաստ էր ամեն օր, այն էլ ի՞նչ գրող: Մի բանի րոպէում լցւում էին պօստային փոքր թերթի չորս երեսները. և երբ վարժապետը սկսում էր կարդալ իր գրածը, Յակոբի սիրտը լցւում էր անսահման երախտագիտութեամբ և հրճուանքով: Ի՞նչպէս գեղեցիկ կերպով էր վարժապետը մի պանդուխտ, կարօտող հօր սրտի խօսքերն ու թրթռումները շարում թղթի վրայ, դնում ծրարի մէջ, տուն ուղարկում:

Եւ երբ նա, պատրաստուելով փակել ծրարը, վերջին անգամ հարց էր տալիս իրան թերադրողին՝ բաւական է գրածը, ոչինչ չունի՞ նա աւելացնելու, ծերունին արտասուքից դողացող ձայնով մրմնջում էր.

—Սրտիցս փռւչ հանեցիր...

Այդ նամակների վրայ էլ նրանք մտերմացան: Յակոբի սրտում ոչինչ չէր մնացել, որ յայտնի չը լինէր գիւղական վարժապետին: Եւ Ղարա-Մուրադեանը խրախուսում էր այդ սրտաբացութիւնը իր անկեղծ կարեկցութեամբ. նա գիտէր արդէն այն հեռավոր, կորած գիւղում մենակ ու կարօտ ապրող ընտանիքի բոլոր հանգամանքները, հարց ու փորձ էր անում ծերունուց մանրամասն կերպով, պատմել էր տալիս և լսում վառ ուշադրութեամբ:

Գիւղի սովորական, անչափ տարածուած ցաւերից մէկը գտաւ նա ծեր գոնապահի մէջ: Եւ սակայն Յակոբը հաւատացնում էր նրան, որ աշխարհի մէջ չէ կա-

րող լինել իր պէս մի անճար մարդ։ Երիտասարդը պատասխանում էր այդ խօսքերին յուսատու, զարմանալի հեշտ հասկացուող ժպիտներով։ Տեսել էր նա աւելի դժբախտ անճարութիւններ։ Քանի՜ դիւզերում...

Յակոբին նա մի շարք իւրատներ տուեց։ Երբեմն ռըքան երկար էին խօսում նրանք։ Աղքատանոցի կառավարութիւնը յանձնուած էր Ղարա-Մուրադեանին. նա այստեղ էր լինում ամեն օր և Յակոբը չէ յիշում մի գէպը, երբ նա լսած չը լինի իրան աշադրութեամբ, կամ ձանձրացած լինի իր հարց ու փորձերից։ Վաշխառուի զոհը, վերջապէս, հասկանում էր իր դրութիւնը, իմանում էր թէ ինչ է ինքը և ինչ կարող է անել։ Առաջին անգամն էր որ մի օտար, ցաւակից մարդ աշխատում էր բաց անել նրա աչքերը, Սարուի պահանջների սահմանն էր գտնում ճիշտ հաշիւներով։ Եւ մոռացուած ծերունին տեսնում էր որ բացւում են իր աչքերը. նա նեցուկ ունէր, կարող է բայլել, օտքի վրայ կանգնած մնալ իր դժբախտութեան մէջ անգամ։ Նրան չէր տապալի իւրաքանչիւր պատահական քամի։

Այդ արթնացող ինքնազգացումը ուրախութիւն էր ուշադիր, դիտող Ղարա-Մուրադեանի համար։ Գիւղի միանման, կորած մարդկութեան մէջ նա սիրում էր որոնել բնաւորութիւններ, ուսումնասիրել նրանց։ Պակաս չէին վերին աստիճանի հետաքրքրական, ուսանելի անհատներ, որոնք իրանց առաքելութիւններով կամ արատներով բարձր էին իրանց չըջապատից, որոշ սկզբունքներ, որոշ դաւանանք էին ներկայացնում իրանց աղքատիկ ու խեղճ ապրուստի մէջ։ Այդպիսիներից էր և Յակոբը։ Նա ճանաչեց ծերունուն այն ժամանակ, երբ սա պատմեց թէ ինչ դրութեան մէջ էր ինքը փախստականների նոր եկած ժամանակը, ինչպէս պատրաստուել էր փախչել, տուն գնալ և ինչպէս յանկարծ մոռացաւ իր վախերն ու յուսահատութիւնը, ինչպէս արիութիւն և ոյժ ստացաւ դարձեալ այստեղ մնալու։

Համարեա ամեն օր, զանազան պատրուակների տակ, Ղարա-Մուրադեանը դառնում էր այդ պատմութեան: Այսօր էլ նա փորձեց ծերունուն և յանկարծ հարցրեց.

— Իսկ նամակ չը ստացար:

— Տանից, վարժապետ... Ձէ դալիս, մատաղդ լի նեմ, երեք ամսի վրայ ենք... Մենք քանիսը գրեցինք, բայց պատասխան չը կայ...

Նա խորը հառաչեց և կարօտով լի հայեացքն ուղղեց դէպի բակը, դէպի այն ճանապարհը, որ տանում էր դուրս, հեռացնում էր այստեղից:

— Աստուած ողորմած է, կը լինի, ասաց վարժապետը, տիրած ծանր լռութիւնը ընդհատելու համար:

— Հն, մատաղ, ես էլ այդպէս եմ ասում:

— Էլ հօ դնալու միտք չունեմ:

Պատահեց նոյնը, ինչ եղել էր ամեն անգամ: Մի տեսակ շփոթուածի նման, կարծես ինքն էլ չիմանալով թէ ինչպէս և ինչու, նա արտասանեց ցած ձայնով.

— Ո՛ւր գնամ, ինչպէս գնամ...

Ծերունին չէր փոխուած: Փոխուել չէր կարող մանաւանդ այսօր: Ղարա-Մուրադեանը գիտէր որ այդ օրը հերթապահութիւնը տիկին Նուրեանինն էր և լուռ մտիկ էր տալիս Յակոբի աչքերին ու հանդարտ, ինքն իր մէջ, ժպտում էր: Խօսել չը համարձակուեց, նա չափազանց շատ էր յարգում այդ խեղճ մարդու զգացմունքները: Մի աւելորդ անգամ էլ նա համոզուեց թէ ճիշդն է տիկինը յափշտակել, կախարդել այդ գեղջուկի սիրտը: Գիտէր նա թէ ինչ բան է գիւղական ջերմեռանդ ուխտաւորը, երբ գնում է պաշտելու իր սուրբին, փռելու նրա առաջ իր սրտի վառ հաւատը, մեծարանքները: Այդպիսի մի ուխտաւոր էր այժմ կանգնած Ղարա-Մուրադեանի առաջ. զանազանութիւնըն այն էր որ սրա պաշտածը հին, մամուլապատ քար չէր, դարերի ընթացքում սևացած խուսկի և մոմերի

ծխից, այլ մի կենդանի, ժամանակակից մարդ, վերջին մոգայով հագնուած մի տիկին:

Ո՛րքան էր նա, լուռ ու մունջ նայելով այդ պաշտամունքի վրայ, հիանում իր սրտի մէջ: Անձնագոհուած էր նա: Ո՛չ: Ինքը, Ղարա-Մուրադեանը հիացած էր տիկնոջ վրայ: Եւ միթէ միայն ինքը. ամբողջ քաղաքն էր այժմ խօսում նրա մասին. մամուլը դրաւատում էր նրան, արձանագրելով նրա դործերը: Ի՞նչ զարմանք, եթէ չար բախտից հալածուած մի խեղճ պանդուխտ, բնութեան որդի, աւելի մեծ ու լայն սիրտ ունի՝ բաթուլիւնը պաշտելու համար: Ծանր է նրա ուսին դրած խաչը. բայց ահա սիրտը գտել է այդ ծանրութիւնը թեթեւացնող սէր, յոյս: Իւ նա տանում է խաչը. զըրկանքները, դժբախտութիւնները այլ ևս չեն խեղդի նրան...

Յակօրը կարծես զգում էր որ վարժապետը այսպիսի մտքեր է անում իր մասին և լուռ էր, չէր նայում նրան, մի կերպ ճնշուած էր, անկիւն քաշուել էր ուզում: Ղարա-Մուրադեանը շտապեց փոխել խօսքը:

—Ասում ես հիմա խեղճերը դէպի լաւն են գնում, հա՛, — հարցրեց նա: — Ես էլ տեսնում եմ որ այդպէս է:

Դռնապահը կենդանացաւ իսկոյն, խօսեց և նրա խօսքը ախորժելի էր, ուրախ:

—Հիմա... ինչ խօսք, մատաղ... Լաւ են, փառք Աստուծու: Ով մեռնելու էր, մեռաւ դնաց, ով ապրելու է, ապրում է շատ լաւ: Հիմա հօ մարդու երես կայ նրանց վրայ, ճանաչում ես ամեն մէկին. Աստուծու ստեղծածներն են, որը գեղեցիկ, որը տգեղ, որը բարի, որը չար: Մտերը եկաւ, հիմա էլ վախ չը կայ: Երեխաների թշերը բսել են, լցուել, իսկ մեծերը ներս ու դուրս են անում: Էլ չեն վախենում ամեն մի շուաքից: Մարդը ինչով է մարդ, վարժապետ ջան: — Երբ սիրտը տեղն է, մարդն էլ մարդ է: Ամենքը հիմա մարդ են:

— Էլի այս մարդը... Ո՞վ է սա, ի՞նչ գործ ունի այստեղ, երկրորդ անգամն եմ տեսնում, ասաց վարժապետը, նայելով բակին։

Յակոբը մոտեցաւ պատուհանին և պատասխանեց.

— Կռնատն է...

— Ի՞նչ Կռնատն։

Ծերունին շտապեց դուրս գնալ, աւելացնելով.

— Խեղճ մարդ է...

Դրսում նա երկար խօսում էր այդ խեղճ մարդու հետ։

Բ

«Մեծերը ներս ու դուրս են անում, էլ չեն վախենում իրանց շուաքից»։ Դա ճիշտ էր։ Ղարա-Մուրադեանը այժմ տեսնում էր նրանց։ Դռները բացուեցին, մարդիկ դուրս էին դալիս, ներս էին մտնում, խօսում էին. — սովորական մարդիկ։ Առաջին ձիւնը նրանց խորժելի դարմանք պատճառեց։ Այդ իսկ միջոցին մեծ քաղաքում մերկութիւնը իր անթիւ որջերում անիծում էր այդ կանխահաս ցուրտը, դողդողում էր, կուչ դալիս, ոռնում։ Իսկ սրանք այստեղ անհոգ են, ապահով։

Ո՛րքան ջանքեր էին հարկաւոր՝ մի այս տեսակ անկիւն պատրաստելու համար։ Քանի ժողովներ, որքան գնալ-գալ, որքան դրել, աղաչել... Աղքատանոցի մի մասը վերանորոգուել էր, նոր կեանք ստացել։ Այժմ բակին նայում էր մի սպիտակ պատ, նորոգուած դռներով։ Դա էր փախստականների մասը և նրան, կարծես, նախանձով էր նայում շինութեան միւս մասը, որին չէր դիպել հոգատար ձեռքը, որ շարունակում էր մնալ նոյն պէս հին, նոյնպէս կեղտոտ ու սև, ինչպէս էր առաջ։ Եւ ոչ ոքին չէր զարմացնում հնի ու նորոգուածի տեսքը. ամենքը գիտէին որ հնի մէջ շարունակում էին ապրել «սովորական» անունը կրող աղքատները։

Նախանձում էին ոչ միայն պատերը: Աւելի սաստիկ էր նախանձը, որ գրգռում էին սովորականների մէջ անսովոր դժբախտները: Սև, բորբոսնած պատերի մէջ ճրպիսի ուշադրութիւն էր լարուած դէպի սպիտակ պատերը: Նայում էին, տեսնում էին ամեն բան և հառաչում: Ներս էին ընկնում զարմացնող լուրեր բարեկարգ մասից: Շորեր ու անկողիններ բաժանեցին. թէյ են տալիս. կերակուրներ բերեցին. փող պէտք է տան: Նորութիւններ էին սրանք, որոնք տանջում էին սովորականներին իրանց անողորմ պարզութեամբ: Նւ աղքատանոցի սևացած մասը հեծում էր անճարութիւնից: Ամենքն են մոռացել նրան. այժմ ամեն ողորմութիւն, ամեն տուրք ուղղում է դէպի բարեկարգ մասը: Բախտաւորներ... Բախտաւոր են նրանք, որովհետև սովորական չեն. բախտաւոր են, որովհետև լացացնել գիտէին: Իսկ իրանք, այդ սովորականները: Շատ են ունում դրանք, շատ են քարշ գալիս, բայց նայող ու լսող չը կայ: Այժմ սովորական դժբախտութեան ժամանակ չէ. այժմ փող միս, բրդի նիզակի տեղ և հրացանի վէրը էր հարկաւոր՝ ուշադրութեան արժանանալու համար: Իսկ խեղճերը ճրտեղից գտնէին այդպիսի բաներ:

Նւ սովորականները ստիպուած էին անսովորների փչրանքները մուրալ իրանց բերանների համար: Որոնում էին անդադար, որոնում էին պատերի տակ, խոհանոցի շուրջը, այն տեղերում, ուր նստում էին փախստականները: Շատ չնչին էին նրանց գտած փչրանքները: Եթէ գոնէ թոյլ տային որ աղքատանոցի հին ու նորոգուած մասերը միմեանց հետ ազատ յարաբերութիւններ ունենային... հեշտ կը լինէր այդ դէպքում: փախստականները—սա փորձուած բան էր—յօժարութեամբ կը բաժանէին իրանց մի կտոր հացը դժբախտ սովորականների հետ: Բայց չէին թոյլ տալիս, հսկողութիւնը խիստ էր: Խօսում էին մինչև անգամ թէ պէտք է տախտակէ բարձր պատով բաժանել բակը երկու մասի, որպէս զի փախստականները բոլորովին առանձնա-

ցած լինեն: Բայցի տնտեսական պատճառից, այդտեղ կար և բարոյական մի մեծ հանգամանք: Խնամատարները որոշել էին ոչ միայն հաց ու ջուր մատակարարել հեռու երկրից փախածներին, այլ և թոյլ չը տալ որ նրանք փշանան օտար երկնքի տակ: Իսկ սովորական աղքատները այնպիսի արատաւոր տարր էին, որ կը վը-չացնէին փախստականներին շատ կարճ միջոցում:

Բարոյական մաքրութեան հարցը Մասնաժողովի շատ նիստերում էր քննուել: Ամենքը, մանաւանդ բը-ժիշկ Յովասափեանը, պահանջել էին որ սովորական աղքատները հեռացուն աղքատանոցից: Բայց այդ վճիռը անկարելի եղաւ իրադործել: Ոչ մի ոյժի առաջ տեղի չը տուեցին սովորականները, նրանք չը բողբեցին, ձայն չը բարձրացրին, իրանց նիհար բաղուկները դործ չը դրին, այլ լոկ երեսի պնդութեամբ, լռելով և աղբուկի պէս կպչելով իրանց սե պատերին, կարողացան պահպանել իրանց տեղերը: Յաղթահարուած Մասնաժողովը այդ ժամանակից սկսեց խօսել բակը բաժանելու մասին:

Ղարա-Մուրադեանն էլ այդպէս պահանջողներից մէկն էր: Փախստականներին նա վերաբերւում էր իբրեւ սուրբ նշխարների, որոնց պէտք է պահպանել աչքի լոյսի պէս: Նա ամենից լաւ գիտէր, թէ ուրքեր են դըրանք, որտեղից են եկել: Ուսուցչի ճակատագիրը մի ժամանակ գցել էր նրան այն երկիրը, ուր ապրում էին այդ նահատակները: Իր աչքերով տեսաւ նա քրդական դժոխքը, տեսաւ այդ դժոխքի մէջ հալուող հայ ժողովուրդը: Սաստիկ սիրեց թէ երկիրը և թէ այդ խեղճ ու բարի ժողովուրդը: Հարիւրաւոր անգութ բերաններ ծծում էին նրան, բայց նա դեռ ապրում էր: Ի՞նչ գեղեցիկ երկիր և հրքան դժբախտութիւններ: Նահապետական, առաքինի ժողովուրդը, աչքը արտասուքի ծով դարձրած, սպասում էր փրկութեան: Նա արժանի էր լաւ օրերի. նրան պէտք էր ազատել, նրա համար ա-րիւն պէտք էր թափել: Մի անգամ վարժապետը մի

դժբախտ զոհ էր ազատում թիւրք պաշտօնեաների ձեռքից և դրա համար հարկադրուած եղաւ հեռանալ այն սիրելի երկրից: Եւ այնուհետեւ նա շարունակ երազում էր նրա ազատութիւնը, ապրում էր այդ մշտքով: Յանկարծ, երբ ազատութիւնը այնքան մօտիկ էր երևում, երբ ամեն ժամ սպասում էին թէ այդ ժողովուրդը վերջապէս իր դարաւոր տանջանքների հատուցումը կը ստանայ, բարձրանում է զարհուրելի իրողութիւնը: Կոտորած... Հազարներ ու հազարներ մորթւում են ահռելի սպանդանոցի մէջ, հազարներ փախչում են աշխարհի չորս կողմերը, հազիւ ազատելով իրանց կոկորդը բրդի սրից և զինուորի սուխից: Նահատակ էր անբախտ ժողովուրդը դեռ այն ժամանակ, երբ արեան գետեր չէին վազում նրա երկրում, երբ նա նստած էր իր տանը և արինքը քրտինքով ապրուստ էր հանում իր հողից: Իսկ այժմ... Այժմ, երբ նա այդքան զոհուել էր, այդքան անլուր տանջանքներ կրել... Այժմ ի՞նչ անուն ունէր նա:

Նուիրակման նշխարներ... Ղարա-Մուրադեանը այդ կիսամեռ հալածականների, գերեզմանային այդ ստուերների մէջ տեսնում էր ոչ միայն ֆիզիկական մահ, այլ աւելի ծանր դժբախտութիւն—գաղափարի հոգեվարք: Մերկ մտերը, որոնց ծածկելու համար նոյն իսկ ցնցոտիներ չէին գտնուել, ցրտից ու քաղցածութիւնից ճանճերի պէս կոտորուողները ի՞նչ սարսափելի աղէտ էին գուշակում: Ոչնչանում էր մի ամբողջ ժողովուրդ, նրա հետ ոչնչանում, գերեզման էր դնում և մեծ գաղափարը, մարդկայնութեան գաղափարը, առանց որի կարելի է ապրել իբրեւ անասուն միայն. մի ժողովուրդի, մի ցեղի գոյութեան, բախտի գաղափարը... Թշնամին արեան ծովերի մէջ խեղդել է ուղեցել այդ գաղափարը: Թոյլ պէտք է տալ որ կատարուի նրա բարբարոս մոռադրութիւնը: Ո՛չ: Պէտք էր պահել պահպանել այդ ժողովուրդի ջարդուած, փշրուած բեկորները, այդ նուիրական մասունքները, որպէս զի չիրագործուած գաղա-

փարը շարունակէ ապրել գոնէ իբրեւ թանկագին անօթի փշրանքներ, իբրեւ սուրբ արեան կաթիլներ...

Եւ ահա պահպանուած են այդ նշխարները: Ղարա-Մուրադեանը նրանց էր նայում իր պատուհանից:

Մարդիկ էին դրանք, այո, ճիշտ էր ասում Յակոբը: Ծեր, երեխայ, պառաւ ու երիտասարդ, նրանք շարժւում էին, առօրեայ հոգսերով էին զբաղուած. ընդհատուած կեանքը կամաց-կամաց իր սովորական ընթացքն էր ստանում, թէեւ շատերը հաշմանդամ էին դարձած, շատերը նոր լաւացող դիակներ էին: Գոհունակութեամբ և շնորհակալութեամբ յիշեց երիտասարդը ծեր գոնապահին, որ վկայում էր թէ այդ կորածները, ձեռքից գնացածները նորից մարդկային դէմք են ստանում, նորից վերագառնում են կեանքին, պիտի ապրեն, պիտի շարունակեն իրանց գոյութիւնը աշխարհի վրայ: Միամիտ ծերունի... Գիտէր նա արդեօք թէ ինչ է ասում իր գեղջուկ բացատրութիւններով: Սոսկալի իրողութիւնների ծանրութեան տակ փշրուած էր յոյսը: Սարսափի առաջին րոպէներում թւում էր թէ ամեն ինչ կորաւ, մտնում է գերեզման: Այժմ հաստատ է, որ այդ գերեզմանը ամեն ինչ չը կլանեց, որ նրա բերանից խլուած է մի կեանք, նորից աշխարհ է բերուած, նորից պիտի ապրէ, նորից պիտի քայլ-քայլ, սանձանքներով, առաջ տանէ իր մեծ խորհուրդը: Յոյսը նորից ապրել էր սկսում:

Ժողովրդի այդ կտորը պէտք էր ապրեցնել այնպէս, ինչպէս յոյսն է ապրում—մաքուր, անաղարտ: Ահա ինչու երիտասարդը այնպէս եռանդով պահանջում էր առանձնացնել փախստականներին, բոլորովին բաժանել սովորական աղքատներից:

Շատ անգամ էր նա դիտել կեանքը աղքատանոցի հին մասում, շատ անգամ էր լսել Յակոբի պատմութիւնները: Քստմունքի տեսարաններ, ամեն անգամ նրա մազերը բիզ-բիզ էին կանգնում: Սոսկալին այնքան այն

կեղտերը չէին, որ երկար տարիների ընթացքում կուտուներ էին այդտեղ: Կար աւելի հրէշաւորը—բարոյական ապականութիւնը, որի մէջ թաղուած էին այդ կեղտերի մէջ ապրող դժբախտներից շատ շատերը: Ուրիշ ինչ կերպ կարող էր լինել: Իրանց ճակատագրի կամքին թողնուած խեղճ, անօգնական և խաւար մարդիկ. գիւղերից դուրս եկած և ապրելու յոյսով արդիւնաբերական մեծ բաղաքը եկած ընտանիքների խղճուկ բեկորներն էին դրանք. և լոյսի ոչ մի հատ շուրջէր մտնում այդ զարհուրելի, Աստուծուց և մարդկանցից մոռացուած աղբանոցը: Տուներ էին միայն չորս պատեր. և այդքանը բաւական էր, մարդկային բարեարտութիւնը դոնէ այս մռայլ ու յուսահատական ձևի մէջ էր դրսնում իր բաւարարութիւնը: Այնուհետև ունի ինչ, որ աղջիկը մօր կողքին պոռնկութիւն էր անում, որ հանգիստ կերպով, իբրև սովորական բան, վաճառում էր ամեն ինչ—պատիւ, մարմին, խիղճ...

Դա վարակման մի օջախ էր: Ղարա-Մուրադեանը լարում էր իր ամբողջ ուշադրութիւնը, որպէս զի փախստականները չը մօտենան այդ օջախին, չը վարակուեն: Խղճում էր նա սովորականներին: Կորած ու այլանդակուած մարդիկ էին դրանք և փրկել դրանց այլ ևս չէր կարելի: Եւ երիտասարդը գտնում էր որ խղճալ դրանց ապարդիւն է. պէտք է միայն առողջներին թոյլ չը տալ վարակուել դրանցից: Բորոտներին հեռացնում են հասարակութիւնից, առանձնացնում են: Սրանք էլ բարոյական բորոտներ էին. պատով բակը բաժանելը ահագին նշանակութիւն ունէր. պէտք էր շտապել, որ առաջ ձեռք առնել այդ նախապաշտպանողական միջոցը:

Մասնաժողովի նիստերում նա այս էր ապացուցանում և գտնում էր կատարեալ համակրութիւն: Չը կար մի մարդ, որ չտսէր թէ այո՛, պէտք է շտապել, որովհետև սարսափելի է այն վտանգը, որ սպառնում է աղբատանոցի հին մասը: Բայց այդքան կարեւոր գործը յետաձգւում էր, որովհետև դեռ դրամական միջոցները

այնքան նուազ էին, որ հազիւ կարողանում էին ծածկել առօրեայ ծախսերը:

Ղարա-Մուրադեանը մի քանի օրից ի վեր սկսել էր մեծ ուշադրութեամբ վերաբերուել այդ հարցին: Մի երկու դէպք էլ, որոնք յայտնի դարձան սովորականների կեանքից, հարկադրեցին նրան աւելի ևս շտապել: Ձէր կարելի մի ուրիշ ելք գտնել. չէր կարելի մի դիւտանել և զեկուցանել Մասնաժողովին:

Նա հանեց սեղանի արկղից կանաչ կազմով մի հաշուեգիրք և սկսեց դանդաղ կերպով թերթել՝ դրամական հաշիւների դրութեան հետ մի անգամ էլ ծանօթանալու համար: Յատուկ երեսների վրայ նշանակուած էին մուտքի գումարները, դրանք բացառապէս նուիրատուութիւններից էին կազմուած:

Բազմաթիւ յիշողութիւններ յարուցին այդ անշունչ թուանշանները այս վաղ առաւօտին, այս փոքրիկ սենեակի մէջ: Խրաքանչիւր առանձին գումար, նուիրողի անուան հետ, մի փոքրիկ պատմութիւն էր: Պատմութիւնների մի ամբողջ կոյտ. նրանք տեսակ-տեսակ էին, ազգու, նոյն իսկ անմոռանալի. դուրս էին թուում հաշուեգրքի երեսներից, գրաւում էին երիտասարդի ուշադրութիւնը, չէին թոյլ տալիս որ նա իր նկատողութիւնները գրէ առանձին մի թերթի վրայ: Եւ նա թողեց ամեն ինչ, այդ յիշողութիւններին նուիրուեց:

Մօտիկ անցեալի գործեր: Շատերի վրայով նոյն իսկ երկու-երեք շաբաթ չէր անցել:

Մասնաժողովը օրերով չըլում էր, նուէրներ հաւաքում: Նրա հետ էր և Ղարա-Մուրադեանը, որ բարտուղարի պաշտօն էր կատարում. գրում էր անդորրագրեր, կազմում էր ցուցակ՝ լրագիրներին յանձնելու համար: Այդ իսկ կանաչ հաշուեգիրքը, որ այժմ նրա ձեռքին էր, առաջնորդում էր Մասնաժողովի անդամներին, ծեծել էր տալիս ամեն նշանաւոր տան դուռը: Եւ ճրտեղ ասես չը մտցրեց նա դժբախտների խնամատարներին: Նա եղաւ չքեղ սալօններում, բացեց այն-

պիսի առանձնասենեակների դռներ, ուր ամենից անուանի, ամենից հռչակուած դրամական առիւծներն էին գտնուում:

Նորը, անտեղեակը շրջողների մէջ միայն Ղարա-Մուրադեանն էր: Նա չլացել էր իր տեսածից, չէր հաւատում թէ դա իրական աշխարհ է, հէքիաթ, առասպել, երեակայութիւն չէ: Ոսկին ցրուած էր ամեն տեղ և ռրբան շքեղութիւն, ռրպիսի յարմարութիւններ էր ստեղծել: Խեղճ գիւղական ուսուցիչը չէր կարողանում զսպել իր հիացմունքը, երբ նրան պատմում էին այդ հարստութիւնների ծագումը: Շատերը աղքատ էին մի տարի առաջ. շատերը մի-երկու ամսուայ մէջ այսպէս հարստացան: Իսկ քանի քանիսները կան, որոնք հէնց այժմ վաղվղում են, հեռւմ են հարստանալու համար: Երէկուայ գիւղացին այսօր գերմանուհի և ֆրանսուհի դաստիարակչուհիներով է լցրել իր տունը. նա հազիւ է կարողանում իր անունը ստորագրել, բայց վազում է արտասահման. նրա կինը դեռ երէկ, անցեալ օրը մի «տնացի» էր միայն, այսօր բեռնաւորուած է ագամանդներով, հագնում է շորեր, որոնց ուղղակի Պարիզից է բերել տալիս և փայլում է երեկոյթներում ամենալայն ու բաց դէկօլտէով...

Ամեն տեղ գործել էր մի դիւթական գաւազան: Բախտը պատահաբար, առանց ընտրութեան, աչքերը փակած, ոսկու հեղեղներ էր թափել, և շատերն էին ողողուել այդ դեղին տարափներից, ողողուել էին մինչև ոսկորների ծուծը: Միայն Նուրեանը չէր այնպիսի չլացուցիչ շքեղութեան մէջ ապրում. քանի քանի Նուրեաններ կան այս քաղաքում: Մի ահագին սենեակում Ղարա-Մուրադեանին ասացին թէ չը կայ այդտեղ մի չիւղ, մի թել, որ բերուած չը լինի Վիեննայից: Մի ուրիշ սենեակում այլ ևս տեղ չէր մնացել ճոխութիւնը ցուցահանելու համար և թանկագին մետաքսեայ կտորները փռուած էին բազմոցների վրայ, կախուած էին բազկաթոռների մէջքերից: Տասնեակ հազարներ էր

Ժախսել մէկը՝ իր դահլիճն ու ընդունարանը զարդարելու համար: Մի տեղ ասացին թէ տիկինը դւստումն է. Ղարա-Մուրադեանը պատուհանով տեսաւ նրան բակում: այդտեղ նա իր սեփական ձեռքերով շաքար էր ուտեցնում մի զոյգ սև, հրաշալի ձիաներին, որոնցից իւրաքանչիւրը հազարներ արժէր:

Այդ առասպելական շքեղութիւնների հետ ծանօթացնողները դլխաւորապէս երկու օրիորդներն էին, մանաւանդ Շուշանիկը: Պատմում էր նա ոգևորութեամբ, աշխատելով որքան կարելի է շատ շլացուցիչ փաստեր գտնել՝ գիւղական խեղճ վարժապետին ավշեցնելու համար: Դրա մէջ նա մեծ բաւականութիւն էր տեսնում: Իւրաքանչիւր խօսքի ետեւից նա, կարծես, ուզում էր արտասանել. «Այսպէս ենք մենք»: Եւ իրաւ, ամեն ինչ ցոյց էր տալիս որ նա էլ այդպէսներից է, որ նա էլ կ'երթայ իր նմանների ճանապարհով:

Մի քիչ ուրիշ տեսակ էր երևում միւս օրիորդը: Սիրանոյշը աւելի ծանրաբարոյ էր, աւելի խոհուն: Խօսում էր քիչ, բայց խօսած ժամանակը նրան կարելի էր լսել աւելի մեծ հաճութեամբ: Շատ անգամ էր պատահում որ նա դուրս էր գալիս մի որ և է շքեղ տանից խիստ անբաւական: Այդպիսի դէպքերում նա իր դանգատները Ղարա-Մուրադեանին էր անում: Այս տանտէրը, ասում էր նա, իր ծախսով կարող է պահել բոլոր փախստականներին, բայց ի՞նչ էր նրա տուածը. —միայն հարիւր ուլբլի: Հարիւր... այժմեան ժամանակ ծառաներն անգամ քիչ են համարում այդքան պարգևը. իսկ մենք քանի հոգի ենք և ինչի համար ենք չրջում: Շուշանիկի համար փող կայ, իսկ հասարակական բարի գործերի համար կոպէկներ են միայն երևան գալիս:

Եւ սրանք խօսքեր չէին միայն: Օրիորդը գործով էլ ցոյց տուեց թէ իր ասածներին հաւատում է ինքը. նրա հայրը ամենից մեծ գումար տուողն էր:

Օրիորդ Շուշանիկի երկար պատմութիւնները, ճիշտ

է, հիացմունք և զարմանք էին պատճառում գիւղական ուսուցչին, բայց մի և նոյն ժամանակ մի տեսակ կոշտութիւն ունէին, քերում, վիրաւորում էին սիրտը: Շատ ուրախ կը լինէր Ղարա-Մուրադեանը եթէ խօսողը միշտ Սիրանոյշը լինէր: Սրա խօսքերից հանգստանում էր վիրաւորուած սիրտը, չքանում էր դժուծ հարուստների թաղած տպաւորութիւնը, խրախոյս, յուսադրութիւն, գործելու եռանդ էին բղիւում այդ համակրելի դատողութիւններից և երիտասարդը աշխատում էր որքան կարելի է շատ խօսել Սիրանոյշի հետ: Նկատել էր որ օրիորդը ուշադիր էր դէպի իրան, հետաքրքրութեամբ էր լսում իր ասածները, իսկ մի քանի հարցերի մէջ նոյն իսկ հեղինակութիւն էր համարում:

— Ոսկու, մարմարի ցուրտ աշխարհում ճրպիսի զգայուն սիրտ,— ասաց երիտասարդը ինքն իրան, կանգ առնելով մի թուանշանի վրայ, որ մի առանձին տեսակի հաճելի պատմութիւն էր անում նրան:

Դեռ շատ միամտութիւն և անփորձութիւն կայ այդ նորաւարտ աշակերտուհու մէջ. դեռ հասկացողութիւններն ու հայեացքները շատ էին թերատ ու տհաս նրա մէջ: Նոյն իսկ այս բարեգործութիւնը նա յանձն էր առել ոչ թէ իր սեփական կամքի դրդմամբ, այլ որովհետեւ տիկին Նուրեանն էր այդպէս կամենում, իսկ նրան չէր կարելի վիրաւորել մերժումով: Բայց և այնպէս, երևում էին նրա մէջ նշոյլներ. կար սրտի խորքում մի փոքրիկ կայծ, որ կարող էր տաքացնել, կար մի բիւրեղ, որը պէտք էր յղկել ու թրաշել...

Երիտասարդը կարմիր մատիտով ընդգծեց իր ուշադրութիւնը գրաւող այդ թուանշանը: Ի՞նչ էր նշանակում այդ կարմիր հաստ գիծը: Թուանշանը մի առանձին, աչքի ընկնող մեծութիւն չէր ներկայացնում: Բայց նրան նուիրողն էր «Ա. Սարաֆեան և Ընկ»։ գրասենեակը, որ այդ միջոցին շատ մեծ անուն էր հանել ոչ միայն քաղաքում, այլ և հեռաւոր գաւառներում: Այդ գրասենեակը գնալիս էր որ օրիորդ Սիրանոյշը ուղ-

ղակի դատապարտում էր իր դասակարգի մի քանի արատները: Եւ երիտասարդը չէր մոռանում այն ոգեւորութիւնը, որով խօսում էր նա, այն թեթեւ յուզմունքը, որ այնքան գեղեցկութիւն էր հաղորդում նրա սիրուն դէմքին:

Ասում էր նա մանաւանդ այն անգործութիւնը, որ գերել էր բոլոր հարուստ ընտանիքները: Անգործ են, ժամանակը անգութ կերպով սպառողներ են ոչ միայն կանայք ու աղջիկները, այլ և երիտասարդները. սրանք հօ եթէ ունեն որ և է իդէալ, դա այն է որ վատնեն հայրական կարողութիւնը ամեն տեսակ վատ միջոցներով: Օրիորդը մինչև իսկ բերեց մի քանի հատ օրինակներ: Զգուելի էր, այո՛, ոչ միայն թղթախաղի, այլ և մուրհակներ տալու և առնելու մէջ խարդախութիւններ, կեղծիքներ գործած երիտասարդը, միլիօնատէրի որդի, որին դատարանը խիստ պատժի դատապարտեց: Մի ուրիշը, նոյնպէս շատ հարուստ, պատուաւոր ընտանիքի որդի, փչացրել է իրան այն աստիճան, որ դեռ թարմ հասակում անդամալոյծ է դարձել:

—Ինչից է առաջանում այդ բոլորը, հարցնում էր սիրուն օրիորդը և ինքն էլ պատասխանում.—Անգործութիւնից, եռանդի ու գործունէութեան բացակայութիւնից:

Եւ սակայն, գործելու, աշխատելու մեծ ասպարէզ կայ այստեղ: Ապացոյց այն դրասենեակը, ուր այժմ դիմում էին նրանք: Ոչնչից է ստեղծուել այդ գործը, որ այժմ այնքան խօսեցնել է տալիս մարդկանց: Մի նոր սկզբունք է մտցրած նրա մէջ, խոշոր դրամագլուխների վրայ չէ նա հիմնուած, այլ մանր, մեծ մասամբ նոյն իսկ աղքատ դրամատէրի ընդհանուր գործակցութեան վրայ: Այդ փոքրիկ, աննշան միաւորները, որոնք առանձին-առանձին վերցրած ոչնչութիւն են, չեն կարող ոչ մի դեր կատարել արդիւնաբերութեան մէջ, այժմ մի մեծ ոյժ են ներկայացնում, որովհետեւ

միացան, մէջ բերին իրանց փոքրիկ խնայողութիւնները, որոնցից կազմուեց մի շատ խոշոր գրամագլուխ:

«Ա. Սարաֆեան և Ընկ.» գրասենեակը տեղաւորուած էր մի մեծ, նորաշէն տան միջին յարկում: Նա ունէր երկու մուտք. մէկը բակի կողմից էր և նշանակուած էր ծառայողների համար, իսկ միւսը, հանդիսաւորը, բաժնետէրերի և այցելուների համար: Այդտեղով գնաց Մասնաժողովը: Ղարա-Մուրադեանը դարձեալ ափշած էր: Մեծ ու լայն մարմարեայ սանդուխքը տանում էր դէպի վերև մի գեղեցիկ, թուշի վանդակ, զարդարուած պղնձի արձանիկներով և օրնամենտներով, ոլորում էր սանդուխքի կողքով: Վերևից բարձր մեծ պատուհանները առատ լոյս էին թափում սպիտակ մարմարի վրայ. ելեքտրական գեղեցիկ լամպաները կախ էին ընկած նրկարներով զարդարուած առաստաղից:

Շարունակ մտածելով որ այս մուտքի պէս դահլիճ ունենալն էլ փաթեթամութիւն է, երիտասարդը բարձացաւ վերևի փոքրիկ հրապարակը: Աջ և ձախ կողմերում միմեանց էին նայում երկու դռներ. մէկը տանում էր ընկերութեան գիրեկտորների մեծ առանձնասենեակը, իսկ միւսի վրայ կպցրած էր նոր, փայլուն պղնձե տախտակ, որի վրայ Ղարա-Մուրադեանը կարդաց. «Արտաշէս Մանուկեան Սարաֆեան, ինժեներ-մեքենագէտ»:

«Արտաշէս Մանուկեան»... Այս անունները մի վայրկեան խլեցին նրա ուշադրութիւնը: Նա հարցնում էր ինքն իրան. «Մի՞թէ սա այն Արտաշէսը չէ, մեր Արտաշէսը, ոսկերիչ Մանուկի որդին»: Հարց ու փորձը ցոյց տուեց որ դա նոյն Արտաշէսն է, իր դպրոցական ընկերը: Այդ յանկարծակի յայտնութիւնը անբան սաստիկ ուրախութիւն պատճառեց նրան, որ նա ասաց թէ իսկոյն և եթ կը տեսնուի նրա հետ և մինչև իսկ սեղմեց զանգակի կոճակը:

Բայց նրան ասացին, որ ինքը, Արտաշէսը, այս ընկերութեան գլխաւոր հիմնադիրը և գլխաւոր կառավարիչը, այստեղ չէ, գնացել է արտասահման՝ թէ մի քիչ

Հանգստանալու և թէ արդիւնագործութեան մի ճիւղ ուսումնասիրելու համար: Դուռը բացող աղախինը այդ տեղեկութեան վրայ աւելացրեց թէ իր պարօնը արդէն ճանապարհ է ընկել և մօտ օրերը այստեղ պիտի լինի:

Ահա ինչ էր նշանակում կարմիր գիծը «Ա. Սարաֆեան և Ընկ.» փառահեղ գրասենեակի տուած գումարի տակ:

Երկու յիշատակներ էին կապուած այդ գումարի հետ. մէկն այն էր, որ ազնիւ յուզմունքը մի սքանչելի գոյն էր հաղորդել օրիորդ Սիրանոյշի սիրուն դէմքին: Սա գլխաւորն էր և ամենագեղեցիկը: Մէկն էլ այն էր, որ նա գտել էր իր վաղեմի ընկերներից մէկին:

Կանաչ մատեանը վերջանում էր մի փոքրիկ թուանշանով, որ նոյնպէս արժանացաւ կարմիր մատիտի գծին: Նրա առջև գրուած էր Արտաշէսի անունը: Այդ գումարը ինքն Արտաշէսն էր տուել Ղարա-Մուրադեանին, երբ առաջին անգամ երկու ընկերները տեսնուեցան իրար հետ: Քանի տարիներից յետոյ... Նրանք գրկեցին իրար, համբուրուեցան: Առաջին սիրալիր ողջոյններից ու ծիծաղներից յետոյ Արտաշէսը ինքնաբերաբար հանեց քսակը: Յետոյ յայտնեց որ սաստիկ զբաղուած է, ընկերութեան գործերը իր բացակայութեան ժամանակ փոքր ինչ խճճուել են: Մի քանի օրուայ գործ է դրանց դրստելը: Յետոյ նա հրաւիրեց Ղարա-Մուրադեանին ճաշի:

Այդ ճաշը այսօր պիտի լինէր:

Գ.

Տիկին Նուրեանը, կանգնած մեծ հայելու առաջ, շտապեցնում էր աղախինին: Պէտք էր շուտ վերջացնել զգեստը, որպէս զի կարելի լինի ժամանակին աղբատանոց գնալ հերթապահութեան: Շաբաթը մի անդամ էր գալիս նրա օրը. և իբրեւ սկսած գործի սիրտն ու հոգին, նա ինքը աշխատում էր ճշտապահութեան օրի-

նակ դառնալ միւսների համար: Հրամանները թափւում էին միմեանց ետեւից. ջահէլ աղախինը հազիւ էր կարողանում կատարել դրանց, թէեւ շտապում էր սաստիկ, վազէվազ մօտենում էր շքեղ պահարանին, իսկոյն ջուրում պահանջածը և հագցնում տիրուհուն:

Թէեւ աղքատանոցում հանդիպողները պիտի լինէին մի և նոյն մարդիկ—գոնապահը, ծախսարարը, դիւղական վարժապետը և շատ շատ՝ մի քանի հետաքրքրուող այցելուներ, սովորաբար հասարակ դասակարգից, բայց դա միեւնոյն էր տիկնոջ համար: Տանից դուրս էր գնում նա, հետեւաբար պէտք էր կարգին հագնուել: Իսկ այդ «կարգինը» մի ամբողջ արուեստ էր, որ գուցէ ամբողջ քաղաքում ոչ ոքին այնպէս չէր աջողւում, ինչպէս Սամուէլ Նուրեանի ամուսնուն:

Մի ակնթարթում էր տիկինը որոշում թէ որ գոյնը որի հետ կը դայ և ինչ պէտք է հագնել՝ երէկուայ նման չը լինելու, միեւնոյն ժամանակ և նուրբ ճաշակ պահպանած լինելու համար: Մեծ հայելին ցոյց էր տալիս որ նա շատ քիչ է սխալւում ընտրութեան մէջ: Նա վկայում էր որ այդ նազելի արարածը միանգամայն գիտէ թէ ինչ լեզուով են խօսում և ինչ են ասում պահարանի մէջ հաւաքուած գոյները, կտորները: «Շորը կպչում է նրան, կարծես բսած լինի վրան», ասում էին նրա սեռակիցները, նախանձից դունատուելով: «Նա միշտ այդպէս ջահէլ կը մնայ», աւելացնում էին ուրիշ տեսակի նախանձողները:

Մօդայի վերջին խօսքը տիկին Աննան էր առաջին անգամ մտցնում քաղաքի մէջ: Այսօր նա հազաւ ձմեռուայ մի նոր գլեհատ, որ, ի հարկէ, շատ գեղեցիկ կերպով էր նստել նրա վրայ, երևան հանելով, մի տեսակ ընդգծելով նրա կազմուածքի գեղեցիկ ձևերը: Այդպէս էր պահանջում վերջին մօդան, իսկ տիկնոջ դերձակուհին գիտէր մի առանձին չարածճի համարձակութեամբ կատարել այդ պահանջը. իւրաքանչիւր ժապաւէն, իւրաքանչիւր ծալք իր առանձին ճաշակն ու-

նէր, իր առանձին խորհուրդը և ծառայում էր մի միակ ընդհանուր, վերջնական, այնքան խիստ աչքի զարնող, ամենքի համար այնքան մերկ ու հասկանալի նպատակին—կնոջ մարմնի բոլոր հրապոյրները ցուցահանելուն...

Աննան շատ գոհ մնաց իրանով. հայելու միջից մի սիրուն, քնքոյշ դէմք էր ժպտում. այդ ամբողջ դէմքը, այդ գիւթող ժպիտը չէր թոյլ տալիս ենթադրել անգամ, որ այդ կինը երեք երեխաների մայր է:

Աղախինը, վերջացնելով իր գործը, դուրս գնաց: Կարծես հէնց դրան էր սպասում պարոն Նուրեանը. նա ներս եկաւ, դեռ իր առաւօտեան հագուստի մէջ:

—Հիանալի է, բացականչեց նա, մի քանի վայրկեան լուռ դիտելով իր կնոջը և նստելով նրա առաջ, թաւիչեայ աթոռի վրայ:

Այժմ այն վեհ ու անմատչելի, սակաւախօս Նուրեանը չէր, ինչպէս և Աննան այն սիրալիր, համեստ ու քաղցր տանտիրուհին չէր: Երկու ամուսինները մարդկանց մէջ ունէին իրանց առանձին կանոնները: Այժմ մենակ էին, դէմ առ դէմ: Եւ ինչպէս միշտ, Սամուէլը նման էր շնորհ աղբսողի, իսկ նրա կինը—շնորհ անողի:

—Ի՛նչպէս շուտ սկսուեց ձմեռը, Աննա, ասաց նա, չը ստանալով իր առաջին բացականչութեան պատասխանը:

Առաջին ձիւնը առատ կաթնագոյն լոյս էր թափում պատուհաններով. վարագոյրները բարձրացրած էին, Աննան այդ առաւօտեան լոյսի մէջ աւելի թարմ, աւելի սպիտակափայլ էր երևում: Աշխոյժ ու թեթեւաշարժ, ինչպէս թիթեռնիկը մայիսին, նա անդադար թռչկոտում էր, հոտաւետ ջրերի սրուակներն էր վերցնում միմեանց ետեւից: Նրա քայլերը ձայն չէին հանում. սեննակի ամբողջ յատակը ծածկուած էր փափուկ գորգերով:

—Սկսուեց հա,—քիչ ուշ պատասխանեց նա իր ամուսնուն: Դու այս ձմեռ էլ պիտի ճանապարհորդես:

—Այո, սիրելիս, եթէ գործերը պահանջեն:

—Գործերը միշտ պահանջում են...

—Ի՞նչ արած... Թողնել չէ կարելի:

Եւ ապա Նուրեանը կարծես մի ինչ-որ անյարմարութիւն զգալով շարունակել այդ խօսակցութիւնը, փոխեց խօսելու եղանակը և ասաց.

—Դա դեռ հեռուի բան է: Դու այն ասա, Աննա. դարձեալ ձեռք չիս վերցնում այդ գործից:

Տիկինը նրա վրայ դարձրեց իր զարմացած հաւեացքը:

—Ո՞ր գործը, հարցրեց նա:

—Այդ աղքատների գործը: Բաւական է, սիրելիս: Այսքան վաղ առաւօտեան դնալ, մինչև ժամի երկուսը մնալ այնտեղ... Ինձ սաստիկ անհանգստացնում է... Դու ուզում էիր փառք վաստակել իբրև նախաձեռնող, հովանաւորող, և արդէն վաղուց հասել ես նպատակիդ...

—Դու արդէն բաւական ես համարում:

—Ե՛ս, այո՛ւ: Քանի՞ ժամանակ է որ գրում, խօսում ենք քո մասին:

—Իսկ ես բաւական չեմ համարում, կտրուկ, նոյն իսկ փոքր ինչ սառն կերպով ընդհատեց Աննան:—Ես դեռ էլ եմ ուզում, շատ եմ ուզում: Ինձ համար քիչ է եղածը...

Այստեղ աւելի պարզուեց թէ ինչ իշխանութիւն ունի այս տան թագուհին այդ կարճահասակ, վայելչակազմ տղամարդի վրայ, այն իսկ Նուրեանի վրայ, որ առևտրական հրապարակում ամենակարողներից մէկն էր, առանց խղճահարուելու տապալում էր մարդկանց, ոչնչացնում էր նրանց բախտը, ապագան՝ շատ անգամ մի փոքրիկ քմահաճութեան պատճառով: Այստեղ, այս շքեղ սենեակում, մենակ այս կնոջ հետ, նա ընկճուած էր, չլիթայակապ: Բաւական էր մի փոքր անսովոր շեշտ արծաթաճնչիւն ձայնի մէջ և նա, հաւատարիմ շան նման, պոչը ծալեց...

—Քո կամքն է, հոգիս,—արտասանեց նա մեղա-

հոկոսմբեր, 1901.

պարտի եղանակով.— չեմ բողոքում ես, ցուցմունքներ, խրատներ չեմ տալիս քեզ Միայն... շատ անհանգիստ եմ, մի տեսակ վախ եմ զգում...

— Վախ. ինչո՞ւ:

— Այո՛ւ Միշտ մտածում եմ... Դու՛ այդ անսովոր կեանքի մէջ. առաւօտները այսպէս շուտ վեր ես կենում... Սարսափելի էլ է մտածելը. դու այնտեղից, այն աղբատների որջից, կարող ես, օհ, հիւանդութիւն բերել...

Աննան կանգնեց նրա առաջ: Նոյն հպատակ, ողորմութիւն և բարեհաճութիւն աղերսող Սամուէլն էր նա, որ ոչինչ չէր խնայում իր կնոջ համար, որ պատրաստ էր իր ամբողջ կարողութիւնը գնել նրա ոտների տակ: Շնորհի փոխարէն շնորհ: Աննան իր հրաշալի ժալիտով հասկացրեց նրան թէ կարելի է իրան գգուել: Եւ Սամուէլը շտապեց օգուտ քաղել այդ թոյլութիւնից: Մօտ քաշելով կնոջը, նա գրկեց նրան, սկսեց շոյել նրա թշերը, գուրգուրալ, արձակելով հիացական բացականչութիւններ:

— Հիւանդութիւն էիր ասում... Բայց ո՞ւմ համար ես վախենում...

— Քեզ և միայն քեզ համար: Դու իմ հրեշտակն ես և առանց քեզ ոչինչ է այս աշխարհը...

Խեղճ ամուսին: Նրան թոյլ էլ չէին տալիս իր սրբոտի զեղումները արտայայտել: Այդ խօսքերը այն տպաւորութիւնը թողեցին, որ Աննան շտապով, յանկարծ, դուրս եկաւ նրա գրկից ու դրստելով մաղբրը, ասաց.

— Պէտք է գնալ: Իմացիր, Սամուէլ. ես դեռ բուլական չեմ համարում, և եթէ հիւանդութիւն բերելու էլ լինեմ...

Ու նա շուռ եկաւ մի այնպիսի շարժումով, որ ամուսինը հասկացաւ միացածը. նա ասում էր թէ դա էլ իր գիտնարու բանն է: Աննան սեղմեց ելքտրական զանգակի կոճակը և արդէն գլխարկը դնում էր, երբ եկաւ աղախինը: Հրամայելով որ կառքը տան, նա վերցրեց

ծածկոյը: Բայց Սամուէլը, յանկարծ բռնկուածի պէս, բռնեց նրա թևից և էլի առաջ քաշեց:

— Իսկ եթէ ես չեմ կամենում, իսկ եթէ ես դեռ ուզում եմ քեզ հոտոտել, իմ ծաղիկս, իմ անմահական...

— Իսկ եթէ ես էլ չեմ կամենում... Թող, Սամուէլ, քնքշութիւնների ժամանակ չէ...

Եւ նա ազատեց իր թևը, նորից դրստել սկսեց իր զգեստը:

— Ապա հրը է ժամանակը:

— Դու լաւ դիտես... Դու սառն, լուրջ մարդ ես, աւելի կլուբներին, ժողովներին, հանդէսներին ես սաղում, քան այս սենեակին: Դիշերները ժամի 1-ին, 2-ին ես գալիս, իսկ ցերեկները այնքան զբաղուած ես:

— Աննա, Աննա...

— Ես ոչինչ չեմ ասում, ես քեզանից դժգոհ էլ չեմ... Ես քո կիներն եմ: Ուրիշ էլ ինչ ես ուզում:

— Ոչինչ, հոգիս: Եթէ դու իմանաս թէ ճիշդիսի հպարտութեամբ, ճիշդիսի պարծանքով եմ ես կարգում քո մասին գրածները... Շատ անգամ, լրագիրը վայր դնելով, ես սկսում եմ մտածել: Եւ սա իմն է, ասում եմ ես. իմը, ամբողջապէս իմը. Տէր Աստուած, ինչքան երջանկութիւն ես տուել ինձ»: Ա՛խ, հաւատացիր, Աննա, եթէ մի օր մեր ամենամեծ շոգենաւը ոսկով բռնաւորուած գայ, ես դարձեալ այն հաճութիւնը չը պիտի զգամ, ինչ քո անունից, քո արածներից...

— Հէնց այդ է պատճառը որ ես դեռ բաւական չեմ համարում: Ուզում եմ դեռ էլ շատ հաճոյք պատճառել քեզ: Բաւական չեմ...

Պատասխանի փոխարէն Սամուէլ նուրեանը մի աղերսաւոր հայեացք գցեց նրա վրայ: Աղախինը յայտնեց թէ կառքը պատրաստ է:

Աննան իր դէմքը մօտեցնելով ամուսնուն, մի սքանչելի ժպիտով ասաց.

— Համբուրիր, եթէ կամենում ես...

Սամուէլը տեղից վեր թռաւ, բայց յանկարծ մէկ էլ նստեց:

— Ի՞նչ ասացիր, Աննա: Ի՞նչ է նշանակում դա— «եթէ կամենում ես»...

— Նշանակում է... նշանակում է, իմ ամուսինս, որ ես պէտք է քեզ յիշեցնեմ: Ինքդ չիմացար, շատ անգամ ես մոռանում որ կնոջը համբուրում եմ, որ կինը համբոյրներ է ուզում... Դէ, համբուրիր, եթէ կա...

Սամուէլը ձեռքը դրեց նրա բերանին, թոյլ չը տուեց արտասանել բառի միւս կէսը: Առնելով նրա գլուխը իր երկու ձեռքերի մէջ, նա առաջ համբուրեց նրա ավ թուշը, ապա ձախը և յետոյ չրթունքները: Աննան ժպտուն էր, չարածծի:

— Վատ էր, հարցրեց նա, մօտեցնելով իր դէմքը նրա դէմքին:

Պատասխանի փոխարէն ամուսինը մի անգամ էլ համբուրեց: Բայց այդ հարցի մէջ, Աննայի դեղեցիկ հայեացքի մէջ նա մի տեսակ յանդիմանութիւն նկատեց: Առաջին անգամ, հաղիւ հազ արտայայտուած... Եւ այդ առաջին տպաւորութեան տակ մի կերպ ճշնշուած, նա մի քանի անգամ՝ «ներիր, ներիր», արտասանեց:

— Ի՞նչը ներել, հարցրեց Աննան մի միամիտ ձևով, որ իսկոյն էլի ցրուեց կասկածը:— Ա՛յն, որ դու կնոջդ չես համբուրում, կամ թէ, ճիշտ ասած, քիչ ես համբուում... Վնաս չունի... Ես հօ չեմ մոռանում: Եւ կը յիշեցնեմ քեզ, միշտ կը յիշեցնեմ: Իսկ երբ կը սկսես քո սովորական ձմեռային ճանապարհորդութիւնը, ես ամեն նամակում կը յիշեցնեմ որ ինձ համբուրես: Եւ տես, Սամուէլ, պիտի համբուրես, թէկուզ հէնց այնպէս, օդի մէջ: Պիտի իմանաս, որ այստեղ ունես մի կին, որ ուզում է համբոյրներ, ջերմ, այրող համբոյրներ: Ա՛յ, այսպէս...

Նա կպաւ Սամուէլի չրթունքներին և մի երկար

համբոյր դրոշմեց։ Ապա շտապով դուրս գնաց, տանելով իր մետաքսների մեղմ, հաճելի խշշոցը։

Նուրեանը գեռ նստած էր իր տեղը, մտածում էր։ Ի՞նչ է սա։ Կնոջ մի սովորական խանդոտութիւն, թէ՛ նա իսկ որ մի բան սկսել է հասկանալ։ Նայելով Աննայի մահճակալին, տեսնելով տուալէտի վրայ թափթափած կանացի իրերը, շարած սրուակները, նա մի վայրկեան մտքով փոխադրուեց ուրիշ այսպիսի սենեակներ հեռաւոր քաղաքներում։ Երկուսը. նա մի հատով էլ չէր բաւականանում։ Այսօր Աննան ի՞նչ յամառութեամբ էր խօսում նրա ձմեռային ճանապարհորդութեան մասին։ Գիտէ՞ մի բան։ Բայց ի՞նչ կարող է իմանալ, երբ ամեն ինչ արուած է, որ ոչ ոք ոչինչ չիմանայ։ Եւ վերջապէս... Նա սիրտ առաւ, հանգստացաւ, ասելով ինքն իրան.

—Ամենքն անում են...

Այո, ամեն տեղ... Ամբողջ աշխարհի վրայ չէ կարող լինել իր պէս մի հարուստ վաճառական, որ չունենայ իր ծածուկ չարութիւնները։ Անհնարին է. ուրիշ կերպ չատ տաղտկալի կը լինէր... Մնալ տնարար, երբէք չը ծծուել, չը ճաշակել ռուսուհու, ֆրանսուհու գեղեցկութիւնները... Ինչո՞ւ, ի՞նչ պատճառով։ Կինը—իր կարգին։ Ոչ ոք նրան չէ զրկում, չէ ստորացնում։ Նա մնում է առաջինը, ամենից սիրելին, նրա համար չէ կարելի ոչ մի նիւթական զոհողութիւն խնայել։ Բայց դա չէ նշանակում թէ ճաշակել ուրիշ տեսակ քաղցրութիւններ անկարելի է։

Նրա աչքի առաջ եկան այն երկուսը։ Ուրիշ համ, ուրիշ հոտ։ Հայուհին կարող է գեղեցիկ ամուսին լինել, տուն պահել, նրա պատիւը բարձրացնել. բայց այն հմայքները, որ ունեն եւրոպացի կանայք, անմատչելի են իրան. նա չունի այն կրակը, այն սիրային տենդը, որ այնքան կաշուն է, այնքան գլուխ պտտեցնող։ Մշտական հոգսերի, ահագին ըխակերի, գործնական իրարանցումի մէջ ճնշուած վաճառականը չատ շուտով կը փայտանայ, եթէ նրա երակների մէջ այդպիսի վարա-

կիչ տենդ, ջերմութիւն չը թափէին: Դա անհրաժեշտ է՝ ներվեր չը բթացնելու համար: Խիստ ցնցումներ զգալու համար հնարել են թղթախաղը: Բայց ո՞վ կ'ասէ թէ այդ միջոցը այնքան իրական է, ինչպէս գնովի ծածուկ սէրը...

—Ամենքն են ինձ պէս, դա ընդհանուր սովորութիւն է, ասաց Նուրեանը ինքն իրան, դուրս գալով սենեակից:

Այժմ նրա դէմքի վրայ երևում էր մի ցինիկ ինքնադուհութիւն: Դա այլ ևս այն հպարտ ու վեհ առիւծը չէր...

Աննան, ի հարկէ, շատ խելօք ու խոհեմ է: Աշխարհը փոխել նա կարող չէ և նրա հասարակական դիրքը այնպէս է, որ չէ կարելի յայտնի չափով զոհողութիւնների անհրաժեշտութիւնը չը զգալ: Նա լաւ գիտէ իր պարտաւորութիւնները: Հասարակութեան մէջ առաջինը լինել, նախանձ յարուցանել իբրեւ օրինակելի, հաւատարիմ ամուսին, յարգանքներ վայելել, տեսնել իր շուրջը հիացմունք և խոնարհ երկրպագութիւն—աստուածուհու այդ վառքին նա այնքան մոլեգնաբար է նուիրուած, ինչպէս արքեցոյդը խմբիներին: Ուրիշ հարց չէ կարող լինել: Եւ միթէ Նուրեանը պակաս խոհեմ ու խելօք կերպով է իրան պահում: Նրանք, երկուսը, իրար հասկանում են: Միմեանց մի յայտնի աուրք են տալիս: Երկուսի դիրքը, հռչակը չեն կարող խանգարել երկու հատ ջահել, զարմանալի գեղեցիկ կանայք, որոնց այցելում է Նուրեանը տարին մի երկու-երեք ամիս միայն, իր ճանապարհորդութիւնների ժամանակ:

Դ.

Նոյն այդ առաւօտեան ուրիշ տեսարան էր ներկայացնում մի այլ ննջարան: Տիկին Գուլուբէկեանի աղջիկը, առատ արտասուքներ թափելով, խնդրում, աղա-

չու՛մ էր, բայց իր պնդակազմ ու հաստավիզ ամուսնուց լսում էր միայն այսպիսի խօսքեր.

—Դա յիմարութիւն է, դու միշտ յիմար ես...

Այդ խօսքերի դէմ չէր բողոքում լալկան տիկին Նատալիան։ Օ՛ր, վաղուց էր նա սովորել դրանց և պատրաստ էր աւելի խիստ հայհոյանքներ լսել, աւելի մեծ վիրաւորանք կրել, միայն թէ այդ տղամարդը գոնէ այս մի դէպքում հասկանայ իր կնոջը, հասկանայ թէ ինչ է նրա սրտի ուղածը, ինչով կարող է բախտաւորեցնել նրան գոնէ մի անգամ։

Իսկ տիկին Գուլուբէկեանի փեսան ոչ միայն չէր ուղում հասկանալ, այլ գնալով աւելի և աւելի էր գրգռւում, հակառակում։ Միայն այս փոքրիկ սենեակն էր, ուր նա իրաւատէր ամուսին էր։ Ամբողջ աշխարհում միայն այս տեղն էր, ուր չէր հասնում տիկին Գուլուբէկեանի իշխանութիւնը։ Նրկնագոյն պատտառներով ծածկուած այս չորս պատերը ահագին նշանակութիւն ունէին նրա կեանքում։ Նրանք ծածկում էին ամեն ինչ տիկին Գուլուբէկեանի աչքերից և իրանց հաստ ու թանձր կողերով պահպանում էին նրա փեսայի ազատութիւնը։ Ո՛րքան հառաչանքներ, ո՛րքան գաղտնիքներ էին խեղդւում այստեղ։ Նրանք կարող էին դուրս գալ միւս սենեակները, հասնել սեւազգեստ, խոշոր այրիի ականջին, եթէ այդպէս կամենար Նատալիան։ Այն ժամանակ տիկնոջ իշխանութիւնը, ի հարկէ, կը մտնէր և այս մի հատիկ սենեակն էլ...

Բայց Նատալիան հոգով նուիրուած էր այս սենեակին, իբրև իր ընտանեկան սրբարանին։ Այստեղ էր նա որոնում ուրախութիւն իբրև ամուսին, այստեղ էր նա աշխատում սեփական բախտ ստեղծել, այնպիսի բախտ, որ ամենակարող մօր հրամաններով չէ հաստատւում, այլ ուրիշ կերպ, ուրիշ ինքնաբուղիս գրգիշների թելադրութեամբ։ Ի՞նչ է նա մարդկանց աչքում։—Միայն հարուստ հօր ժառանգ, միայն պատուաւոր, հրամայող մօր աղջիկ։ Բայց մի՞թէ ինքը, այդ ժառանգը,

այդ աղջիկը, սեփական ոչինչ չունի։ Ապա սիրտը։ Օ՛, սրա մասին ոչ ոք չէ մտածում։ Ոչ ոք չը գիտէ թէ ինչո՞ւ է այդ բարակ կինը այնքան պաշտում, աստուածացնում երաժշտութիւնը. ոչ ոք չը գիտէ որ այդ սիրտը նոյնքան քնքոյշ է, զգայուն, տպաւորուող, որքան այն ձայները, որոնք դուրս են գալիս նրա մատների տակից, երբ նա նստում է դաշնամուրի առաջ և նըլաճում է իր բոլոր լսողներին...

Ահա այդ սրտի համար էր նա ուզում մի տաք բոյն պատրաստել այստեղ։ Ուժեղ չէր նա, երաժշտի փխրուն, ողբացող, երազող սիրտ։ Միայն երաժշտական ձայներն են նրա լեզուն։ Իսկ այդ ձայները չեն հասկացում։ Եւ նա աւելացնում է իր սրտի այդ լեզուի վրայ մարդկանց հասկանալի մի այլ բան—արտասուքներ։

Բայց ճրպիսի թշուառ զուգադիպութիւն։ Այնտեղ, ուր երաժիշտ սիրտն էր երազում, ճիշտ այդտեղ տիկին Գուլուբէկեանի փեսան ազատ է զգում իրան. ազատ, իր կրօնի տէրն է միմիայն այդտեղ։ Ի՞նչ անել...

Եւ նորից խնդրում է նառալիսն։ Ա՛հ, դժուար բան չէ նրա խնդրածը։ Միայն բարի տրամադրութիւն, միայն մի քիչ ուշադրութիւն դէպի նրա զգացմունքը— և ամեն ինչ կարգին կը լինի։

—Գալուստ, ինձ համար... ա՛հ, ինձ համար արա այդ բանը։ Մինչև որ չանես, ես պոկ չեմ գայ բեզանից. ամեն դիշեր, ամեն առաւօտ պիտի ասեմ, ասեմ... և...

Մնացածը նա չասաց, այլ ցոյց տուեց։ Նստած աթոռի վրայ, նա գլուխը կախ արեց կրծքին և արտասուքի կաթիլները անձայն թափուեցան նրա աչքերից։

—Յիմար են և այդ արտասուքները, խրոխտաբար արտասանեց տիկին Գուլուբէկեանի փեսան և չարունակելով սենեակի մի ծայրից միւսը գնալ ու գալ, արհամարհանքով ժպտում էր։

Նա հասել էր անգթութեան: Այսպէս էր նա վրէժ հանում: Ամեն տեղ նրա ճնշուած ինքնասիրութիւնը այստեղ էր հատուցում ստանում, այս լալկան, մօր պահած կնոջից, որի հետ նրան կապել էր լաւ ու փափուկ ապրելու ցանկութիւնը: Ամեն տեղ նա արհամարհանքի և հեգնութեան էր հանդիպում: այստեղ գոնէ նա կարողանում էր արհամարհել ուրիշին, տանջել նրան: Փոքրիկ, հազիւ նկատելի էր այդ ինքնասիրութիւնը, բայց, այնուամենայնիւ, գոհացում էր ստանում: Հաշիւը, որ բերել էր այս ամուսնութեան և պարապ ու անհոգ կեանք էր ստեղծել, այստեղ չէր արդելում որ նա իր տէրը լինի, իր սեփական դէմքն ունենայ:

— Ձեմ անի, չէ... Ձեմ ուզում... Գնա՛, գանգատ ուիր մօրդ, թո՛ղ նա հարկադրէ ինձ:

Եւ նա մինչև անգամ ոտը գետնին խփեց, թէև գիտէր որ ձայն չի դուրս գայ, որովհետև գորգի վրայ է կանգնած: Պահպանելով իր արժանաւորութիւնը, նա, այնու ամենայնիւ, իր ձայնը բարձրացնել չէր կարող. գիտէր որ իր զոքանչը միւս սենեակումն է:

— Գնա՛, նորից հրամայեց նա խեղդուած ձայնով և յուզմունքից կապտելով:

Նատալիան բարձրացրեց իր դուռիւնը, մի աղաչաւոր հայեացք գցեց նրա վրայ: Աղաչում էր ինայել... Միթէ նա այնքան տարիների փորձով դեռ չէ համոզուել, որ ինքը չի դիմի իր մօր օգնութեան՝ ճնշում գործ զնելու, հարկադրելու համար:

— Ուզում ես, խեղդիր, — մրմնջաց նա, — ես ոչինչ չեմ ասի: Դու շուտով ծեծին էլ կը հանես, ես այդ տեսնում եմ: Թո՛ղ այդպէս լինի: Ես մենակ էլ կը մնամ... Երեխայ չեմ, որ ուրիշներին դանդատուեմ...

Կարծես յոգնելով այդքան խօսելուց, կարծես ինքն էլ զգալով որ ոչինչ, անհամոզեցուցիչ են իր խօսքերը, նա լռեց: Բայց շարունակում էր խօսել իր մէջ, իր համար: Ա՛խ, եթէ հասկանային իրան, եթէ կարելի լինէր

ամեն ինչ լեզուով հասկացնել: Քանի անգամ է նա աղաչել իր մօրը, բարեխօսելով ամուսնու համար. քանի անգամ է փոխել տուել մօր վճիռներն ու կարգադրութիւնները: Նրան վիրաւորում էր այն դիրքը, որ ստեղծուած է նրա ամուսնու համար այս տան մէջ: Ինչո՞ւ հրամաններ. ինչո՞ւ արգելքներ և թոյլտուութիւններ: Ա՛խ, իրան, այդ քաշուող, սակաւխօս, շփոթուող կնոջը չեն հարցնում: Եթէ հարցնէին, եթէ իմանային... Սիրում է նա, բայց ուզում է էլ շատ սիրել նրան, որի հետ կապուած է ամուսնական ուխտով, մինչև կեանքի վերջը: Քիչ բան է հարկաւոր որ նա միանգամայն գոհ լինի, իր ամբողջ էութեամբ նուիրուի իր տղամարդին: Բայց ինչ անէ, երբ այդպէս կոպիտ կերպով դէն է հրում նրան ամուսինը:

Ձգում է նա որ մեծ պահանջներ անելու իրաւունք չունի: Ի՞նչ է նա: Գեղեցիկ, աշխոյժ ու կայտաճ, ինչպէս ուրիշ շատ շատերը:—Ո՛չ. նա այդ գիտէ: Բայց գիտէ նոյնպէս, որ այդ պակասութիւնների փոխարէն ինքը կարող էր տալ մի տաք, անձնազոհ սիրտ: Ուզում է նա վառել այդ կրակը, ուզում է մատուցանել նրան իր ամուսնուն, տաքացնել նրան, ընտանեկան սերտ, մտերմական, փոխադարձ անձնուիրութեամբ երջանիկ մի նեղ շրջանի, մի փոքրիկ դրախտի մէջ առնել: Բայց դժբախտութիւնն այն է, որ դրա համար նա լեզու չունի, բառեր չը գիտէ: Խօսել... նա ամաչում է դրանից, յոգնում է, վախենում է: Ա՛հ, ինչո՞ւ սրտերը միմեանց չեն հասկանում առանց բառերի, առանց լեզուի միջնորդութեան:

Եթէ այդպէս լինէր, ճրքան հեշտ կը լինէր հասկացնել թէ ինչ է նա խնդրում: Ինչո՞ւ համար էին նրան այնքան արտասուքները, կարճ, միանման, անպերճախօս աղաչանքները:

Նուրեանների տանը նա լսեց փախստականների սարսափելի թշուառութիւնը, և նրա սիրտը արիւնջուայ դարձաւ: Այնուհետև նա լսեց թէ ինչ են ուզում անել

բարի մարդիկ՝ այդ անբախտներին մահուան գրկից ազատելու համար, և նրա սիրտն զգաց մի անսահման բերկրութիւն, նորից կենդանացաւ, սկսեց լայն ու համարձակ թրթռալ։ Կամենում էր նա իր մասնակցութիւնն ունենալ այդ բարի գործի մէջ։ Ահ, բռնել խեղճի ձեռքից, բարձրացնել նրան, շունչ տալ... ճրքան լաւ է։ Բայց նա այդ չէ կարող անել։ Ձէ կարող տեսնել դժբախտութեան երեսը. մէկ էլ այն, որ պէտք է մարդկանց հետ խօսել, գնալ դալ, իսկ ինքը այդ շնորհքը չունի։ Եւ հարկաւոր էր որ անպատճառ նա ինքը լինի գործի մէջ։ Ապա ամուսինը. միթէ նա ուրիշ է, միթէ նա չէ կարող փոխարինել իր ամբողջ տունը բարի գործի մէջ։ Կը գնար նա, և տանը նստած կինը կ'իմանար թէ ինչու է նա գնացել, կը գար նա և կը բերէր իր հետ կատարած պարտքի գիտակցութիւնը։ Եւ նրա բարածից կը ճաշակէր և ինքը։ Լաւ է նստել տանը և իմանալ որ օգնում ես խեղճին, սրբում ես նրա արտասուքը...

Այդ էր ահա նա խնդրում իր ամուսնուց այն երեկոյից դէսը. ասում էր միշտ, թացացնելով իր աղաչանքը արտասուքներով։ Բայց այդքան հասարակ բանն էլ մերժում էին նրան։

Խնչո՞ւ է այդպէս։

Տիկին Գուլուբէկեանի փեսան շարունակում էր քայլել սենեակում և կարծես իր կողմից հարցնում էր՝ ինչո՞ւ չը պիտի այսպէս լինի։ Տասը քայլ երկարութիւն ունէր սենեակը և վեց քայլ լայնութիւն։ Այս տարածութեան բռնակալը ոչնչով չէր տարբերում աւելի մեծ աշխարհի աէր բռնակալներից։ Նա չէր ուզում հէնց այն պատճառով, որ վրէժ հանէ մարդկանցից, չէր ուզում, որովհետեւ խնդրողը՝ անկիւններում լուռ արտասուք թափող իր կիներ էր։

Նրա հաստ ու կարմիր վիզը, նրա լիքը, կարմիր դէմքը և խոշոր ոչխարային աչքերը վկայում էին, որ

տեխնիկի նշաններով զարգարուած այդ գիւղացին չի զիջի այստեղ...

Քիչ էլ լուռ մնալուց յետոյ նատալիան վեր կացաւ, խնամքով լուաց իր դէմքը, մազերը նորից սանրեց ու դուրս գնաց: Նա ուղղակի դիմեց դահլիճը, առանց այս ու այն կողմը նայելու նստեց դաշնամուրի առաջ և սկսեց նուագել, իր մտքերը ձայների աշխարհում թաղել:

Տիկին Գուլուբէկեանը նստած էր սեղանատանը, նրա ոտների մօտ խաղում էր նրա թոռնը: Թէյը վաղուց պատրաստ էր, բայց նա համբերութեամբ սպասում էր: Մարդ ու կնիկ ննջարանումն են. թո՛ղ լինեն, թո՛ղ իրար վայելեն. մայրը միայն ուրախ ու գոհ կարող է լինել: Աղջկայ վաղորդեան երաժշտութիւնը եկաւ հասկացնելու սպասող մօրը թէ ինչպէս անուշ կերպով է վերջանում վայելքը: Բայց այդ մայրը երբէք չը պիտի մոռանար իրան, և նորից նրան սկսեց զբաղեցնել երկրորդ երեխայի հարցը:

Պէտք էր... Բժիշկ Յովասափեանը բաւական օգնել էր նրան, բայց նա դարձեալ գոռարանում էր, դարձեալ գտնում էր որ իր դրութիւնը նահատակի դրութիւն է. մի կողմից աղջկայ առողջութիւնը, միւս կողմից այն, որ մենակ է իր թոռնը...

Այդ մտաւտանջութիւնը ընդհատեց նրա փեսան: Բաց անելով դուռը, նա սովորական հեզութեամբ արտասանեց.

— Բարի լոյս, մայրիկ:

Համբուրեց նրա ձեռքը, համբուրեց երեխային և ապա նստեց թէյի սեղանի մօտ, որի վրայ դրուած էին կարագ և զանազան թխուածքներ...

Ե

Կարգադրիչների սենեակի մուտքում խմբուած էին փախստականները, մեծ մասամբ կանայք: Յայտնի էր

ամենքին որ բարեսիրտ տիկինն է այսօր հսկում և ամեն մէկը շտապում էր մի ժամ առաջ յայտնել նրան իր սրտինը, ինդրել, հարցնել: Միայն նրան էին յայտնում: միայն նա էր, որ լսում էր ու կարգադրում: Եւ որովհետեւ հերթապահութիւնից դուրս նա քիչ էր լինում աղքատանոցի մէջ, ուստի այս օրին շատերն էին անհամբեր սպասում:

Տիկինը արդէն սովորել էր այս տեսարանին. ուստի սպասեց մինչև որ Յակոբը ճանապարհ բաց արաւ նրա համար և միայն այդ ժամանակ ներս մտաւ: Իսկոյն բարձրացան զանազան ձայներ, իրար խառնուեցան: Բայց տիկինը դեռ բարեկեց Ղարա-Մուրադեանին և ասաց նրան.

— Ես պէտք է մի լաւ լուր հաղորդեմ ձեզ, պ. Ղարա-Մուրադեան: Օրիորդ Սիրանոյշը կամենում է ձեզանից հայերէնի դասեր վերցնել: Երէկ նա ինձ մօտ էր եկել յատկապէս խորհուրդ հարցնելու համար: Եւ ես, ի հարկէ, խորհուրդ տուի:

Ղարա-Մուրադեանը մի քանի անգամ գլուխ տալով շնորհակալութիւն յայտնեց նրա բարի ուշադրութեան համար:

— Դուք, ի հարկէ, ընդունում էք այս առաջարկութիւնը:

— Մեծ ուրախութեամբ, տիկին:

— Գինը ինքներդ որոշեցէք: Այսօր երեկոյեան, ժամի 7-ից մինչև 8-ը մտէք օրիորդի մօտ, նա տանը կը լինի: Դիտէք որ կարող է լաւ վճարել. .

— Շնորհակալ եմ, տիկին, կը մոնեմ, շտապեց պատասխանել երիտասարդը, կարծես կամենալով ընդհատել խօսքը վարձատրութեան մասին:

— Անձամբ ինձ համար շատ ուրախալի է այդ բանը, շարունակեց Աննան:— Մի կողմից այն, որ դուք շատ էք գանգատուում թէ այժմեան սերունդի մէջ հազուադիւրս երևոյթ է դարձել մայրենի լեզուն սո-

վորելը. ահա մի դէպք, որ կարող է ոգևորել ձեզ. դա մի խոշոր օրինակ է, և օրիորդը անկասկած, հետևողներ շատ կ'ունենայ: Միւս կողմից դուք կ'ունենաք պարապմունք: Ես չեմ կասկածում, որ շատ հաճելի կը լինի ձեզ համար այդ պարապմունքը. կըթուած բարձր դասակարգի ջահէլ օրիորդի...

Վերջին խօսքերը նա արտասանեց իրան յատուկ մեղմ, հազիւ նկատելի, բայց չարաճճի ժպիտով: Ուսուցիչը դարձեալ և դարձեալ յայտնեց իր շնորհակալութիւնները: Նա ինքն առաջին իսկ խօսքից զգաց թէ որքան գեղեցիկ ու հաճելի անակնկալութիւն է դա և տիկնոջ սիրուն ժպիտը աւելի վառեց այդ զգացմունքը:

Դռան մօտից, ուսը պատի անկիւնին յենած, նըրան էր նայում Յակոբը: Նա էլ լսեց, հասկացաւ. և նրա ծեր դէմքի վրայ նկատուեց այն ամբողջ սքանչելի տրամագրութիւնը, որ այդ միջոցին յուզում էր նրա երիտասարդ բարեկամի սիրտը: Տեսնելով նրա յանկարծակի փոխուած ուրախ դէմքը, ծերունին քիչ էր մնում որ կանչէ նրան. «Ահա այդպէս է տիկինը»: Բուպէն խոր տպաւորող էր. հրճուանքի ազդեցութեան տակ ծերունին հէնց այդտեղ խօսք տուեց իրան կատարել Կոնատի աղաչանքը, այն է, թոյլ տալ նրան գիշերել աղքատանոցի հին մասի մի չէմբի մօտ...

Աղմուկը սաստկացաւ. ամբողջ հերթով խօսել չէ կարող: Բայց Ղարա-Մուրադեանը այս անգամ չէր հսկում կարգի վրայ. նա կատարեալ ազատութիւն տուեց խնդրողներին: Խնչո՛ւ հեռացնել, ինչո՛ւ խանգարել: Գաղափարը մօտեցրել է մարդկանց: Այդ իսկ գաղափարը չէր, որ այս երեկոյ պիտի տանէր նրան հարուստ օրիորդի տունը: Երբ և իցէ կարելի՞ կը լինէր մտածել անգամ այդ մասին:

Գիւղի երկու սերունդներ—մէկը ծեր դռնապահ, միւսը երիտասարդ, կարգացած, շատ բան տեսած ուսուցիչ, մի տեսակ, մի աստիճան էին ոգևորուած:

Ո՛րքան շատ էին փախստականների ցանկութիւն-

ները, ճրքան մանր-մունք։ Զարմանում էր տիկին Աննան այդ մարդկանց վրայ։ Ի՞նչ խեղճ աշխարհից են նրանք, ի՞նչ խորին վայրենութիւն կայ դեռ այնտեղ։ Մի պառաւ իր համար չախու էր ինդերում։ Մի մայր գանգատում էր որ իր երեխային կարճ շորեր են տուել և կրծքի վրայ կոծակներ չը կան։ Մէկը պատմում էր իր մի երազը և ինդերում էր որ «խաթունը» երազագրքին նայէ։ Մի ուրիշը մօտեցաւ, «սե փարայ» խընդրեց։ Մինչև իսկ եղաւ մէկը, որ հարցնում էր թէ ի՞նչ պիտի ուտեն վաղը։

Առաջին անգամը չէր որ տիկինը ականջ էր դնում այդպիսի խօսակցութիւններին։ Բայց դրանք հետզհետէ ձանձրալի էին դառնում նրա համար։ Սկզբում դեռ բնական էին այդ մարդկանց փոքրիկ ցաւերն ու մըրմունջները, նոյն իսկ մի առանձին յուզիչ տպաւորութիւն էին թողնում։ Բայց այժմ... Անցել էին դժբախտութեան սուր ժամանակները, թշուառները այլ ևս այն չէին, հետզհետէ մարդ էին դառնում։ Այժմ այլ ևս չէր կարելի ներել շատ բան. այժմ դրանք մարդիկ էին, որոնց պակասութիւնները չափազանց աչքի էին ընկնում, փչացնում էին խնամողների բարի տրամադրութիւնը։ Եւ տիկինը մի քանի ժամանակից ի վեր չէր թագցնում իր դժգոհութիւնները։ Այս անգամ էլ նա դիմեց Ղարա-Մուրադեանին.

— Ի՞նչ տեսակ մարդիկ են, հարցրեց նա. — այս ի՞նչ ժողովուրդ է...

— Միամիտ, նահապետական ժողովուրդ, տիկին, պատասխանեց նա իր սովորական ոգեւորութեամբ, որով միշտ խօսում էր այս ժողովրդի մասին։ — Ապրել է իբրեւ երեխայ, բնութեան, աւանդութիւնների, հնութեան երեխայ։ Միշտ փորձանքների մէջ է եղել, ծնունդ ու մեռել է այդ փորձանքների մէջ։ Նրան վիճակուել է ամենասարսափելին աղէտներից, շշմել է, բաց աչքով գերեզման է մտել։ Նոր միայն յարութիւն է առնում, տեսնում է իր շուրջը ուշադրութիւն, խնամք, սրտագին

հոգատարութիւն: Այդպիսի բաներ նա երբէք չէ տեսել... Պէտք է հասկանալ նրա հոգեբանութիւնը...

—Աստուծու մարդիկ են, խօսեց Յակոբը իր բունընից, կանգնած մարդկանց ետեւից:

Նրա վրայ ուշադրութիւն դարձնող չեղաւ. բայց դա մի և նոյն էր նրա համար: Խառնել իր խօսքը այդ լաւ մարդկանց խօսակցութեան հետ՝ նրա սրտի նուիրական ցանկութիւններից մէկն էր: Տեսնում էր նա տիկնոջը շատ անգամ, կատարում էր նրա հրամանները, պատասխանում էր նրա հարցերին: Բայց այդ բոլորը պաշտօնական էր և նա սպասում էր ուրիշ տեսակ բախտի—խօսել առանձին, խօսել սրտից, իր սեփական զգացմունքները, իր դատողութիւնները յայտնել:

—Մարտափելի՛ է, ասաց տիկինը մի եղանակով, որ ցոյց էր տալիս թէ Ղարա-Մուրադեանի բացատրութիւնը բաւարար չէ նրա համար:

Ամենքից յետոյ մի ջահէլ աղջիկ մնաց:

—Ա՛, գեղեցկուհիս, բացականչեց տիկինը.—մօտ արի... արի...

Աղջիկը մի քայլ առաջ գնաց, և իր խոշոր կապտադոյն աչքերը լայն բացած՝ նայում էր տիկնոջը, չէր խօսում:

—Ի՞նչ ես ուզում, աղջիկս, քնքշութեամբ հարցրեց տիկինը, ձեռքը պարզելով դէպի նրան և նշան անելով որ մօտ գայ:

Դարձեալ մի քայլ արաւ աղջիկը, դարձեալ լուռ էր, պլշած: Երևում էր որ նա մի առանձին հետաքրքրութիւն էր պատճառում հարուստ տիկնոջը:

—Ո՛րքան լաւանում է խեղճը, ասաց տիկինը, նայելով Ղարա-Մուրադեանին:

Դա, ճիշտ որ, մի խեղճ էր. չունէր հայր ու մայր, ոչ էլ մի ազգական: Ո՛ւր էին մնացել ծնողները—նա ինքն էլ չը գիտէր, առհասարակ չէր հասկանում թէ ինչ է պատահել և ինչո՞ւ ինքը յանկարծ ընկել է այս օտար երկիրը, օտար մարդկանց մէջ:

Բայց հէնց այդ խեղճն էր փախստական ժողովրդի ծաղիկը: Դեռ առաջին օրերում, այն ժամանակ, երբ ամենքը բաց, հալուող մսի մի զանգուած էին ներկայացնում, այս 12—13 տարեկան երեխան ցոյց էր տալիս թէ դժբախտութիւնների հետ ի՞նչ տեսակ դեղեցկութիւն կարող է ստեղծել հառաչանքների և արեան այն երկիրը: Իսկ այժմ, երբ նրա գոյնը տեղն էր եկել, երբ նրա չքնաղ աչքերի մէջ նորոշոր սկսել էր վառուել կեանքի կայծը, իւրաքանչիւր տեսնողին զարմացնում էր միայն այն, թէ ի՞նչ հրաշքով է սարի այդ ծաղիկը աղատուել երկիրը բանգող հրէշ գաղանների ձեռքից...

Բարձր լեռների գեղեցկութիւնն էր նա: Մշտատե մշուշները, երկար ձմեռը իր խոր ձիւներով ու բուքերով, ծաղիկը, խոտը, աղբիւրը, խիտ ու մութ անտառը, կայծակն ու որոտը, հազուադէպ անամպ գիշերների դիւթական լուսինը, այժեամբ ու եղնիկը,—սրանք բոլորն էին միասին հրաշակերտել այդ գեղեցկութիւնը: Այդ խորխտ բնութիւնն էր նայում նրա աչքերի անյատակ խորութիւնից, այդ լեռնային աշխարհն էր իր քնքշութիւնների ու խստութիւնների հետ խօսում նրա սիրուն, նուրբ յօնքերի մէջ. այրուել, դունատուել էր նրա կաշին, բայց դա ժամանակաւոր աւերմունք էր, որ գործել էր թշուառութիւնը. և լեռնային մայր բնութիւնը դարձեալ իրանն էր վերցնում այս օտար ու տափարակ աշխարհում:

Գեղեցիկ բերանը շարունակում էր լուութիւն պահպանել: Բաց-չագանակագոյն մաղերը, որոնք չքեղ հիւսերով դուրս էին թափուել նրա գլուխը ծածկող չթէ աղլուխի տակից, տալիս էին այդ դէմքին մի ինչ-որ առանձին, վայրենի, մութ կիրճերում ծաղկած և լանջերի ետեւում թագնուող գեղեցկութեան ամբողջ հրապոյրը:

Տիկին Նուրեանը իր ձեռքերի մէջ առաւ նրա ձեռ-

քերը՝ Ուրալիսի տարբերութիւն քաղաքացի կնոջ սպիտակ, քնքոյշ, խնամուած կաշու և այդ գեղջուկ ձեռքերի մէջ, որոնք ոչ մաքուր էին, ոչ փափուկ։ Բայց կարծես հէնց այդպէս էլ վայել էր բնութեան ծոցից դուրս եկած գոհարին։ Նա մեղմ նկատողութիւն աւրաւ միայն եղունգների մասին. իսկ աղջիկը ուշադրութիւն չը դարձնելով այդ նկատողութեան վրայ, իր մատների ծայրով բռնեց տիկնոջ ականջների փայլուն օղերը և զարմացած դիտում էր թէ ինչպէս նրանց քարերը զանազան գոյնի փայլեր էին տալիս։ Լեռնային այդ եղնիկը, ինչպէս երևաց, խնդրելու ոչինչ չունէր. եկել էր միայն նայելու, տեսնելու։ Եւ տիկինը չը կարողացաւ գոնէ մի բառ ասել՝ վայրենու այդ հետաքրքրութիւնը զսպելու համար։

Օղերից յետոյ աղջիկը դիմեց սեղանի վրայ դրած գլխարկին, տնտղեց նրա զարմանալի փետուրներն ու պսպղուն զարդերը։

—Հասկ, ցած ձայնով արտասանեց նա, բռնելով այդ զարդերից մէկը։

Հայրենի ծանօթ առարկան այնպիսի հրճուանք պատճառեց նրան, որ տիկինն ու Ղարա-Մուրադեանը միասին բացականչեցին.

—Երեխայ...

Նա դարձեալ ուշադրութիւն չը դարձրեց այդ խօսքի վրայ, դեռ չէր յագեցրել իր հետաքրքրութիւնը և նրա զարմացած հայեացքը սահեց սենեակի առաստաղով ու պատերով, մի վայրկեան կանգ առաւ Ղարա-Մուրադեանի վրայ, և որովհետեւ չատ էր նրան տեսել, նորից էլ բեւեռուեց չքեղ հագնուած տիկնոջ վրայ։

—Ուզում ես ինձ հետ խօսել, Մարօ, հարցրեց վերջինս։

Նա գլխով հաւանութեան նշան արաւ։

—Հիմա աստ, Մարօ. ի՞նչ ես ուզում։

—Ոչինչ, հազիւ լսելի ձայնով պատասխանեց նա

և էլի աչքերը չըջեցրեց՝ զարմայնող առարկաներ որոնելու համար:

—Մարօն ուզում է այսպիսի շորեր հագնել—և նա ցոյց տուեց իր զգեստը: Ես կը բերեմ այսպիսի լաւ շորեր, այսպիսի գեղեցիկ գլխարկ: Ուզում ես...

Փոքրիկ շրթունքները մեղմութեամբ ձգուեցին և մի հրաշալի ժպիտ կազմեցին:

—Խեղճ երեխայ... ճրքան հարուստ գեղեցկու-թիւններ ունի, բայց և ճրքան անտաշ է ու կոպիտ,— մտածում էր տիկինը, նայելով այդ զարմանալի դէմքին, որ, կարծես, նկարչի վրձինի տակից էր դուրս եկել, այնքան կանոնաւոր ու գեղեցիկ գծեր ունէր:

Նրա մտածմունքները խանգարեց Չարվադարեանը, որ այդ րոպէին աղմուկով ներս մտաւ:

—Ա՛հ, Աննա Եգօրօվնա, իմ խորին յարգանքները... Այսքան վաղ ես չէի սպասում հանդիպել ձեզ այստեղ...

Առաջ թերուելով և գլուխը խոնարհաբար ցածացնելով, նա թօթուեց տիկնոջ ձեռքը, ապա «բարև» ասելով, մեկնեց իր մասները գիւղական վարժապետին:

—Եկայ իմ ծառայութիւնները առաջարկելու ձեզ, Աննա Եգօրօվնա.—ի՞նչ հրամաններ ունիք:

—Շատ շնորհակալ եմ, Ֆէօդօր Ներսէսիչ, դուք շատ բարի էք, ինչո՞ւ այսքան նեղութիւն էք յանձն առնում: Եթէ հարկաւոր լինէր մի բան, ես կ'ուղարկէի ձեզ մօտ:

—Այնու ամենայնիւ, ասացէք մի բան, Աննա Եգօրօվնա, սկսեց նա աշխուժով, բայց յանկարծ դանդաղեցրեց խօսքը, կարծես խառնւում էր, որովհետեւ միաժամանակ նրա ուշադրութիւնը գրաւեց Մարօն.— Դուք այնքան շատ էք ձեզ չարչարում... այնքան նեղութիւններ էք կրում, Աննա Եգօրօվնա... որ ես ամօթ եմ համարում ձեզ չօգնելը... Հէնց գոնէ աման լուանալ կամ լուացածը սրբել, թէյ կամ կերակուր տանել բաժանել... Մի խօսքով որ և է գործ...

Տիկիներ գոհութեամբ ծիծաղում էր և վերջը ասաց.

— Ես այդպիսի գործեր չունեմ ձեզ առաջարկելու: Բայց տեսնում եք, Ֆէօդօր Ներսէսիչ, ի՞նչ գեղեցկուհին է այս խեղճ աղջիկը:

— Երկրորդ թէ երրորդ անգամն եմ տեսնում: Ճիշտ որ վարդի պէս է բացւում:

Մարօն ամբողջ ժամանակ իր ուշադրութիւնը այդ հաստ ու կոլոր մարդու վրայ էր կենտրոնացրել. ոչինչ նշան չը կար թէ նա լսում է խօսքերը, հասկանում է նրանց. աչքերն էին միայն գործում և նա պլշած զըննում էր նորեկի շորերը, դէմքը, շարժումները, ծիծաղը:

— Ահա եթէ սրա համար մի բան անէինք, խօսեց տիկիներ:

— Ներեցէք, Աննա Եգօրօֆնա, ես նախ և առաջ կ'ուզէի, որ վարժապետը ինձ ղեջէր իր տեղը, առնուադը, ես տարիքով մեծ եմ նրանից և վատ չէր լինի, եթէ ես նստէի և նա կանգնէր... Այս ծեր էջն էլ մեզ հարկաւոր չէ. թող գնայ բակը սրբելու: Այդ էր պակաս որ Սամուէլ Նուրեանի ամուսնու խօսակիցը դռնապահը լինի:

Վարժապետը ներողութիւն խնդրեց և վեր կենալով, ասաց թէ կը գնայ տիկնոջ մի քանի կարգադրութիւնները կատարելու: Իսկ Յակոբը մրոտեց յօնքերը և դանդաղ կերպով իր անկիւնից դուրս եկաւ, հետեւեց վարժապետին: Ամեն անգամ, երբ այս չաղ, աղմկաբար պարօնը աղբատանոց էր գալիս, ծերունին մի ինչ-որ վատ բան էր զգում, կարծես թէ խաղաղ ու երջանիկ ընտանիքի մէջ օտար խառնակիչ մտաւ: Եւ հակառակի պէս, նա գալիս էր միայն այն օրերը, երբ տիկինն էր լինում այստեղ:

Դռնապահը հեռու չը գնաց, այլ նստեց պատի տակ, կարծես պատրաստ՝ ամեն րոպէ վրայ հասնելու, եթէ հարկաւոր լինի օգնութիւն: Ղարա-Մուրադեանը, ընդհակառակն, մի առանձին խորհուրդ չէր տեսնում

Չարվադարեանի այցելութիւններէ մէջ: Տիկինը գրաւում էր. բայց ում չէր գրաւում: Գաղափարը երբ կնոջ մէջ է մարմնանում, անհամար երկրպագուններ է զընունում: Չարվադարեանին, ինչպէս և ամեն մարդուն, մատչելի է գաղափարը: Երիտասարդը չէր էլ նկատում որ հաստ մարդը վերջին ժամանակները փոխել էր իր վերաբերմունքը, այլ ևս այնքան հեգնութեամբ չէ վարւում իր հետ, կարծես ուզում է զիւղական վարժապետի սիրտը գրաւել, նրա բարեհաճութիւնը ձեռք բերել:

— Լաւ շորերի մէջ նա հրաշալի կը լինի, ասում էր տիկինը:

— Լաւ շորեր հագցնել և այստեղ պահել: Ինչի նման կը լինի: Հագցրէք ձեր շորերը մի թուրք թարաքամայի, միայն ծիծաղել կարելի կը լինի: Պէտք է և չրջան, պէտք է խնամատարութիւն, կրթութիւն: Ես կարծում եմ, Աննա Եգորովնա, մեղք է այս երեխային այստեղ պահելը. աւելի լաւ է, տուէք մի տուն: Գուցէ բժիշկ Յովասափեանը կը վերցնէ...

— Ներեցէք, ո՛չ բժիշկը, ո՛չ դուր, — բողոքեց տիկինը, յանկարծ շառագունելով:

— Ինչո՞ւ:

— Ամուրի մարդուն այսպիսի ազդիկ յանձնել չէ կարելի:

— Ես գիտէի որ այդ պիտի ասէիք, բարձր ծիծաղելով պատասխանեց նա և իսկոյն իր դէմքի վրայ մի լպիրշ արտայայտութիւն հանդէս բերելով, ասաց իրան յատուկ հեգնութեամբ.

— Ամուսնացածներն են այդպիսի համբաւ ստեղծել ամուրիների վերաբերմամբ: Թո՛ղ տուէք ասել որ դա փարիսեցիութիւն է: Ամուրիներին ես չեմ պաշտպանում, բայց ամուսնացածները... Մի հաւատար թէ նրանք անմեղ աղանձիներ են, Աննա Եգորովնա: Դաւաճանում են իրանց կանանց այնպիսի ամուսիններ, որոնք արժանի չեն այդ կանանց կօշիկն անգամ համ-

բուրեխու: Փաստեր՝ որքան կամենաք, բայց ես չեմ համարձակուի ձեր առաջ բաց անել...

—Ի հարկէ, չէ կարելի ասել թէ մարդիկ հրեշտակներ են...

—Ահա՛ ճշմարտութիւնը. ես ծափահարում եմ ձեր խօսքերին: Ես այժմ հասկանում եմ: Եւ մարդիկ ասելով, դուք, ի հարկէ, հասկանում էք երկու սեռն էլ...

Նա նկատեց որ տիկինը շատ նեղն է ընկել և չէ կարողանում նոյն իսկ նայել իրան: Ու վարպետութեամբ փոխեց խօսքը:

—Յովասափեանը անշնորհք է, ժամանակ էլ չունի. նրան տալ չէ կարելի:

—Ես չեմ հետաքրքրւում աղբի մէջ ընկած այդ մարգարիտով: Սարաֆեանը... ահա՛ նա շատ յարմար է: Այդ մարդու ճաշակը, վառվռուն, հնարագէտ խելքը ինձ ապշեցնում են: Նա կը պահէ դրան թաւիչների մէջ: Իսկ ձեռական բարեմտութիւնը, որ հարկաւոր է հասարակութիւնը հանդատացնելու համար, կարող է այն լինել որ Սարաֆեանի մօտ ապրում է նրա քրոջ աղջիկը...

Խօսակցութիւնը ընդհատուեց անակնկալ կերպով: Մարօն պինդ բաշեց տիկին Աննայի թեւքից և երեսայի լրջութեամբ ասաց, նայելով նրա աչքերի միջին.

—Մարօն նոր շորեր կը հագնէ. Մարօն ուզում է այս շորերից:

Տիկինը, ոչինչ վիրաւորանք չը զգալով այդ լեռնային կոպտութիւնից, նորից խոստացաւ նրան լաւ շորեր տալ, հանդատացրեց և ճանապարհ դրեց:

—Տեսնո՞ւմ էք, Աննա Եգորովնա, դուք պահապան հրեշտակ էք նրա համար, բայց ձեր թեւքից այդպէս բաշելը, այնպէս խօսելը... զգուշի է...

—Այո՛, նա ունի, շատ ունի պակաս կողմեր: Բայց ունի և մի ժպիտ, որ միայն բաւական է բոլոր տղամարդկանց գոգոտացնելու համար...

Ջարաճճի, խոր թափանցող մի հայեացք դցելով

իր խօսակցի վրայ, նա մի և նոյն ժամանակ ժպտաց ու աւելացրեց.

—Ահա ինչն է վտանգաւոր...

—Ինչ, յամենայն դէպս, չի գժուացնի նրա ժպիտը: Այն ուրիշ ժպիտ է, որ իսկապէս այրում է. և այդ ժպիտը ես... այս վարկեանին տեսայ, նա դեռ չէ մարել, դեռ իմ աչքի առջև է...

Տիրեց մի ծանր լռութիւն: Չարվադարեանի աչքերը բորբոքուել էին, բայց և այնպէս, նա դեռ իր մէջ մի երկիւղ էր զգում: Սրտատրոփ սպասում էր թէ ահա այդ կինը շանթահար կ'անէ իր բարկութեամբ, բացատրութիւն կը պահանջէ կամ չափը ճանաչել կը հրամայէ: Կտրուկ, վճռական վայրկեաններ էին. բախտից երես առած, ամեն ինչ իր առջև հարթուած համարող այդ մարդն էլ զգում էր որ յանդգնութիւն է արել: Եւ սպասում էր անխուսափելի վախճանին. կամ դուրս վռնդուել այստեղից, կամ թէ ստանալ յոյս թէ կարելի է շարունակել այդ տեսակ հաճոյախօսութիւններ:

Տիկինը, սակայն, չը շարժուեց: Նա չէր խօսում, նա միայն լսող էր: Եւ նրա յած խօսքերից էր որ մի թեթեւ կարմրութիւն մի ականթարթում ողողեց նրա ամբողջ դէմքը: Հրաշալի էր այդ վարդադոյն բարակ քօղը. աչքերը չէին երևում, նրանք ծածկուեցան երկար ու սրածայր թերթերունքների տակ: Սամուէլ Նուրեանի կինը, սալօնների այդ հպարտ ու անմատչելի թագուհին, այժմ նման էր դպրոցական հասակում գտնուող մի չափահաս աղջկայ, որ շփոթուում է ամաչկոտութիւնից, երբ անսպասելի կերպով մի հաճոյական, սիրային խոստովանութիւն է լսում: Դիրք, կրթութիւն, հասակ կարծես մի վայրկեանում հալուեցան, կորան այդ կարմրութեան մէջ:

Իսկ Չարվադարեանը չափազանց հմուտ էր ու փորձուած: Փոթորիկ չը կայ: Բայց նա բաւական է համարում այդքանը: Կարծես թէ ոչինչ չէր պատահել. և

նա իր սովորական ձևերով շարունակեց ընդհատուած խօսքը:

Ինչո՞ւ հայերս այսպէս ենք, Աննա Եգօրօֆնա: Նոյն Սարաֆեանը ունի մի գերմանուհի աղախին, մի կատարեալ գեղեցկուհի. թիկնաւէտ, բարձրահասակ, հասած-զարգացած աղջիկ: Եւ այնուամենայնիւ, նա չէ վախենում ամուրիի տանը ծառայելուց: Հէնց դրանով է այդ շիկամազ ազգը աշխարհ նուաճում: Իսկ մենք... միայն մուրացկաններ ենք պատրաստում: Հէնց ձեր այս աղջիկը... Ի՞նչ պիտի դառնայ վերջը, եթէ ոչ մուրացող, փողոցներում ու գինեաներում փչացած մի կնիկ...

—Ձը գիտեմ, պատասխանեց Աննան, նոր միայն համարձակութիւն ստանալով նայելու նրա դէմքին...

Այդ պատասխանը մանաւանդ հրաշալի էր: Չար-վաղարեանը յաղթողի հաճութիւնն զգաց: Բայց խօսքը առաջ տարաւ մի և նոյն հանդիստ եղանակով.

—Ձեր թոյլտւութեամբ—ասաց նա—ես կը խօսեմ Սարաֆեանի հետ. նա «հոգի-տղայ» է, ուղղակի հանճար. չի մերժի, և դուք կը տեսնէք թէ ինչպէս կը կրթէ այդ խեղճին...

—Եթէ հաւատացած էք, կարելի է...

—Ի՞նչ յանձնեցէք այդ գործը, Աննա Եգօրօֆնա: Ես ինքս, կրկնում եմ, նրանով չեմ հետաքրքրւում...

—Թողէք, բաւական է, ընդհատեց նրան տիկինը:

Անսպասելի էր այդ հարուածը: Բայց Չարվաղարեանը չը չլիւրեց: Մի քանի վայրկեան միայն նա լռեց: Եւ դարձեալ մօտեցաւ նրան, բայց ուրիշ կողմից:

—Քանի ժամանակ է, Աննա Եգօրօֆնա, ես խընդրում, թախանձում եմ ձեզ որ մի բան հրամայէք ինձ, մի բեռը դնէք ինձ վրայ: Բայց դուք չէք կատարում իմ թախանձանքը: Դրանից ես եզրակացնում եմ որ դուք բարեհաճութիւն չունիք դէպի ինձ:

Աննան ոչինչ չը պատասխանեց, մատներով խաղացնում էր իր հովանոցի ծոպերը:

—Գոնէ այժմ հրամայեցէք, Աննա Եգօրօֆնա, հա-

մարեա աղաչաւոր ձայնով արտասանեց Չարվադարեանը՝ իր այրուող աչքերին մի տեսակ խղճալի արտայայտութիւն տալով։— Միթէ այդքան դժուար է ծառայեցնել մէկին, երբ դուք այսքան շատ գործ ունիք, աւանատես էք այսքան կարօտութիւններին...

Վայրկեան չանցած, Աննան, շարունակելով խաղայ ծոպերի հետ, պատասխանեց.

— Այդ հեշտ է... Բեռն էք ուզում, և ձեզ վրայ նոյն իսկ ծանր բեռը կարելի է դնել:

Չարվադարեանը այսոնեց որ այժմ կատարելապէս երջանիկ է ինքը...

2

— Ձեռ ծխում:

— Ո՛չ:

Սարաֆեանը սիգարի տուփը դրեց սեղանի վրայ, ինքը վերցրեց մի հատ, սկսեց կտրել ծայրը:

Ճաշը նոր էր վերջացել: Ղարա-Մուրադեանը չէր կշտանում իր վաղեմի ընկերից. ամբողջ ժամանակ հիացած էր Արտաշէսի աջողութիւնների վրայ, հարց ու փորձ էր անում: Փառաւոր ապարանքը, ճոխ սեղանը այնքան ճնշող, մեծ տպաւորութիւն էին թողնում նրա վրայ, որ նա յաճախ չէր ուզում հաւատալ թէ այս բոլորի տէրը իր ընկեր Արտաշէսն է: Նա լսեց Արտաշէսի սկսած դործի ամբողջ պատմութիւնը, անկեղծ կերպով, հարազատ եղբոր նման, ուրախացաւ: Լաւ էր Արտաշէսը իբրեւ ընկեր դեռ դպրոցում: աւելի լաւ էր այժմ, երբ այնքան բարձր էր գնացել, երբ այսքան փառք ու հռչակ է ստացել: Ո՛րքան սիրալիր է, որպիսի հաճութեամբ վերանորոգում է յիշողութիւնները դպրոցական կեանքից, այն հեռու ժամանակից, երբ նրանք երկուսը, միանման աղքատ ու կարօտ, յաճախում էին մի մեծ քաղաքի միջնակարգ դպրոցը:

Արտաշէսը աւելի իր մասին կամ, ճիշտն ասած, իր

գործի մասին էր սիրում խօսել: Բայց և այնպէս ճաշի վրայ նա կարողացաւ իմանալ որ ՂարաՄուրադեանը նոյնն է մնացել, չէ փոխուել: Նոյն գիւղացին, նոյն միամիտ գաղափարականութիւնը, նոյն անհոգութիւնը սեփական անձի մասին, նոյն համարձակ, շիտակ, նոյն իսկ ըմբոստ ոգին: Վեցերորդ դասարանից դէնը նա չը կարողացաւ գնալ. նախ անտանելի դրութեան մէջ ընկաւ, երբ նրա խողարած, եղբայրները, իրանց հօր մեռնելուց յետոյ, միանգամայն երես դարձրին նրանից. և երկրորդ՝ որովհետեւ ըմբոստութիւն էր արել դպրոցում և այնքան յամառն էր որ չը կամեցաւ ներողութիւն խնդրել վարչութիւնից: Ահա այդ ժամանակից, նրանք բաժանուեցան միմեանցից և այժմ են հանդիպում իրար:

—Գրքեր չստ ունիս, Արտաշէս, հարցրեց ՂարաՄուրադեանը, նստելով նրա կողքին, բազմոցի վրայ և ձեռքը դնելով նրա ուսին:

—Քեզ հետաքրքրող գրքեր—նչ:

ՂարաՄուրադեանը ապշած էր: Ի՞նչպէս կարելի է ապրել առանց գրքերի, մանաւանդ այսքան հարստութեան մէջ:

—Շատ հասկանալի է. ամենքը բեզ պէս գրքի մարդ չեն, բացատրեց Սարաֆեանը:

—Այլ գործնական կեանքի մարդ. այսպէս է...

—Զարմանալու կամ հեգնելու բան չը կայ: Գործնական կեանք—այո՛ւ: Դա է մեր ժամանակի իրականութիւնը: Եւ դու զուր ես կարծում թէ մարդիկ տնխելքութիւնից են այսպէս դարձել: Գրքերի մասին ես բեզ հետ վիճել չեմ կարող. թէև բարձրագոյն ուսում եմ ստացել, բայց խոստովանում եմ քո առաւելութիւնը. գրքեր դու շատ ես լսիւել: Սակայն փակիր քո հատորները: Ի՞նչ ես տեսնում առջևդ—կեանք, այնպէս չէ: Իսկ կեանքի մէջ դու արդէն չես կարող իմ հաւասարը լինել: Պարզ է թէ ինչո՞ւ. գիրքը՝ գիրք է, կեանքը՝ կեանք...

—Իզուր ես կարծում թէ ես ծիտ էի ծառի ճիւ-

զին կամ օր ու գիշեր երգող ճպուռ պատի ճեղքում: Գրքերը որքան էլ հրաշալի լինեն, կերակուր չեն դառնում: Այս իրողութիւնը իմ առջև էլ կար դրած:

—Ահա դա շատ հետաքրքրական է: Այսօր ես երկու անգամ հարցրի քեզ թէ ի՞նչ էիր անում այսքան տարիներ, բայց դու միայն իմ պատմութիւնն էիր ուղում իմանալ: Եւ իմացար: Այժմ թող ես քոնն իմանամ: Թողնենք վերացական վէճերը, ամենից լաւ այս երկու պատմութիւնը կը վճռեն թէ ինչ ենք մենք, երկու ընկերներս, և ի՞նչ պիտի լինենք...

Սարաֆեանը կիսով չափ պառկեց փափուկ բաղձոցի վրայ և սիգարի խիստ անուշահոտ ծուխի բուլաներ արձակելով իր բերանից, նորից ասաց.

—Պատմիր... Ի՞նչ էիր անում:

—Ե՞ս, հարցրեց Ղարա-Մուրադեանը, վեր կենալով տեղից և կանգնելով նրա առաջ:—Ման էի դալիս, եղբայր: Այդ ուսուցչութիւնը ինձ ոչինչ չէր տալիս. բայց նրանից ձեռք չէի վերցնում, որովհետեւ նա ինձ շարունակ ման էր ածում: Չեմ յիշում մի այնպիսի տեղ, ուր երկու տարի մնացած լինեմ: Դպրոցական աշխարհում ինձ վիճակուած էր թափառական հրէայի ճակատագիրը: Շատ քչերն էին ինձ պէս: Բայց ես... ճանապարհորդել, տեսնել—բաւական էի և այս վարձատրութեամբ: Համարեա ամեն տարի ինձ կարելի էր հանդիպել որ և է տեսակ ճանապարհի վրայ. կամ ձիով լեռները բարձրանալիս, կամ գիւղական սայլի մէջ արտերի արանքներում երերալիս, կամ երկաթուղու թուշող գնացքի մէջ: Մի փոքրիկ կապոց, իմ գրքերն ու թղթերը—այս էր իմ ամբողջ ծանրոցը: Եւ ես քամու թեթևութեամբ էի տեղափոխւում. ուրիշ ճար որ չէր լինում—ոտով էի գնում: Չը գիտեմ, որ և է օգուտ տուել եմ իբրև ուսուցիչ—ես առհասարակ դժգոհ էի թէ ինձանից և թէ իմ պաշտօնակիցներից...

—Երևի ամեն տեղ վէճեր սխտեմի, բարեխղճու-

թեան մասին և մի կոյտ շահեր՝ դպրոցի, աշակերտի, ժողովրդի... Ի՞նչպէս կարող էիր հաշտուել:

— Սպասիր, եղբայր. եթէ ուզում ես «չը հաշտուելու» մասին իմանալ, հարցրո՛ւ և ոչ թէ վճիռներ արձակիր: Գիտե՞ս ինչ է հայ վարժապետը: Հանգամանքներն են նրա բախտը: Եւ ահա ինչ հանգամանքներ են լինում.

«Երեակայիւր մի ուր և է գիւղ լեռներում, անտառների մէջ կտրած. — կտրած, այս բառի բուն նշանակութեամբ: Եթէ ամիսը, երկու ամիսը մի անգամ մի գիւղացի բաղաք կը գնայ և վարժապետի նամակներն ու լրագիրները ստանալու և տեղ հասցնելու յօժարութիւնը յանձն կ'առնէ — մեծ շնորհակալութիւն: Վարժապետը, ինչքան էլ չը լինի, արժանի է այդքան ուշադրութեան. նա կարգադրում է, վառարանը վառում է, զանգակը տալիս է, գրագիր է ամբողջ գիւղի համար: Բայց դեռ քանի՞ ուրիշ կարիքներ կան գիւղում: Եղ են գողացել. — վարժապետ, գրիր, նոյն իսկ եթէ կարող ես, գնա՛ հետքը գտնելու. կարկուտը ծեծել է այգին. — վարժապետ, ինչ անենք: Ահա՛ մտնում է մէկը, թո՛ղ դա լինի մի Մաթոս, ինքը ծերունի: Հարցնում է վարժապետի բէֆը, ապրուստը, երկար ու բարակ պատմում է իր կենսադրութիւնը, բայց աւելի երկար է նրա բերած պատմութիւնը. աղջիկը տուել է այս ինչ մարդուն, կարծելով թէ լաւ օջախ է, բայց դուրս է եկել շան օջախ. ծեծում, կտրատում են խեղճին, հաց չեն տալիս և մի շարք այսպիսի սարսափներ: Վարժապետը պէտք է գրէ առաջնորդին, փոխարէնը Աստուծուց կը ստանայ, որովհետեւ մի հոգի է աղատում դժոխքից:

«Լաց լինելով մօտդ է գալիս մի խեղճ մայր, որի երեխան մեռնում է դիֆտերիտից: Մանաւանդ այդ մայրերի արտասուքները... սրբան և որքան իմ տեսել: Յիշում եմ, մի օր մի մայր աղաչում-պաղատում էր, ի հարկէ, արտասուք թափելով, որ ես ազոտեմ նրա

որդուն: Իսկ գիտեա ինչ էր նրա որդին.—մարդասպան:

«Մի խումբով, վարժապետը պիտի լինի ամեն ինչ. մանկավարժ, ծառայ, բժիշկ, իրաւաբան, գատաւոր, խոստովանահայր, գրբայ... Կեանքի բոլոր գառնութիւնները նրա առջեւ են բաց անում, նա պիտի լինի ամեն մէկի ցաւերի, վշտի հազորդակիցը: Բայց, պէտք է շնորհակալ լինել, ամեն մի հարսանիքի գլխին էլ վարժապետն է նստած: Այդտեղ էլ նա պէտք է խմէ. և վա՛յ նրան, ո՞վ չէ կարողանում մեռելաթասեր ու կենացներ խմել գիւղական թթու-քացախ գինով:

«Ապրում ես այդպէս: Մի գեղեցիկ օր յանկարծ յայտնի է դառնում որ գիւղը փող չունի, իր պատուելի վարժապետին ռոճիկ տալ չէ կարող: Սակարկութիւն, զնալ-գալ: Վարժապետը պարտքով է ապրել. տուն չը կայ, որտեղից փոխ առած չը լինի ձու, հաց, իւղ, մի-մի էլ մի ճուտ: Ի՞նչ անես: Մէջ տեղ պայմանաթուղթ կայ, որ իրաւունք է տալիս գատարանին գիմել, իսկ պատշաճաւոր իշխանութիւնը խիստ հրամաններ է ուղարկում—հաւաքել, տալ, թէ չէ՞ ախպէս ու ախպէս կը լինի: Մտածում ես. կարելի է վերցնել տանուտէրին և տնէ տուն ման գալ, ճիպտի հարուածներով փող պոկել: Ես երբէք կարելի չեմ համարել այդ բանը: Գիւղում ո՞վ է կուշտ, որ վարժապետը կուշտ լինի: Հոց ու թաց—կայ, Աստուծու տուածն է, ոչ ոքին չէ խնայւում: Բայց փող...»

«Մնում ես: Յունիսին, երբ արտերը կամ գեղնած են կամ ծաղկում են, պէտք է արձակել երեխաներին: Երբէք վարժապետը այդքան հպարտ ու մեծ չէ լինում: Հարցաքննութիւն է. քահանան, ծերերը գալիս են, երբեմն ներս է մտնում տանուտէրը, երբեմն տեսնում ես մի մայր եկաւ՝ գուլպան ձեռքին: Կիրակի օրը պարգեաւ բաշխութիւն է. գիւղի կէսը դպրոց է թափուել,— խօսք, աղմուկ, իրարանցում: Օրուայ հերոսն էս: Սեղանի վրայ դարսուած են գէսից-գէնից մուրացած գրքե-

րը. քանիսին ես ինդերել, քանի տեղեր ես գնացել՝ այդ գրօջանոց գրքերը հաւաքելու համար, որպէս զի պարգև տաս երեխաներին: Արդէն գրել ես ամեն մէկի վրայ թէ որ աշակերտին է ընծայուում, դպրոցի մեծ կնիքն էլ ճիւտուում ես, մի լաւ էլ ստորագրուում: Ճառ ես ասում. «Տղերք, ամառը դասերը չը մոռանաք, շուտ-շուտ բաց արէք ձեր գրքերը. արտ գնալիս, տաւար պահելիս գիրքը հացի քսակի մէջ գրէք. հարկաւոր կը դայ»: Այդ մի հատ օրը մոռացնել է տալիս ամեն մի զրկանք, գիւղական կեանքի բոլոր դառնութիւնները:

«Արձակուրդ ես յայտնել մինչև սեպտեմբեր, ուրախ ես երեխաների հետ. նրանք չը պիտի իմանան թէ դու ռոճիկ չը ստացող վարժապետ ես: Նոյն օրը զանգակը վերցնում ես իր տեղից, դնում ես դասարանում, փակում ես և բանալին վերցրած՝ գնում ես քահանայի կամ տանուտէրի մօտ: Իրիկնահացի վրայ խօսքը ապառիկներիդ մասին է. կամ խոստանում են յետոյ վճարել, թուղթ էլ են տալիս, կամ հէնց ուղիղ ասում են չը կայ և գործը վերջանում է նրանով որ թէ դու և թէ գիւղը «հալալ» էք անում միմեանց երախտիքը: Ու միւս օրը, երկուշաբթի վաղ առաւօտեան, էլի ճանապարհին ես: Ետևումդ մնացին աշակերտներդ, որոնք դեռ չեն կշտացել իրանց ընծայուած գրքերից, իսկ առջևումդ անյայտ ապագան: Ո՞ր պիտի լինես սեպտեմբերին:

«Քաղաքումն ես: Ամառ է. քեզ պէս շատերը դպրոցական զանգակները փակել են դասարանում ու եկել են թարմանալու: Նորաբոյս պատանիներ, շատերի դէմքի վրայ աղուամազը հազիւ է սկսել սևանալ. առողջ ու արագաբայլ, մի-մի ձեռնափայտ վերցրած, չափում են քաղաքը, պտտում են զբօսավայրերում, ծանօթութիւններ են սկսում և խօսում, խօսում են, նոր պատրաստութիւններ են տեսնում, դիմում են ունեւորներին, ինդրում են, մի բան գլխում են դպրոցների

համար, պատուէրներ են տալիս, մի և նոյն ժամանակ քաղաքի գործերն են քննադատում, լրագրական վէճերն են արծարծում և էլ ինչ ասեմ—խօսք ու զրոյց դասագրքերի, մանկավարժական սխառեմների մասին, երգ, երբեմն էլ ընկերական քէֆ։ Ոսկի՜ ժամանակներ...

«Իմ հասակակիցները չէին նրանք, շատերը սկզբնական խեղճ կրթութիւն ունէին։ Բայց այդ երիտասարդ, թարմ, եռացող շրջանի մէջ ես մոռանում էի ամբողջ աշխարհը, չէի իմանում թէ ինչպէս թռանաւ ցան ամառային օրերը և ահա ես դարձեալ նոյն ծանր հարցի առջև եմ—հէ՛ր պաշտօն գտնել։

—Բայց մի՞թէ դու միշտ գիւղական ուսուցիչ էիր, հարցրեց Սարաֆեանը։

Ղարա-Մուրադեանը մօտեցրեց մի աթոռ, նստեց ու շարունակեց.

—Ո՛հ, մի քանի անգամ էլ բարձրացել եմ՝ մինչև քաղաքի ուսուցչի պատիւը։ Քաղաքը—այստեղ արդէն ուրիշ մթնոլորտ է, այստեղ վարժապետը այլ ևս հասարակաց մարդ չէ, դո՛նէ առանց նրան եօլա կ'երթան։ Մի հատ խեցի պիտի գտնես քեզ համար ու փակուես մէջը։ Խեցիի կեանքը շատերը չեն տանում և քաղաքի ուսուցիչները մի առանձին մոլութեամբ նուիրւում են թղթախաղին։ Բայց ես ատում եմ գիշերները սպանելու այդ միջոցը, ուստի և միշտ իմ խեցիի մէջ էի։ Սովորաբար այդ խեցին բաղկացած էր երկու սենեակից. մէկի մէջ քնում էի, միւսի մէջ կարդում, գրում։ Բայց չասես թէ ես կատարեալ ճգնաւոր էի։ Արի ու տես որ շրջան էլ էի գտնում։

«Ես նկատել էի որ գաւառական կեանքը անպայման մեռած չէ, բուսական չէ։ Դպրոցները նոր հոսանքներ էին հանում իրանց միջից, որոնք ընդհարուելով հնութեան հետ, նրա թանձր մարմնի վրայ կազմում էին մի բարակ, գեղեցիկ շերտ. դա գաւառական փոքրիկ, աննկատելի իդէալիստների աշխարհն էր։ Ով փոքր ի շատէ աշխոյժ ունի, ով գրբից ու դպրոցից մի բան

վերցրել է, նա այդ խմբի մէջն է՝ Փոքրիկ իդէալիստներ ասացի՝ Ջահէլ, խակ, դեռ չը կազմակերպուած բնաւորութիւններ, գոյութեան կռուից, փորձից, պայքարից ոչինչ դաս չառած, վայր ի վերոյ հասկացողութիւններ, մի խօսքով զանազան արմատներից, զանազան հողերից ու միջնավայրից բուսած ընձիւղներ։ Այդտեղ կը տեսնէիր բաւական վարժ գործակատարին, որ թղթակցութիւններ է գրում լրագիրներին. ոյժ է նա, գոնէ նրան հալածում են, հայհոյում են, մի-մի նոյն իսկ ծեծում են, կան և նրան գովողներ, պատողներ։ Կը տեսնէիր դպրոցը վերջացրած, դեռ օդային ամրոցներ կառուցանելու շրջանում գտնուող հպարտ պատանուն, որին դեռ ևս չէ կռացրել կեանքը. կը տեսնէիր գաւառական վարչութեան մէջ ամիսը 8 ռուբլով ծառայող գրագրին, որ Շէքսպիր է կարդում. կը տեսնէիր և հարուստի սրդուն, որ ոչինչ չէ կարդում, բայց մեծ դեմօկրատ է ու պարծենում է որ գրագրին Շէքսպիր տուողը ինքն է։

«Եւ այսպէս մի շարք անձնաւորութիւններ երեւակայիւ ու ներկայացրո՞ւ քեզ ցուրտ, մառախլապատ երեկոներ։ Վարժապետի փոքրիկ լամպան դրած է գրասեղանի վրայ. նրա կողքին մի այլ, աւելի մեծ սեղան, որի շուրջը հաւաքուել են իմ պատանի բարեկամները։ Թէյ ենք խմում, կամ գիրք ենք կարդում, կամ վիճում ենք։ Պատմում են նորութիւններ, սրտառուչ յափշտակութեամբ գատողութիւններ են անում։ Քանի՞ քանի հարցեր։ Անխիղճ հարստահարիչներին դատափետում են անխնայ, պաշտպանում են աղքատի դատը. դպրոցի ամենաշերմ բարեկամներն են, առաջադիմութիւն են ցանկանում նրան և ունին բազմաթիւ ծրագիրներ։ Մի ասա թէ միայն խօսքեր էին այդ բոլորը. գիտեմ մի տեղ, ուր այդ իդէալիստները յօժար կամքով իրանց ենթարկել էին կանոնաւոր տուրքի և նրանով օգնում էին աղքատ աշակերտներին։ Իսկ մի ուրիշ տեղ այսպիսի մի հանգամանք երեւան եկաւ։ Լուր տարածուեց թէ մի

գեղեցիկ աղջիկ ամուսնանում է մի շատ տղեղ երիտա-
սարդի հետ: Օրիորդը նոր էր աւարտել տեղական
գպրոցը և ընդունակ աշակերտուհիներին մէկն էր.
այդքանը բաւական էր որ նրան պաշտէին իմ պատանի
բարեկամները: Օ՛, եթէ տեսնէիր թէ ճրպիսի սրբազան,
վառ սիրով էին նրանք վերաբերում այն երկյարկանի
շինութեան, ուր օրիորդաց ծխական դպրոցն էր պահ-
ւում...

«Ինչ և իցէ: Լուր է տարածւում թէ օրիորդը հա-
կառակ իր կամքի է գնում տղեղ երիտասարդին, որով-
հետեւ նրան ստիպում է հայրը. իսկ հօրը ստիպում էր
մի հարուստ վաճառական, որին նա փող է պարտական:
Մի օր—սա փաստ է—օրիորդը ստանում է անստորագիր
նամակ: Կը կամենայի որ այդ թուղթը ինձ մօտ լինէր
այժմ և ես կարգայի քեզ մօտ: Մի ամբողջ պատմու-
թիւն: Ի՞նչ և ի՞նչ չէին մտածել նամակ դրօշները:
Նրանք սկսում են հինդերորդ դարի «փափկասուն կա-
նանցից», երգուեցնում են եւրոպական ազատութեան
անունով: Չեմ մոռացել մի այսպիսի դարձուածք. «Եր-
կինքն էլ որ փուլ գայ, աստղերն էլ որ թափուեն, ա-
զատութիւնը դարձեալ կը մնայ»: Պէտք էր տեսնել թէ
ճրպիսի գովեստներով ու փառաբանութիւններով էր
մեծարւում բռնութեան զոհ դարձած օրիորդը: Նրան
աղաչում էին բարձր պահել այն դպրոցի պատիւը, որ
նրան կրթել է իր մայրական ծոցում. այդ դպրոցը ի-
դեալ է, սրբութիւն է և օրիորդն էլ պիտի իդեալ
դառնայ հայ երիտասարդների և օրիորդների համար,
պիտի դիմադրէ հերոսաբար, ոտի տակ տրորէ յիմար
նախապաշարմունքներն ու անարգ փողի ոյժը:

«Մի նամակ էլ ուղարկւում է փեսային. դա ար-
դէն համառօտ է, սառն, արհամարհոտ: Առաջարկում
են նրան հասկանալ թէ ո՞վ ու ի՞նչ է ինքը և ո՞ւմ է
յանդգնում մօտենալ: Տգիտութիւնը, կոպտութիւնը չէ
կարող տիրապետել դպրոցն աւարտած մի օրիորդի

վրայ, որ ամեն կողմով բարձր է նրանից: Մի խօսքով, այդ բռնի ամուսնութեան շուրջը պատրաստուում էր մի ամբողջ յեղափոխութիւն: Աւելորդ է ապել քեզ թէ ո՛վքեր էին այդ նամակների հեղինակները: Նրանք պատմեցին ինձ իրանց արածները շատ ուշ, նամակները ուղարկելուց յետոյ. պատմեցին թէ ինչպէս կամեցել են պատգամաւորութիւն ուղարկել այն հարուստ վաճառականի մօտ, որ այդ ամուսնութեան բուն պատճառն է և թէ ինչպէս այդ մասին համաձայնութիւն չէ կայացել ընկերների մէջ: Չը գիտեմ ինչ դառաւ վերջը. հարսանիքը յետաձգուեց մինչև աշուն, իսկ ես սեպտեմբերին շատ հեռու էի այդ քաղաքից, ուսուցչութիւն էի անում Ալաշկերտի գիւղերից մէկում...

—Բայց դու, ի հարկէ, մեծ նշանակութիւն էիր տալիս այդ երեխայութիւններին:

—Ինչպէս ասեմ, Արտաշէս: Երեխայութիւն անուանել չեմ կարող, բայց հասուն, կազմակերպուած ոյժեր էլ չէին իմ բարեկամները: Նրանք հում նիւթեր էին, որոնց պէտք էր մշակել, ուղղութիւն տալ: Վարժապետի գործը, դպրոցից դուրս, հէնց այդ պիտի լինի,—այսպէս է իմ խորին համոզմունքը: Եւ ես հաւատացած եմ որ մեր գաւառներում շատ են այդպիսի տհաս, բայց օգտակար պտուղներ, մաքուր հոգիներ, գեղեցիկ ձգտումներ, գոնէ նրանք գոգոհ տարրն են կազմում, միշտ ծարաւ են առաջադիմութեան, ուղղում են որ լաւ լինի աշխարհը: Ես գիւղերում էլ, հասակաւորների համար, կազմում էի փոքրիկ ժողովներ, կարդում էի լրագիր, գրքեր, հասկացնում էի: Եւ պարտաւոր եմ վկայել որ ամեն տեղ, քաղաքում թէ գիւղում, բարի սերմը ապառաժների վրայ չէ ընկնում: Կան ոսկի սրտեր, շատ են դրանք: Պատահել են գիւղում այնպիսի անգրագէտ երիտասարդներ, այնպիսի տղամարդիկ, որոնք հիացրել են ինձ: Բնական խելք, առողջ դատողութիւն, սուր ըմբռնողութիւն: Ո՛րքան ցաւում ես որ այդ գեղեցիկ ոյժերը անմշակ են մնացել. ինչ

Հասարակութիւն կ'ունենայինք, եթէ այդպիսի բնաւորութիւնները կրթուած ու լուսաւորուած լինէին: Կորչում են մեր ոյժերը այդպէս. ինձ հիացնող մարդկանցից շատերը ցնցոտիներ էին հագած, խողարած էին կամ վայտահատ, մարդիկ, որոնք գիւղում չեն լինում և խօսելու իրաւունք էլ չունեն...

«Ահա, եղբայր, ինչպէս էի ես ապրում: Ես սովորել էի այդ կեանքին. բայց ինչ եմ ասում,—ես ուրիշ կեանք չէի ճանաչում և ճանաչելու ժամանակ էլ չունէի»...

Սարաֆեանը վերկացաւ պառկած տեղից. նրա սիւղարը արդէն վերջացել էր: Ձեռքերը զնելով դրպաններում, նա գնաց մինչև սենեակի միւս ծայրը, վերագործաւ և կանգնեց Ղարա-Մուրադեանի աթոռի մօտ:

—Այժմ տեսնում ես, հարցրեց նա մի հեղինակաւոր ոճով:—Ես ասում էի քեզ. ասում էի որ մեր կեանքի պատմութիւնը ինքը կը բնորոշէ մեզ երկուսիս: Եւ պարզ է. դու ազգատութեան երգիչն ես, իսկ ես—հարստութեան: Քեզ բաւականացնում է փոքրիկ գործը, մինչդեռ ես ատում եմ փոքրիկ գործերը: Հիմա ումն է իրաւունքը: Երբ դու գիւղերում, քաղաքներում մի կտոր դրագիտութիւն ես տարածում, մի քանի հատ սերմ ես գցում, ես ասում եմ: «չատ լաւ, բայց յետո՞յ»: Յետոյ այդ բոլորը կը խեղդուի, կ'ոչնչանայ կամ առնուազն հէնց այդպիսի սալմնային դրութեան մէջ էլ կը մնայ: Ո՛չ: Աշխատաւոր հերկողներ էք դուք, բայց չէք իմանում թէ որտեղից սկսէք: Դուք բռնում էք մտաւորից և ուրախանում էք երբ տրեխաւոր գիւղացուն մի կտոր գաղափար էք սալիս: Բայց ի՞նչ արդիւնք կը ստանաք, եթէ նոյն իսկ անվերջ աշուղդութիւն ունենաք: Դուք կ'ունենաք մի խումբ քաղցած, ցնցոտիներով ծածկուած, դժբախտ փիլիսոփաներ: Բայց դա անկարելի է, դա անբնական է: Առաջ պէտք է փորը կշտացնել, առաջ պէտք է բարդ պահանջների տէր դառնալ: Աշխարհի սկզբից այս է ճշմարտութիւնը...

Ղարա-Մուրադեանն ուզում էր պատասխանել, բայց նա փոքր ինչ գրգռուած ասաց.

—Թոյլ տուր վերջացնել... Ես հօ լսում էի քեզ: Ես քեզանից մեծ դործ եմ կատարում նոյն իսկ հասարակական տեսակէտից: Իմ ընկերութեան մէջ հարիւրաւոր մշակներ, արհեստաւորներ են մասնակցում: Նրանք, ի հարկէ, կը ստանան լաւ շահ, իսկ շահը կը գրաւէ նրանց, մեծ դրդիչ կը դառնայ, ձեռնարկող ոգի կը մտցնէ նրանց մէջ. և այնուհետեւ կը խօսեն մեր երկրի բոլոր հարստութիւնները: Պէտք է նախ հարստանալ...

—Բայց կրթութիւնն էլ հարստութիւն է...

—Դա արդէն յետոյ պիտի գայ: Կը գայ ինքն ըստ ինքեան, կը գայ իբրեւ անիուսափելի պահանջ:

—Ո՛չ, հարստութիւնը ծուլութիւն է, իսկ կրթութիւնը ծոյլերին չէ ընդունում:

—Սխալ, մեծ սխալ: Ծուլութիւնը ո՞րն է: Այն, որ մարդը իր համար յարմարութիւններ է ստեղծում: Տարօրինակ բան... Ես յոգնել էի և դնացի արտասահման: Այնտեղ ապրեցի շատ լաւ, ճաշակեցի շատ վայելչութիւններ: Ձեր, ճգնաւորներիդ, կարծիքով սա ծուլութիւն է, զեղխութիւն է: Բայց ո՞ր են հիմա ճգնաւորները: Դենս Ներոպա, գնա տես: Բայց ինչո՞ւ այդքան հեռու գնալ: Թո՛ղ օրինակ լինի հէնց այս մեր քաղաքը: Զարմանում են, կուրծք են ծեծում, որ երէկուայ դիւղացին այսօր այնքան հարստացել է, որ այլ ևս չէ ուզում ոտով ման գալ: Ես չեմ զարմանում. ես, ընդհակառակն, ուրախանում եմ: Առաջագիմութիւնը հէնց դա ինքն է: Վաղը թո՛ղ մեր երկիրը լցուի այդպիսի մարդկանցով, և դու կը տեսնես որ անհետացան մեր սարսափելի ճանապարհները, երևացին յարմար կառքեր, երկաթուղիներ, ձիաքարչեր, աւտոմոբիլներ: Պահանջը հրաշքներ է գործում. պահանջը պէտք է զարգացնել, իսկ զարգացնել նրան կարող է հարստութիւն

նը, այն, ինչ դուք արհամարհանքով անուանում էք զեղխութիւն...

—Եւ ուրիշ ոչինչ. բարձր գաղափար, իդէալ...

—Ձեր դժբախտութիւնը հէնց այն է որ դուք իդէալները ամպերն էք հանում, մինչդեռ նրանք այստեղ, մեր աշխարհում պիտի լինեն, մեր իրականութիւնից պիտի բղխեն և մեզ հետ ապրեն: Յետոյ, երկրորդ դժբախտութիւն. ասում են թէ գաղափարին կարելի է ծառայել միայն քեզ պէս, աղքատ ու անփող, խեղճ, զրկուած: Անձնազոհութիւն էք անուանում դուք այդ բանը: Բայց—ներիր—ես էջի մարտիրոսութիւն կ'անուանեմ: Եւ զարմանում եմ, տեսնելով քեզ այստեղ: Ի՞նչ ունիս, քո տեղն է: Այստեղ անձնազոհութիւնը միանգամայն անհասկանալի, վայրենի բան կը լինէր: Տհւր և սու: Եթէ շատ վատ են թւում քեզ իմ այս խօսքերը, խնդրեմ վաղը մի անգամ էլ պտտիր մեր այս կողմերում: Հարիւրաւոր գործարանները, շոգին, շարժողութիւնը, ամեն ինչ—միմիայն այս են ասում:—տհւր և սու: Զնջիր այս ուժեղ հրամանը, և մի քանի ամսից յետոյ այստեղ միայն անապատ կը մնայ:

Նա տարաւ Ղարա-Մուրադեանին իր տունն՝ անսեռ, ննջարանը, դահլիճը, ման էր ածում, ցոյց տալիս արտասահմանից բերած իրերը: Տոյց տուեց նոյն իսկ իր անձնական բիւջէն և ասաց.

—Տեսնում ես: Ես հարուստ ու շքեղ եմ ապրում, չէ: Բայց երեւակայիր, ես դեռ բաւական չեմ: Դնում եմ աշխատանք, գործում եմ անդադար, ուրիշներին որքան կարելի է մեծ շահ տալու համար եմ դէս ու դէն ընկնում, և իմ սուրբ իրաւունքն է ստանալ փոխարինութիւն.—որքան շատ, այնքան լաւ: Դու այսչափ փոխարինութիւն չես ընդունում, հետեւաբար քո տեղը այս չէ:

—Այո, բայց կրկնում եմ քեզ այն, ինչ արդէն ասացի: Ես իմանում եմ, որ միայն օգուտ ապրել չէ կարելի: Մեր գասակարգը ջնջուած է: Այլ ևս չեմ կո-

րող իմ գիւղացիներին դասեր տալ: Պէտք է մի գործ, որ հաց տայ ինձ:

—Մի գործ, որ հաց տայ: Միւսնոյն էլ ես եմ ասում ինձ: Բայց իմ և քո մէջ տարբերութիւնը ահագին է: Դու քո հացը կարող ես գտնել և գիւղում, եթէ ոչ իբրեւ վարժապետ, գոնէ իբրեւ դրագիր: Դու գրել ես քո ճակատին, որ փող երբէք չը պիտի ունենաս: Այլ ևս չես կարող ջնջել գրածդ, ուշ է, անկարելի է, դու կը լինես մի կեղծ, ճշուած, թշուառ գրութեան մէջ և բեղ այդպէս չէ էլ կարելի յարգել: Այնտեղ, աղքատութեան մէջ, դու հարկաւոր կը լինես. կ'օգնես, անարժաթ մարդ ես: Իսկ այստեղ: Դնենք թէ վաղը իմ այս գործի մէջ մի լաւ տեղ բացուեց: Բայց ես նրան բեղ չեմ տայ:

—Դու է՛լ, Արտաշէս...

—Հարցրո՛ւ թէ ինչու: Գործնական անկեղծութեամբ խօսելով, դու գիտօնանս կը մոցնես այստեղ. դու պատրաստուած չես, դու չես կարող արդիւնադործութեան հլու, կարգապահ ղինուորը դառնալ: Ես սիրում եմ հաւատալ թէ դու մի ամբողջացրած, ինքնակամ բնաւորութիւն ես մնացել, ինչպէս առաջ էիր: Ուրեմն, դու չես կարող ձուլուել մեր աշխարհում, մեր մարդը դառնալ: Դու կը շարունակես լինել այն, ինչ էիր—ծաղրող, բնադատող, բողբոջող...

Ղարա-Մուրադեանը կարողացաւ միայն գլխով լուս հաւանութեան նշան անել:

—Մի նեղանար... Ես յարգում եմ քեզ: Իմ դուռը միշտ բաց է քո առաջ: Շնորհ արա ամեն օր ճաշի եկ ինձ մօտ. ես շատ և շատ ուրախ կը լինեմ: Դիտեմ, դու կը վրդովուես. բայց պէտք է իմանաս, որ մենք, գործի մարդիկս, առանց զոհերի չենք կարող այսպէս լինել...

Բոլորովին մոլթ էր, երբ Ղարա-Մուրադեանը դուրս եկաւ իր ընկերի տանից...

Թ Ա Մ Ա Ր

(Լեւոնիսովի)

Դուրեալի խորունկ, միգապաս կիրճում,
Ուր Թերէֆ գետն է յուզում, մըռնչում,
Կանգնած մի մըռայլ դըղեակ հընօրեայ,
Սեւին էր սալիս սեւ ժայռի վրայ:

Եւ նա անբընակ, բարձրաւէն ու նեղ—
Թամար քազունին ապրում էր այնտեղ.
Գեղեցիկ, որպէս հրեշտակ երկնային,
Նենգամի՛ս ու չա՛ր, որպէս չար ոգին:

Եւ կէս գիշերուայ մըռուշ միջից
Ոսկեռոյ լոյս էր ցոլում դըղեակից.
Անցորդի ուշքն էր նա հըրապուրում,
Ե՛ւ նինջ, ե՛ւ հանգիստ նորան խոսանում:

Եւ մեղմ լըսում էր մի ձայն տենչալի,
Ախսայոյզ ձայնը չըփնաղ Թամարի.
Եւ կա՛ր այդ ձայնում մի թովչանք քնոյշ,
Կա՛ր եւ անմեկին, յաղթական մի ոյժ:

Անտես փերիի ձայնին ունկնդիր՝
Հովիւ, սովդափար, մարտիկ զորհակիր—
Դիմում էր դըղեակ—եւ ժանճ ներքինին
Դուռն էր բաց անում հիւրի առաջին:

Փետրալից մահնում, քաղուած մեհաքում,
Այնտեղ Թամարն էր հիւրին սպասում,
Վերան ակ, գոհար—եւ գինով լըցուած
Երկու հաս գաւաթ առջեւը դրուած:

Եւ փարում էին ձեռքեր ջերմագին,
Հալում վառվռուն երթում երթումսին.
Եւ ախսաբորբոք, վայրախինդ ձայներ
Դադարձ չունէին այնտեղ ողջ գիշեր:

Ասես, դրդեակում այն լուռ, ամայի
Հարիւրով վառսիւրս աղջիկ, պատանի
Եկած լինէին հարսանեաց հանդէս,
Կամ հարուստ քաղման կատարում մի ծէս:

Բայց հէնց որ լոյսը վաղ առաւօտեան
Սփռում էր շողեր լեռների վերան,
Մութ եւ լուսինն պատում էր կրկին
Մի ակընթարթում մըռայլ դրդեակին:

Միայն Թերէֆն էր Դարեալի խորում
Անդորրութիւնը խռովում, աղմըկում.
Ալիքի յետից ալիքն էր վազում,
Ալիքն ալիքին հասնել էր ուզում:

Եւ տանում էին իրանց հետ արագ
Նոքա ողբալով անմըռունչ դիակ.
Եւ մէկն այդ ժամին ներմակին տալով՝
Չայնում էր հեռուից. «ա՛խ, մընա՛ս բարով»:

Եւ ժամն անջատման ա՛յնքան էր քրնփոյշ,
Եւ ձայնն էր հընչում ա՛յնքան մեղմ-անոյշ,
Որ կարծես կրկին խոսանում լինէր
Նոր տեսակցութեան հիացմունք ու սէր...

ԱԼԻՔՆԵՐ ԵՒ ԽՈԿՈՒՄՆԵՐ

Յուզում է ծովն: Ասես, մի-մի հըսկայ լեռ,
Գոռ աղմուկով խոխոս ու եռուն ալիքներ
Նեհում են ափ եւ նահանջում ուժասպառ,
Ծովի խորից ելք գտնելու սենչով վա՛ռ...

Սակայն զո՛ւր է ալիքների այդ սենչանք.

Ծովից անջատ՝ նոքա չունին ո՛չ մի կեանք:

Յուզում է սիրն: Անգուստ, մըռայլ խոկումներ
Խուլ աղմուկով, որպէս ծովի ալիքներ,
Եւ են գալիս սրժի խորունկ յատակում,
Կուրծք մաշելով՝ ազատ մի ելք փափագում...

Սակայն զո՛ւր է, ա՛յ խոկումներ, ձեր սենչանք.

Սրժից անջատ՝ դո՛ւք էլ չունիք ո՛չ մի կեանք:

Ա. ԾԱՏՈՒՐԵԱՆ

ՄԱՄՈՒԼԸ ԿՈՎԿԱՍՈՒՄ

Իր կոչման բարձրութեան վրայ կանգնած գրականութիւնը մի հզօր ոյժ է, որ խթանի նման առաջ է մղում ժողովրդի քաղաքակրթութիւնը: Իր նպատակին ծառայող մամուլը մի անյաղթելի զէնք է, որ միշտ պաշտպանում է լաւն ու բարին, դեղեցիկն ու ճշմարիտը: Իսկ եթէ մամուլն ու գրականութիւնը ընկած վիճակի մէջ են, եթէ կորցրել են իրանց մաքրութիւնն ու վեհութիւնը, այն ժամանակ կատարեալ չարիք կը դառնան ժողովրդի գլխին: Բայց երկու գէպքում էլ ինքը ժողովուրդն է իր մտաւոր, բարոյական ու նիւթական պահանջներով գրականութեանը որոշ տոն և ուղղութիւն տուողը: Գրականութիւնը ընթացիկ կեանքի հայելին է, ուրեմն նրանով կարելի է չափել այս կամ այն երկրի, այս կամ այն աղգութեան կուլտուրական վիճակը:

Իբրև օրինակ եթէ վերցնենք եւրոպական ազգերն ու սկստութիւնները, այն ժամանակ կը նկատենք որ զբանցից իւրաքանչիւրի քաղաքակրթութեան աստիճանին համապատասխանում է նրա գրականութեան զարգացման աստիճանը: Այսպէս միայն Գերմանիայում տպագրում են տարեկան մօտ 15,000,000 գիրք:

Պարբերական հրատարակութիւնները.

Անգլիայում լոյս են տեսնում 6,500 հրատար. *)

Գերմանիայում » » 6,000 »

Ֆրանսիայում » » 5,500 »

Եսպանիայում » » 2,000 »

Իտալիայում » » 1,500 »

Աւստրիայում » » 1,300 »

Ռուսիայում » » 900 » **)

*) «Magasin d. Litteratur» 1900 № 7.

**) Դանիայից 91-ը լիհերէն, 49-ը գերմաներէն, 12-ը լատիշերէն, 11-ը էստոներէն, 7-ը վրացերէն, 6-ը ֆրանսերէն, 5-ը հայերէն և այլն:

Սպանիայում	»	»	994	հրատար.
Բելգիայում	»	»	350	»
Հոլանդիայում	»	»	310	»
Դանիայում	»	»	130	»

և այլն:

Բայց պարբերական հրատարակութիւնների քանակը աւելի ճիշտ որոշելու համար պէտք է նկատի ունենալ բացի երկրի ազգաբնակչութեան թիւը, նաև այն՝ թէ իւրաքանչիւրից քանի օրինակ է լոյս տեսնում: Այստեղ էլ նկատուում է նոյն զրադայիան ինչ որ վերևում, այսինքն քանակութեան աստիճանը համապատասխանում է երկրի քաղաքակրթութեան աստիճանին: Այսպէս օրինակ Պարիզի «Petit Journal» թերթը տպագրւում է 1,000,000 օրինակ, Բերլինի «Local-Anzeiger» լրագիրը լոյս է տեսնում մօտ 300,000 օրինակ, այն ինչ Ռուսաստանի ամենատարածուած թերթը միայն մի քանի տասնեակ հազար օրինակներով է լոյս տեսնում: Անգլիայի «Macmillan u. C^o.-ի» հրատարակած հեքիաթներից իւրաքանչիւրը տպագրուել է մօտ 1,027,000 օրինակ. «Richard Carvel» վէպը—մօտ 365,000, «The Forest Lovers» վէպը—մօտ 213,000 օրինակ, այն ինչ Ռուսաստանի ամենայայտնի, ամենատարածուած գրքերը միայն մի քանի հազար օրինակներով են լոյս տեսնում: Պարզ է որ այդպիսի տարբերութեան բուն պատճառը ընթերցանութեան պահանջի զանազանութիւնն է: Իսկ պահանջը կախուած է ժողովրդի կուլտուրայից ու տեղական սօցիալական պայմաններից: Որքան բարձր է մի որ և է երկրի կուլտուրան, որքան մեծ է խօսքի և գրչի ազատութիւնը, նոյնքան էլ բարձրաւոր է ընթացիկ մամուլն ու գրականութիւնը: Այս հարցում նկատելի դեր է խաղում նաև այն հանգամանքը, թէ մի որ և է երկրում սրբան շուտ է սկիզբն ստացել պարբերական մամուլը և որքան նպաստաւոր պայմաններում է ընթացել նրա զարգացումը:

Առաջին պարբերական հրատարակութիւնը լոյս է տեսել հին հռոմայեցոյ մէջ 49 թուականին, երկրորդը Չինաստանում—366 թ., իսկ ներկայ ազգերի մէջ այդ սկզբնաւորութիւնը տեղի է ունեցել հետեւեալ թուականներին.

Յրանսիայում	.	1605	թուականին.
Շուեյարիայում	.	1609	»
Աւստրիայում	.	1610	»
Գերմանիայում	.	1612	»
Անգլիայում	.	1622	»
Սպանիայում	.	1626	»

Շուկեղիայում	.	1644	»
Ռուսիայում	.	1703	»
Հայերի մէջ	.	1794	»
Թիւրքիայում	.	1825	»
հայլն:			

Ինչպէս տեսնում ենք, քաղաքակիրթ երկրների շարքում Ռուսաստանը վերջին տեղն է բռնում իր պարբերական մամուլի սկզբնաւորութեամբ: Բայց նա աննախնահալի պատկեր է ներկայացնում նաև առհասարակ իր տպագրական գործի զարգացման տեսակէտից: Ռուսերէն առաջին տպարանը հիմնուել է 1525 թ.: Այդ օրից մինչև մեր օրերը անցել են երկար ու ձիգ տարիներ, դարեր, բայց այնուամենայնիւ տպագրուած երկասիրութիւնների քանակը դեռ չէ հասել ցանկալի աստիճանին: Այսպէս օրինակ.

1880 թ.	տպագրուած է	10,660 երկաս.	11,264 հատոր.
1890 »	»	14,849 »	15,820 »
1891 »	»	14,237 »	15,094 »
1893 »	»	15,683 »	16,371 »
1894 »	»	16,541 »	17,108 »
1895 »	»	17,895 »	18,365 » *)

Եթէ ընդունենք, թէ 1895 թ. Ռուսաստանում 125,000,000 ազգաբնակչութիւն է եղել, այն ժամանակ դուրս կը գայ որ մի երկասիրութիւնը գալիս է $\frac{125,000,000}{17,895} =$ մօտ 6990 բնակչի.

այն ինչ արեւմտեան Եւրոպայում, օրինակ Գերմանիայում, Ֆրանսիայում, Անգլիայում և այլն, այդ թիւը չափազանց աննշան է, այսինքն իւրաքանչիւր տարի լոյս տեսած երկասիրութիւնների քանակը անհամեմատ մեծ է: Անցեալ 1898 թուականին ամբողջ Ռուսաստանում եղել են 2812 դրամաճառանոց (366 Պետերբուրգում, 219 Մոսկվայում, 183 Վարչաւայում և այլն) և 1,857 տպագրական գործարաններ, որոնցից 256 Պետերբուրգում, 212-ը Մոսկվայում, 143 Վարչաւայում, 50 Թիֆլիսում, 40 Րիգայում և այլն:

Այժմ դառնանք Ռուսաստանի «ծայրերից» մէկին—Կովկասին և տեսնենք, թէ ինչ պատկեր է ներկայացնում նրա տպագրական գործը: Պէտք էր ենթադրել որ այդ մասին մի ամփոփ գաղափար կը տայ ներկայ ցուցահանդիսի «Մամուլի բաժինը», բայց այդ ենթադրութիւնը միանգամայն անհիմն կը

*) «Россія въ концѣ XIX вѣка» стр. 903:

լինէր, որովհետեւ այդ բաժինն ըր խառնիճաղանձ տեսքով, իր թափթփուկ իրերով ոչ մի մտունդ չի տալիս ոչ խելքին և ոչ էլ սրտին: Երևակայեցէք մի ընդարձակ դահլիճ, որի պատերից կախկախուած են լուսանկարչական պատկերներ ու մի քանի թերթեր, որի մէջ տեղում չարուած են մի քանի ողորմելի պահարաններ աւելի ևս ողորմելի տպագրական նմուշներով և այն ժամանակ կը ստանաք ցուցահանդիսի «Մամուլի բաժին» կոչուող մասը: Այդտեղ չը կայ ոչ կարգ, ոչ սխտեմ: Այցելուն պիտի դիտէ ցուցադրած իրերի անպաճոյճ տեսքը, պիտի նայէ նրանց մեռած տառերին և առանց մի որ և հասկացողութիւն կազմելու զուրս գայ, հեռանայ...

Այդպէս է այժմ, բայց բոլորովին այլ կերպ կը լինէր, եթէ ցուցահանդիսի վարչութիւնը հասկանար իր գործը և ջանք ու աշխատանք չը խնայէր իր պարտքը կատարելու համար: Հարկաւոր էր նախօրօք վիճակագրական տեղեկութիւններ հաւաքել, թէ Կովկասում ինչ լեզուով ինչքան գիրք է լոյս տեսնում, թէ ի՞նչ է սկսուել տպագրական գործը և ինչպէս զարգացել, թէ քանի պարբերական հրատարակութիւններ են լոյս տեսել և դադարել, թէ քանիսը գոյութիւն ունեն այժմ և իւրաքանչիւրից քանի օրինակ է լոյս տեսնում: Այդ հարցերի պատասխանն ունենալուց յետոյ պէտք էր մի կողմում դասաւորել պարբերական հրատարակութիւնները, իսկ միւս կողմում դանադան լեզուներով լոյս տեսած գրքերի նմուշները—ժամանակագրական կարգով ու ազգութիւնների համեմատ: Դրանցից իւրաքանչիւրին կից պիտի լինէին բացատրիչ տեղեկութիւնները—ցուցակներ, զիարգրամներ և այլն: Միայն այդ զէպքում «Մամուլի բաժինը» կ'ունենար որոշ արժէք ու կրթիչ նշանակութիւն, միայն այդ զէպքում նա կը կարողանար ցոյց տալ, թէ գրական տեսակէտից ինչ էր մեր երկիրը առաջ և ինչ է այժմ:

Սակայն փորձենք մենք ինքներս լրացնել այդ պակասը:

Ինչպէս յայտնի է, ներկայումս Կովկասում գոյութիւն ունեցող թերթերից ամենահինն է «Кавказ»-ը: Դեռ ռուս-պարսկական պատերազմի ժամանակ, ռուս կառավարութիւնը կարիք էր զգում պաշտօնական լուրեր հրատարակելու համար իր սեփական օրգանն ունենալու. դեռ այդ ժամանակ կոմս Պասկևիչը պարբերաբար լոյս էր ընծայում զանազան պաշտօնական յայտարարութիւններ տեղական լեզուներով...

1828 թ. կոմսը կառավարութիւնից թոյլտուութիւն խնդրեց մշտական թերթ հրատարակելու: Նրա խնդիրը յարգուեց: Կառավարութիւնը բաւարարութիւն տուեց վաղուց զգացուած կարիքին, հիմնելով «Тифл. Вѣдомости» պաշտօնական լրագիրը:

որ հէնց առաջին տարին 792 բաժանորդ ունեցաւ: Կարճ միջոցից յետոյ «Тифл. Вѣдом.»-ին սկսեց լոյս տեսնել երեք լեզուով՝ ռուսերէն, վրացերէն և թուրքերէն: Բայց նորահաստատ թերթը միայն հինգ տարի կեանք ունեցաւ. 1833 թ. նա դադարեցրեց իր գոյութիւնը:

1836 թ. Կովկասի կառավարչապետ գեներալ Հէյզգարդը հիմնեց աւելի լայն ծրագրով մի թերթ՝ «Закавказ. Вѣстникъ» վերնագրով: Նորից անցան տասը ևրկար ու ձիգ տարիներ և 1846 թ. սկսեց լոյս տեսնել «Кавказъ»-ը իբրև յաւելուած «Закавказ. Вѣстникъ» թերթի:

Նա իբրև քաղաքական-գրականական լրագիր մի կողմից օգտակար գիտելիքներ պիտի տարածէր կովկասեան ժողովրդի մէջ, իսկ միւս կողմից ռուսներին ծանօթացնէր տեղական պահանջների և ազգաբնակչութեան վարք ու բարքի հետ:

Այդ օրուանից անցել է 55 տարի, թերթը մի քանի անգամ անցել է արժանաւոր և անարժան խմբագրական ձեռքերից և վերջապէս հասել է իր ներկայ վիճակին:

Նա մինչև օրս ունեցել է 14 խմբագիր *):

Շատ հասկանալի է, որ այդ աստիճան չուտափոփոխ խմբագիրներ ունեցող թերթը երբէք չէր կարող մի որոշ ուղղութիւն ու գոյն պահպանել: Նա միշտ ևրերուն վիճակ է ունեցել և իր խմբագիրների հայնցակէտի համեմատ միշտ փոփոխուել է: Բայց իր ամբողջ կեանքում «Кавказъ»-ը երբէք այնպիսի խոռվարար, այնպիսի միակողմանի ուղղութիւն չէ ունեցել, ինչպէս տխրահռչակ Վելիչկոյի ժամանակ...

Այժմ «Кавказъ»-ի բաժանորդագիրն է 11 ու. 50 կ. թիֆլիսում և 13 ու. դուրսը: Նա լոյս է տեսնում 2300 օրինակ:

Ռուսաց միւս թերթերից առանձին բաժիններ ունեն «Новое Обозрѣніе»-օրաթերթը (բաժանորդագիրն 10 ռուբլի, լոյս է տեսնում 1600 օրինակ) **), «Кавказ. Вѣстникъ» ամսագիրը, (բաժանորդագիրն 8 ու., լոյս է տեսնում 1000 օրինակ), «Кавказск. Сельск. Хоз.» (շաբաթաթերթ, լոյս է տեսնում 620 օրինակ), «Аргонавтъ» (շաբաթաթերթ, ամենօրեայ յաւելուածով) և «Тифлис. Листокъ» (օրաթերթ, բաժանորդագիրն 6 ու., լոյս է տեսնում 8000 օրինակ): Դրանցից իւրաքանչիւրը առանձին պահարաններում յուսպարել է իր հրատարակութիւններից աչքի ընկնող նմուշներ:

Առհասարակ Կովկասում լոյս տեսնող պարբերական հրա-

*) Տե՛ս «Газета Кавказъ 1846—1901» զրբոյկը:

**) «Кавказскій Календаръ» 1901.

տարակույթիւններից ամենատարածուածը «Тифл. Листокъ» օրաթերթն է, ուստի աւելորդ է նաև համարում գէթ մի քանի խօսք ասել նրա անցեալի մասին *):

Այդ թերթի հիմնադիրն էր երկրաչափական ճեմարանն աւարտած մի պարոն՝ Բագատուրով ազգանունով: Նա 1878 թուականից սկսեց հրատարակել թերթ «Тифлисскія Объявленія» խորագրով, որ թէև ունէր մի քանի բաժիններ վերոն վերնագրով, բայց չունէր հետաքրքիր բովանդակութիւն:

Այսպէս օրինակ 1880 թ. № 1-ում «Հեռագիրներ միջազգային հեռագրական գործակալութիւնից» վերնագրի տակ միայն մի հեռագիր կայ, այն էլ 6 տողից բաղկացած. «Թատրոն» վերնագրի տակ միայն մի թուղթիկ յօդուած կայ դերասան Ադամանի բենեֆիսի մասին, որ սկսւում է այս խօսքերով՝ «1879 թ. Դեկտ. 29-ը անջնջելի ու անմոռանալի կը մնայ հայկական թատրոնի վերածնութեան պատմութեան էջերում» և այլն: Բայց աւելի տարօրինակ ու ծիծաղաշարժ էին այդ թերթում տպագրուող բանաստեղծութիւնները: Ահա մի նմուշ.

Для тебя готовъ съ кожею разгаться .

Изъ нея тебѣ сапожки сшить...

Для тебя готовъ отъ тѣла отдѣлится

И мясо мясникамъ продать;

Для тебя я радъ раздѣлиться

Ноги, руки побросать,—оторвать.

Для тебя я зашиться готовъ!! և այլն:

Չը նայելով զրականական այգախի գոհարներին, այգախի բովանդակութեան, «Тиф. Объяв.» բաւականաչափ բաժանորդներ ունէր (1879 թ.—480, և 1880 թ.—560): Հրատարակութեան օրից 2 տարի անցած Բագատուրովը իր թերթը յանձնեց Լադարեան ճեմարանի ընթացաւարտ Ալիխանովին և այգախով «Тиф. Объяв.» մտաւ իր գոյութեան երկրորդ շրջանը (1880—84): Այդ շրջանում նա մի քիչ բարեկարգուեց և բաժանորդների թիւն էլ հասցրեց 800-ի:

Ալիխանովի մահից յետոյ թերթի իրաւունքը հրապարակական աճուրդով վաճառուեց Պապովին, որ 1885 թ. նրան վերամիլրտեց «Тифл. Листокъ» անունով: Այդ շրջանում թերթը չափազանց ընկած գրութիւն ունէր, ուստի բաժանորդների թիւն էլ աւելանալու փոխարէն իջաւ 700-ի:

Վերջապէս 1887 թ. «Тифл. Листокъ» անցաւ պ. Խ. Խատուրովի ձեռքը և այգախով թեակոխեց իր ներկայ շրջանը: Նոր խմբագիր-հրատարակիչը սկսեց ամեն ջանք ու ճիգ թա-

*) См «Тифл. Лист. 1878—1901. Наматка» С. Теречанова.

վել, որպէս զի թերթը յարմարեցնէ ժողովրդի պահանջներին: Թերթի ծաւալը մեծացնելով, բովանդակութիւնը բարեկարգելով, նորանոր բաժիններ մտցնելով, նա կարողացաւ գրաւել մօտ 8000 բաժանորդ, որոնց մեծամասնութիւնը թիֆլիսցիներն են:

Հայկական թերթերից առանձին բաժիններ ունեն.

1. «Մշակ» (տպագրւում է 2500 օրինակ) *), որ ցուցադրել է իր հրատարակութեան առաջին տարուայ 1872 թ. № 1-ը, ներկայ տարուայ վերջին համարները և երեք ամբողջ տարուայ բոլոր համարները կազմած, այն է 1872 թ. երբ «Մշակը հրատարակւում էր չաբաթը մէկ անգամ, 1887 թ.՝ չաբաթը երկու անգամ և վերջապէս 1900 թ.՝ չաբաթը հինգ անգամ:

2. «Մուրճ» (տպագրւում է 800 օրինակ) ցուցադրել է իր նոր շրջանի բոլոր համարները:

3. «Աղբիւր-Տարազ» (տպագրւում են 900-ական օրինակ) առանձին պահարանում ցուցադրել է իր մի քանի յաւելուածները, պրեմիաներն ու միւս հրատարակութիւնները:

և 4. «Թատրոն» (տպագրւում է մօտ 500 օրինակ) ցուցադրել է իր բոլոր գրքերը գեղակազմ:

Վրաց թերթերից առանձին բաժիններ ունեն հետեւեալները՝

1. «Յնօբիս փուրցելի» (Տեղեկատու թերթ) օրաթերթը, որ լոյս է տեսնում 655 օրինակ. բաժանորդագինը 6 ռուբլի:

2. Մօամբէ» ամսագիրը, լոյս է տեսնում 700 օրինակ, բաժանորդագինը 10 ռ.

3. «Իվերիա» (Վրաստան) օրաթերթը լոյս է տեսնում 1600 օրինակ, բաժանորդագինը 10 ռ.

4. «Ձէջիլի» (Արտ) չաբաթաթերթը, որ լոյս է տեսնում 600 օրինակ և նրա յաւելուած «Կվալի» (մարզ) ամսագիրը, որ տպագրւում է 1000 օրինակ:

Ցուցահանդիսի վարչութիւնը աշխատել է Կովկասում լոյս տեսնող միւս պարբերական հրատարակութիւնների մասին էլ դադափար տալ և այդ նպատակով մի առանձին պատի վրայ դասաւորել է բոլոր հրատարակութիւններից (թուով 51) մի-մի օրինակ:

Հայերէն թերթերից այստեղ ղետեղուած են նաև «Նոր-Դարը» (լոյս է տեսնում 1100 օր) և «Արարատը» (լոյս է տեսնում 2500 օրինակ):

Ցաւօք սրտի պէտք է նկատել, որ այդտեղ գրքերի յա-

*) Պուերը վերցրել ենք «Кавк. Календарь»-ից 1901 թ.

տուկ բաժին չը կայ, թէպէտ նա կարող էր չափազանց հետաքրքրաշարժ լինել այցելուների համար: Միթէ դժուար էր յատուկ պահարանում դասաւորել մի-մի օրինակ բոլոր այն գրքերից, որոնք լոյս են տեսել Կովկասում, գոնէ վերջին տարուայ ընթացքում... Բացի դրանից անհրաժեշտ էր ի ցոյց դնել նաև մի քանի նմուշներ անցեալից: Չէ որ ներկայ ցուցահանդէսը յօրելեանական է և պիտի բնորոշէ մեր երկրի առաջադիմութիւնը մի ամբողջ հարիւրամեակի (1801—1901) ընթացքում: Առանց այդպիսի նմուշների, առանց վիճակագրական տեղեկութիւնների երբէք չի կարելի գաղափար կազմել, թէ ինչ էր Կովկասը 100 տարի առաջ և ինչ է հիմա, թէ ինչ աստիճանի վրայ էր կանգնած նրա գրականութիւնն ու մամուլը առաջ և այժմ: Իսկ առանց դրան ցուցահանդէսը կորցնում է իր կրթիչ նշանակութիւնը:

Վերջապէս կոչ մեր խօսքը մամուլի բաժնի մասին, աւելորդ չենք համարում մի քանի համեմատական թուեր առաջ բերել, որպէս զի ընթերցողը գոնէ մօտաւոր գաղափար կազմէ, թէ ինչ վիճակի մէջ է Կովկասի մամուլը:

Դեռ անցեալ 1892 թ. Կովկասում լոյս էին տեսնում ընդամենը 34 պարբերական հրատարակութիւններ (21 ռուսերէն, 7 հայերէն, 5 վրացերէն և 1 ֆրանսերէն), այնպէս որ իւրաքանչիւր 235,000 հոգուն մի պարբերական հրատարակութիւն էր գալիս, իսկ ներկայումս Կովկասում լոյս են տեսնում.

33 պարբ. հրատ. ռուսերէն *)

9 » » վրացերէն

8 » » հայերէն **)

1 » » ֆրանսերէն

Ընդամենը 51 պարբ. հրատարակութիւն:

Ուրեմն իւրաքանչիւր պարբերական հրատարակութիւնը

$$9,248,695 \div 51 = 181,347$$
 բնակչի: Այդ թուերի ողորմելիութիւնը աւելի աչքի կ'ընկնի, եթէ համեմատենք մի որ և է քաղաքակիրթ երկրի հետ: Այսպէս օրինակ՝ Անգլիայում մի պարբերական հրատարակութիւնը գալիս է միջին թուով 8,400

*) Դրանց մեծամասնութիւնը զանազան հիմնարկութիւնների տեղեկութիւններ և արձանագրութիւններ են:

**) Այստեղ «Ազգագրական հանդէս», «Քատրոն» և «Լումայ» հանդէսներն էլ պարբերական հրատարակութիւն ենք համարում:

բնակչի, Գերմանիայում 8,335-ի, Ռուսաստանում 130,000 բընակչի, հայն:

Իսկ եթէ պարբերական հրատարակութիւնների թիւը համեմատենք իւրաքանչիւր ազգութեան թուի հետ, այն ժամանակ կը տեսնենք, որ մի հայերէն թերթը կովկասում գալիս

$$\text{է } \frac{970,656}{8} = 121,322 \text{ հոգու, մի ուսերէն թերթը}$$

$$\frac{2,917,379}{33} = 88,105 \text{ հոգու և մի վրայերէն թերթը } - \frac{976,883}{9} =$$

108,542 հոգու: Ուրեմն ամենից քիչ պարբ. հրատարակ. հայերն ունեն, բայց այդ երևոյթը երբէք չի կարելի ժողովրդի յետամնացութեանը վերագրել: Դրա պատճառը բոլորովին այլ տեղ պիտի որոնել... Միւս ազգերից շատերը չունեն պարբերական հրատարակութիւններ, շատերն էլ բոլորովին զուրկ են գրականութիւնից, ուրեմն կուտուրապէս աւելի ստոր աստիճանի վրայ են կանգնած:

Ահա այդպիսի ցուալի պատկեր է ներկայացնում կովկասի մամուլը, այդպիսի դեռափթիթ վիճակի մէջ է գտնւում նրա գրականութիւնը, որ դեռ շատ ու շատ բաների կարիք ունի...

Ե. Թ.

Մ Ա Տ Ե Ն Ա Խ Օ Ս Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

43) „Վսակ“, գրական-բանասիրական ժողովածու Գ. Ջանեւանի յիշատակին. Թիֆլիս, 1901 թ., գինը 1 ռ. 50 կ.:

Այս գիրքը բաժանուած է երկու մասի. առաջին մասում ղետեղուած են գեղարուեստական գրուածքներ, իսկ երկրորդում զանազան յօդուածներ:

«Վտակի» ոտանաւորների մէջ նոր մօտիւններ չը կան. երգւում են անքան սովորական դարձած «յոյան» ու «վիշտը». հիմնական մտքերը մնում են անփոփոխ («վաղ ուշ գարունը պիտ գայ», «աշխարհը փուչ է» ևայլն), փոխւում են միայն խօսքերը, համեմատութիւնները... Բացառութիւն կազմում է միայն Յովհաննէս Թումանեանի «Պօէտն ու Մուգան»: Այդ երգիծաբանական պօէմայի մէջ ինքնատիպ հումօրով շօշափւում է մեր հասարակական կեանքում մեծ նշանակութիւն ունեցող մի հարց. այն է որ մտաւոր ստեղծագործութիւնը բոլորովին չի գնահատւում հայերի մէջ: Այդ հանգամանքի չնորհիւ մի ողբերգական դրամա է ստեղծւում իսկական բանաստեղծի ձգտման և հասարակութեան անտարբերութեան մէջ: Ներքին ձայնը, ստեղծագործական պահանջը, մղում է բանաստեղծին դէպի մի կեանք, ուր ապրուստի, փողի հաշիւներ գոյութիւն չունեն, մինչդեռ հացի խնդիրը, ընտանիքի հոգսերը, նրան ամեն օր յիշեցնում են որ աւելի զօրեղ է իրական կեանքը իր առօրեայ հոգսերով: Ուրիշ հասարակութիւնների մէջ երկնային կայծ ունեցողը, իսկական բանաստեղծը, այնպէս առատ է վարձատրւում, որ կենսական հաշիւների մասին նա կարող է այլեւ չը հոգալ և անձնատուր լինել ստեղծագործութեան: Այլ է հայկական իրականութիւնը. բանաստեղծը պէտք է ամեն բոլոր մը տատանջուի իր ապրուստի համար. նա պէտք է անիծի իր բախտը, որ բանաստեղծ է ծնուել և ոչ «կօմերսանտ»: Բանաստեղծի անձնական դժբախտութիւնը, իսկ հասարակութեան

բախտը հէնց նրանում է որ՝ ինչքան էլ ուզի իսկական բանաստեղծը երես չուռ տալ Մուսաներից—այդ նրան չի աջողուիլ. նրա երգը կը դառնայ աւելի մաղձոտ, վշտալի, յոռետես և ստեղծագործութիւնը աւելի պակաս չափով կ'արտայայտուի. սակայն հոգու հանգստութիւն չի կարող գտնել բանաստեղծը, թէկուզ նրան նշանակէք Բագուի կառավարիչների ոռճիկները, բայց պայման դնէք որ նա հրաժարուի Մուսաներից: Հասարակական ընազդներ ունեցող ամեն մի գործիչ ընդունակ է բաւականանալ շատ համեստ անձնական բիւզժէով. սակայն դժբախտութիւնը այն է որ մեր հասարակութիւնը ոչնչի տեղ է դնում ամեն մի գործունէութիւն, որից նիւթական չափ չը կայ, ուստի այդ համեստ ապահովութիւնն էլ չի տալիս: Այդ գիծն է չօշափում «Վտակի» մէջ տպուած և Մ. Նալբանդեանի նամակը: «Հիւսիսափայլի» հոգին, նրա զարգը, վերջ ի վերջոյ ստիպուած էր «Ժառայութեան» մասին հոգալ, որովհետեւ գրիչը չէր ապահովում նրա ամենահամեստ ապրուստն անգամ:

Ահա ինչ է ասում «Հիւսիսափայլի» այդ տաղանդաւոր հրապարակախօսը. «Գնում եմ Պետերբուրգ կանդիդատի քննութիւն տալու, որպէս զի մի արժանաւոր ծառայութիւն գտնելով, կարողանամ օրական ապրուստ ճարել և բժշկութիւնը շարունակել... «Հիւսիսափայլից» ձեռք վեր առի, ըստ որում մի ժանգոտ կոպէկ չեմ ստանում. ինչ հարկաւորութիւն ունեմ էչի նահատակ լինելու: Այդ ինչ խելագարութիւն է, որ ես ուրիշից պարք առնեմ ապրեմ, «Հիւսիսափայլի» վրայ տիւ և զիչեր աշխատեմ, բայց «Հիւսիսափայլից» մի կոպէկ չը ստանամ. այդ որ գրքի մէջ գրուած է, Եւ որ մարդը, որ չունէ ընակարան, կերակուր և զգեստ, կարող է գործ կատարել և այն ձրի: Մինչև այժմ ես զոհ եղայ. թող Աստուած ընդունէ այդ զոհը, բայց տեսնում եմ որ այսուհետև անկարելի է... Ես կարող եմ շատ աշխատել, բայց աշխատելու համար հարկաւոր եմ պայմանք, որ ես չունեմ... Գրիչս պիտի կոտրեմ և ձգեմ. միւս անգամ հայոց ազգի անուն տուած ժամանակները ես պիտի սիրտս խառնվի և փսխելիքս գայ... Ափսոս ինձ որ ես երեսեցայ հայերի մէջ. մի այլ ազգի մէջ երբէք այդ վիճակում գտանվելու չէի ես, անտէր և անօգնական, միմիայն յուսալով Նախախնամութեան վերայ, որ կերակրում է և ճնճողակները...»

«Վտակի» վիպական գրուածքների նիւթը,—բայցի Պ. Պոօլեանի «Հինգերորդ Գինագիծը, որի մէջ նկարագրուած է քաղաքի (Ալեքսանդրապոլ) կորստաբեր աղղեցութիւնը գիւղի (Աշտարակ) բարքերի վրայ, և Թիֆլիսի թշուառների կեան-

քից Բաշինջաղեանի՝ «Բարերարներ» պատմուածքը — գլխաւորապէս թիւրքահայերի ներկայ ցաւալի վիճակին է վերաբերում: Թեման, ինչպէս տեսնում էք, հին է, բայց միթէ կարելի է մեղադրել հիւանդին, որ նա անգաղար իր ցաւից է զանգատուում: Հայութեան ամենամեծ ցաւը՝ Թիւրքիայում ապրող իր ստուար մասի դժոխային գրութիւնն է, ուստի բնական է, որ մեր գրողները անջրան դադուում են այդ խոր վէրքով: Այդ գրուածքները զանգատ, ողբ ու լաց է տանջուող ապայի Թշնամին սոսկալի է իր զազանային անպիտութեամբ և ոյժով. այդ պայմաններում միմիայն արդարութիւնը կարող է աղատել ճշուածին:

Սակայն այլ ոգով է գրուած պ. Փափաղեանի «Ըմբոստ երգեր». դա նիշէականութիւն է, սակայն հայկական անտաշ կնիքով: Կարգալով այդ գրուածքը, յամենայն դէպս չի կարելի հիմնաւոր համարել հայասէր Ի. Վեսելովսկու կարծիքը, թէ «պ. Փափաղեանը տալիս է նիշէի տեսութիւնները մեղմելով և դուրս գցելով այն ամենը, ինչ նրան չափազանց խիստ և դէմընթաց է թւում և հակառակ հայ ընթերցողի պահանջներին» (եր. 387): Թող դատի ընթերցողը թէկուզ այս մի քանի կտորներից.

«Պարտականութիւնը մի ախոռ է, ուր էշեր են կապում կամ արածող և մորթելու սահմանած նախիր կուտակում: Ո՛չ առիւծը կարող է ապրել այդ ախոռում և ոչ արծիւը: Ճանկացիր անապատ, բայց երբէք այդ ախոռը: Պարտականութիւնը այն գերեզմանն է, ուր հոտում է ազատութիւն, սէր և այլ բարձր յատկութիւններ... Պարտականութիւնը մի ջրաղաց է, խոնարհած գլուխ, ուր փոշի են դառնում ձեռներէցութեան և անկախութեան ոգին...» և այլն: Ապա մի քանի տող անց նիշէի աշակերտը շարունակում է. «Ի՞նչն է որ կոչուել է առաքինութիւն:—«Եղիւր խոնարհ, համեստ, բարի, համբերող: Եղիւր սիրալիր, երկայնամիտ՝ և դու առաքինի ես»: ... Իսկ ես ասում եմ.—«Կտրեցէք այդ առաքինութեան հրէշաւոր գլուխը, շատ հաստացել է նա. կտրեցէք ոտները—շատ երկարացել է ու ծռմուռել: Կտրեցէք անխնայ. Եղէք հպարտ, յանգուգն, եղէք նոյն իսկ չար, բարկացող, խիստ և կուտարար» և այլն:

Պարզ է որ այդ գալլային առաքինութիւնները շատ ձեռնտու է համիդական քրդերին, ինչպէս և Համիդին: Իսկ «պարտականութեան» մասին այդ քարոզից յետոյ բոլորովին իզուր է «որբերի» մասին հոգալը, իսկ մեր հարուստները կարող են, իրանց նիշէական համարելով, արդարանալ, որ չեն ուզում «էշեր լինել», այլ՝ «առիւծներ» ու «արծիւներ»... Մարդ սակա-

մայից մտաբերում է Արամաղդի և եզան մասին լատինական առածը...

Աւելի անմեղ է պ. Մինաս Բերբերեանի անհետևողականութիւնը: Այդ պարոնը «Վտակում» տպել է «Սմբատ Շահաղիգ» էտիւդը: Նոր մտքեր և լուսաբանութիւններ չը կան այդ յօդուածի մէջ, սակայն բնորոշ է մի հանգամանք. ներկայումս «Նոր-Դարի» գաղափարների, մտքերի, համակրութիւնների և ճաշակի ամենաջերմ երկրպագու պ. Մ. Բերբերեանը մեր անցեալի մէջ երկրպագում է (աւելի ճիշտ կօկէտութիւն է անում) տըրամագծօրէն հակառակ մտքեր, համակրանք և ճաշակ ունեցող զրական գործիչներին: Մի մարդ, որ չի ամաչում իր բարձրագոյն կրթութիւնից և պոռում է՝ «ի խաչ» հանել մի վարդապետի, որ յանդգնութիւն ունեցաւ հրապարակօրէն յարգանք արտայայտել «ուրացող» Միխիլարի յիշատակին, մի մարդ, որ փողոցային ամենաիծուռ և սրահնրա անձնական պատիւը չօչափող միմոսութիւններով լի մի թերթում ղեկավարող ոյժի դեր է կատարում և տանում է զանազան Ֆիգարօների բթամիտ կլօունութիւնները, մի մարդ, որ աշխատակից է մի թերթի, ուր հայհոյանքների կոյտեր են թափել «Հիւսիսափայլի» գործունէութիւնը չարունակող Գ. Արծրունու վրայ, յանկարծ ցոյց է տալիս իրան՝ Նազարեանի, Նալբանդեանի և զրանց չկօլայի անձանց ջատագով և գաղափարակից... Կրօնական անհամբերողութիւն—և Նազարեան, փողոցային միմոսութիւններ—և Նալբանդեան! Հետաքրքրական է իմանալ այդ «Լիբտիկոսի» վերաբերմունքը և դէպի Ռ. Պատկանեանը: Երևի նա բանաստեղծի կենդանութեան ժամանակ «Փօռսուխին Աւագների» թունդ պաշտպանն է եղել, իսկ նրա մահից մի քանի տարի անց գուցէ և փառաբանողը լինի Սիւլիւկի կծու, անհաշտ և խիստ մտրակողական լեզուին...

Ողորմելի ուղղութիւն, ողորմելի համոզմունքներ, որ փոփոխւում են ճշտ հանգամանաց...

«Վտակի» երկրորդ բաժնի յօդուածներից ուշադրաւ է պ. Վ. Սուրէնեանցի «Հայ ճարտարապետութեան տեղը գեղարուեստի պատմութեան մէջ»: Այս բաժնում գետեղուած յօդուածների մեծ մասը դժբախտաբար գրուած է ճապաղ ոճով, ուստի հետաքրքրութեամբ չեն կարդացւում:

4-1) Քննական պատմութիւն ժողովրդ դարու հայ դպրութեան: Գրեց Միհրան Յովհաննէսեան: Փարիզ, 1901: Մեծադիր էր. 123, գինն է 5 ֆր.

Մեծահնչիւն և մեծախոստ վերնագիր ունի գիրքը, բայց բովանդակութիւնը վերին աստիճանի դարտակ և ողորմելի է: Հեղինակը կարծես հին, խալփայական դպրոցի աշակերտ լինի իր հայեացքներով և ուղղութեամբ. ժամանակակից հասկացողութիւնը թէ՛ ընդհանուր գրականութեան և թէ՛ մեր ազգային գրականութեան մասին՝ բացակայում է նրա մէջ: Քննել ու հերքել հեղինակի միջնադարեան կարծիքները՝ զուր ժամավաճառութիւն կը լինէր. աւելի լաւ է, ճշակ տալու համար այս «քննական պատմութեան» մասին՝ մի քանի նմուշներ բերել նրա տեսութիւններից՝ ընդհանուր և ազգային գրականութեան վերաբերեալ զանազան հարցերի մասին:

Հեղինակը պատմելով որ Տաճկաստանում հայ մամուլը սկզբում ենթարկուած էր պատրիարքարանի հսկողութեան, բայց յիսնական թուականների մօտ հետզհետէ դուրս եկաւ այս հսկողութիւնից՝ դաւ է յայտնում մամուլի այս «կեղակարծ, տարագէտ և կանխահաս արձակման» պատճառով, որի հետևանքն եղել են իբր թէ «խօսական պայքար մը, զառանցող գործունէութիւն մը, լպիրշ գրութիւններ», որոնք «խառն ի խռոն դուրս թափեցան չլթայազերծ, դիւային մամուլին տակէն», և իբր թէ այս «գրական զեղծումները կանխելու մտօք նախնական գրաքննութիւն ալ հաստատուեցաւ» (եր. 20—21):

Հեղինակը անյարմար է համարում, «որ աշխարհական մը Քրիստոնէական և Սրբազան պատմութիւն գրելու ձեռնարկէ» (եր. 56), և չէ տրտմում «թէ ինչո՞ւ անցեալ դարէ մնացած 3000 (?) տեսակ արձակ հրատարակութեանց 2000-ը կրօնական նիւթերու վրայ կը ճառեն» (եր. 54):

Հեղինակը կարծում է, թէ 1834 թուականի մօտերը «աշխարհաբարը կ'երկճղի և կը ձեռցնէ արեւելեան և արևմտեան աշխարհաբարները»: Սրա պատճառն այն է եղել, որ «քաղաքական դէպքերու բերմամբ 1828-էն մինչև 1844 էջմիածնայ կաթողիկոսին անունը չը յիշատակուեցաւ Թիւրքիոյ հայ եկեղեցեաց մէջ, ինչ որ (իբր թէ) կը բացատրէ Արարատեան լեզուի առանձին մշակութիւնը» (եր. 34):

Հեղինակը անպայման հակառակորդ է թարգմանութիւնների. նա յայտարարում է, «Բանասիրութիւնը թող անգամ մըն ալ արձակէ իր վճիռը անդարձ և անյեղլի, այն, մէկ տող հեղինակութիւն աւելի կ'արժէ քան հազար հատոր օտարէ փոխա-

ռութիւն» (եր. 99): (Մեր ընթերցողների մտքերը թող չը դայ-
թակղին. բանասիրութիւնը այդպիսի յիմար վճիռ երբէք չէ
արձակել. «բանասիրութիւն» բառը, որ մի յարգելի մասնագի-
տութեան անուն է՝ հեղինակը շփոթում է իր անձի հետ. փո-
խանակ ասելու «ես» կամ «մենք»՝ նա, երևի համեստութեամբ,
ասում է «բանասիրութիւնը»: Այսպէս օրինակ. «բանասիրու-
թիւնը կ'օգտուի Տէր Մեսրոպի յայտարարութենէն... բանասի-
րութիւնը չէ յաջողած ցանկել քերականութիւններն» (եր. 44),
փոխանակ ասելու՝ «Մենք օգտուեցինք... մեր չը յաջողեցանք»
և այլն):

Բայց այնու ամենայնիւ հեղինակը զիջում է անում իրա-
կանութեան, այսինքն՝ մեր գրական չքաւորութեան, որը դար-
մանելու համար հարկ է դիմել փոխառութեան. միայն թէ
թարգմանելու նիւթը պէտք է առնել արեւելեան աղգերից—պար-
սիկներից, արաբներից և թիւրքերից, և ոչ թէ եւրոպացիներ-
ից: Մենք չենք այլայլում հեղինակի միտքը. նա բառացի այս-
պէս է ասում. «եթէ մեր գրական չքաւորութիւնը պէտք է
դարմանել օտարէ փոխառութեամբ՝ ալ ինչ կը նշանակէ այն-
քան հռոմէները թափառել (եւրոպական գրականութեան). մօտը,
մեղ աւելի մօտ, մեղ հետ կող կողի ապրող, մեղ դրացի աղգե-
րու գրականութիւնը կայ զոր անտես ըրած ենք... Այո, եթէ
փոխառութիւն ընել պէտք էր՝ իրազեկները կը ձայնակցին բա-
նասիրութեան հետ (կարդացէք՝ մեզ հետ) յայտարարելու հա-
մար թէ մեր ու շաղրութիւնը գէպի լուսաշող արեւելք դարձնել
մոռցած ենք» (եր. 99—100): Ապա բերում է մի շարք պարսիկ,
արաբ և թիւրք հեղինակներ, որոնք անհրաժեշտ էր թարգ-
մանել հայերէն:

Հեղինակը զգուշացնում է գրական միջակութիւնից, նրա-
նից աւելի լաւ համարելով ստորութիւնը: «Լեզու մը, ասում է
նա, փճանալու մէկ վտանգ մը ունի, այն է միջակութիւն. և
յաջողելու երկու միջոց ունի—ստորնութիւն կամ վսեմութիւն:
Այո, բանասիրութեան (կարդացէք՝ մեր) այս կարծիքը տարօ-
րինակ թող չը թուի ընթերցողաց» (եր. 123):

Հեղինակը այսպէս է զանազանում հանճարը տաղանդից.
«Հանճարը չի քծնիր, չի շողորթութեր, անուս կրեսոսի մը դար-
պաս ընել (faire la cour) չի գիտեր... Տաղանդը միշտ կը փոր-
ձէ հանճարին գիրքը գրաւել, իր ճկուն ձեւերով, իր փաղաքոյշ
լեզուով կը հրապուրէ զինք վարձատրելու կարող մարդիկ և կը
ջանայ հանճարը ներկայացնել իբրև մենամոլ, եսասէր, արտա-
կեղծն գոռոզ, մինչև որ յաջողի զայն մեկուսացնել» (եր. 114):
Այնպէս որ հեղինակի կարծիքով տաղանդը այն է, ինչ որ մենք

անուանում ենք զրական սրիկայ, անկալէզ զրպարտիչ և այլն:

Հեղինակը ամեն ինչ վարդապոյն է տեսնում հայոց մէջ, և նա ներբողում է ամեն ինչ և ամեն քայլափոխում: Ներբողում է Կ. Պօլսի հայոց հին պատրիարքներին այնպիսի մեծագործութիւնների համար, որոնց էութիւնն է՝ չարագործութիւն չանելը (եր. 12): Ներբողում է հայերէնը, որ, նրա ասելով՝ «չափէ, կշիռէ, քանակէ անցուած ծաղկալից ծաղկաւէտ լեզումըն է» (եր. 74): Ուրեմն ի՞նչ զարմանք, որ նաև «ամեն հայ ներգաշնակութեան համար ծնած է, ամեն հայու ականջին ընտանի հրեշտակ մը մեղեգիւներ կը փսփսայ... ի՞նչ տաքուկ սիրտ կը բաբախէ ամեն հայու կուրծքին տակ, ի՞նչ խանդ, ի՞նչ հրադուն ոգի, իր վիհ ճակտին ետև ընդ զրաւ է «երեւակայութիւնը մը»... (եր. 57) ներբողում է հայոց զրականութիւնը և «սրտի բերկրութեամբ կը հաստատէ, թէ բարոյական սեռի զրականութիւնը իր կատարելութեան հասած է ի մեզ» և իբրև միակ ապայոյց այս կատարելութեան՝ անուանում է մի գիրք, որը կարդացողը կը տեսնէ «թէ ինչպէս մեր փառապանծ կայսրը՝ երջանկայիշատակ Ղազի Սուլթան Մահմուտ խան, իր առատ չորհրդներով ճոխացուց իր անձնուէր հպատակները» (եր. 104) *): Ներբողում է և հայ հեղինակներին՝ բաւականաչափ «ինքնաբոյս, քերթողական, բնատիպ, եզական» հանձարներ գտնելով նրանց մէջ, և այնպիսի անհամաչափ գովեստներ չռայլելով, որ գովումով կարողաիս պէտք է կարմրի: Օրինակ. «Ս. Պալաստեան. — Մեր պատմութեան մէջ քննադատութեան ոգին մտցուց և իմաստասիրութեան լոյսով հետալուծեց մեր անցեալը. նաև մեր արևելեան աշխարհաբարը սերտեց իր ամեն երևոյթներուն մէջ»: Գ. Սալաթեան. — Լազարեան ճեմարանի արժանաւոր պարծանք, յայտնի հեղինակ, հմուտ հայագէտ և իմաստասիրող ճակատ» (եր. 117): Եւ այլն:

Ուրիշ օրինակներ բերել աւելորդ է: Այսքանն էլ բաւական է հասկանալու համար, թէ ինչ կարող է լինել այսպիսի հայեացքներ ու պատրաստութիւն ունեցող մի հեղինակի զրած «քննական պատմութիւնը»: Յիրաւի, այս գիրքը ոչ գրականութեան պատմութիւն է, ոչ քննական է, ոչ 19-րդ դարին է պատկանում և ոչ հայ գրականութեան. սա ժողովածու է խալ ու սխալաշատ դատողութիւնների գրական զանազան խնդիրների մասին, բազմաթիւ անտեղի ու թերի ցանկերի, ինքնագոհ ներբողների ու ինկարկութեան: Այստեղ ընթերցողը կը գտնէ

*) Յիշեցնում ենք զարձեալ, որ գիրքը տպուած է Պարիզում և ոչ թէ Կ. Պօլսում:

հին չարականների տաղաչափութեան մասին «քննութիւն», Ամերիկացոյ 1895 թուին տպագրած հայերէն զրաբար Աստուածաշունչի տառասխալների ցանկ, բողոքական հայերի հոգևոր տաղարանների լեզուի ու տաղաչափութեան մասին «քննութիւն», ճարտասանութեան ու տրամաբանութեան օղուտների մասին խորհրդածութիւն. մի բանաստեղծական նկարագրութիւն գեղջուկի ու գեղջկուհու սիրային կեանքին, մանր-մունր յիտատներ զանազան հայ հեղինակներից՝ ժամանակագրական կարգով դասաւորուած, հայ հեղինակների անունների ցանկ՝ խրաքանչիւրի մօտ զրուած նրա աստեոտատը՝ «բանասիրութեան» ստորագրութեամբ, և այնու Յւ այս բոլորը առանց մի ներքին տրամաբանական կապի, խառն ի խուռն, պակասաւոր ու խակ և սրանց ամենամեծ մասը ոչ մի գործ չունի հայոց և Թրդ դարի գրականութեան քննական պատմութեան մէջ: Իսկ ինչ որ այսպիսի մի գրուածքի իսկական նւթը պէտք է կազմէր՝ այն բացակայում է ամբողջապէս, կամ եթէ բերուած է՝ միայն ծաղր կարող է շարժել: Օրինակ, երրորդ գլուխը վերնագիր ունի «Գրական գեղծումն»: Ո՞վ չի հետաքրքրուի կարգալու, թէ մեր անցեալ դարի գրականութեան մէջ ինչ գեղծում է նկատել հեղինակը: Սկսում էք կարգալ հետաքրքրութեամբ, բայց ձեր հետաքրքրութիւնը հետզհետէ տեղի է տալիս հիասթափութեան, զայրոյթի, վերջապէս ծիծաղի: Երևակայեցէք. մեր անցեալ դարի գրականութեան գեղծումն այն է, որ շատ անգամ հեղինակները իրանք գրքերի կամ յօդուածների տակ չեն գրել իրանց անունները... Այս երևոյթը սարսափելի մտահոգութիւն է պատճառել հեղինակին, և նա, իր սովորութեան համաձայն, երկու ցանկ է պատրաստել՝ իր ասածը հաստատելու համար: Նա ասում է. «բանասիրութիւնը կը հիմնուի (կարդացէք մենք կը հիմնուենք) մանրակրկիտ քննութեան մը վրայ հաստատելու համար թէ նախորդ դարու մէջ մեծ ու պղծ տիկ երեք հարիւր կտոր հրատարակութիւն եղած է առանց անոնց հայերէնը պատրաստողներուն անուան» (եր, 22): Այս գրական գեղծումը դատապարտելով հանգերձ «բանասիրութիւնը» թոյլ է տալիս և օրինաւոր է համարում կեղծանուն կամ ծածկանուն գործածել. այնպէս որ, նրա տրամաբանութեամբ, եթէ մէկը մի գիրք տպագրէ առանց վրան անունը գրելու՝ գրական գեղծում կը կատարէ, իսկ եթէ մականգրէ, օրինակի համար, «Անծանօթ»՝ սա օրինաւոր կը լինի և թոյլատրելի է:

Հեղինակը «հայ գպրութեան» քննական պատմութիւնն է գրում, բայց նրա գրքում բացակայում է մեր հայերէն գրականութեան կէսը, կարելի է ասել՝ լաւագոյն կէսը, այսինքն

արեւելեան կամ ուսահայոց մատենագրութիւնը: Եթէ հաւաքենք այն բոլորը, ինչ որ ասուած է ուսահայոց լեզուի, գրականութեան և հեղինակների մասին՝ բոլորը հաշիւ թէ 2 երես տեղ գրաւեն, այն էլ յրուած զանազան տեղեր ու կցկտուր: Մինչդեռ մի կողմից «բանասիրութիւնը յայտնի զրկանք մը ըրած պիտի ըլլար եթէ մոռնար յիշատակել Ա. Փանոսեան, Վ. Մալեգեան, Յ. Սեթեան որ ճոխ հանգերու սիրուն նիւթը կ'ընեն այնպէս որ շատ անգամ իմաստը տողերուն ծայրը կը բերէ հարուստ նմանալերջութիւններ առանց բռնայանգ կաղմելու. ինչպէս՝ լուսահեր—կը սահէր, նարօտի—կարօտի» ևայլն (Էր. 94)—միւս կողմից Գամառ-Քաթիպան միայն երկու տողի է արժանանում. մի տեղ հետեւեալ կերպով.

«Ո՞վ ակորժելով չի յիշեր Պատկանեանի՝ «Վարդի թուփեր թող բուսնինը» *), Շահագիզեանի՝ «Կենացս գարունն էր դեռ»-ը ևայլն (Էր. 93). մի անգամ էլ այսպէս. «Ուրեմն բանասիրութիւնը ուրախութեամբ կ'արձանագրէ Սայաթ Նովա, Գամառ-Քաթիպա, Շահիր Խաչատուր, Աշուղ Շիրին, Աշուղ Զիւանի և Խելօք Կարապետ անունները...» Գամառ-Քաթիպա, և աշուղնիւրի շարքում, Շահիր Խաչատուրի կողքին—և այս՝ հայոց գրականութեան քննական պատմութեան մէջ. . . Նոյն պատին ու նշանակութիւնն ունեն այս գրքում նաև Խաչ. Աբովեանը, Բաֆֆին, Ս. Շահագիզեանը, Գ. Սոււնդուկեանը, Պ. Պոչեանը, և սրանք դեռ փառք պիտի տան, որ գոնէ յիշուած են. հապա որչափ թշուառ են Ստ. Նաղարեան, Միք. Նալբանդեան, պրօֆ. Պատկանեան, Դ. Աղայեան, Աղ. Երիցեան և շատ նորագոյն հեղինակներ, որոնց անունն անգամ չը կայ այս «քննական պատմութեան» մէջ, որտեղ սակայն Միրզա Վանանդադին հրաշակուած է իբրև «վառվառն երեսակայութիւն, մշակուած միայր, քերթողական հանճար»:

Մէկ խօսքով՝ այս գիրքը մի ասպարէզ է, որտեղ մրցում են տգիտութիւնն ու յանդգնութիւնը, ներքողն («տաղանդ») ու ստորնութիւնը («յաջողութեան միջոց»), և ընթերցողը չը գիտէ, թէ այս յատկութիւններէյ որին տայ առաջին մրցանակը: Բայց աւելի յաւալին այն է, որ այս գիրքը պատրաստուած է «մասնաւոր յանճարարութեամբ «Բանասէր» հանդիսի խմբագրութեան», «յանմոռայ յիշատակ Մխիթար Աբբահօր», ինչպէս խոչոր տառերով տպագրուած է Զօնի մէջ, **)

*) «Սրաքսի արտասուքը» բանաստեղծութեան միջի տողերից մէկը: Երեւի հեղինակը վախեցել է Պարիզի գրաքննութիւնից:

**) «Մշակի» մէջ էլ պ. Բասմաճեանը («Բանասէրի» հրատա-

գրուել է «Բանասէրի» էջերում: Եթէ մի անիորձ, անպատ-
րաստ մարդ ձեռնարկում է գրել իր չը գիտցած, չը հասկացած
հարցերի մասին՝ այս ներելի և հասկանալի է—յանդգնութիւնը
հէնց տգիտութեան հետեանք է.—բայց աններելի և անհասկա-
նալի է այսպիսի անմիտ ու տղայական գրուածքը ղետեղել մի
մասնագիտական հանդէսի մէջ: Ի՞նչ կարծիք պէտք է կազմենք
մի խմբագրութեան քննական կարողութեան մասին, որ իր
հանդէսում տեղ է տալիս այսպիսի խակութիւններ: Ահա այս
ցաւալի երևոյթն էր պատճառը, որ մեզ զրգեց մի քանի խօսք
նուիրել «Քննական պատմութեան».—ուրիշ կողմից՝ նաարժանի
չէր ոչ մի ուշագրութեան:

ՍՏ. ՄԱԼԽԱՍԵԱՆՑ

45) ՏԷՐ-ՂԵՒՈՆԳԵԱՆ ՆԻՒ. Մայրենի լեզու. Ա. տարի. Քիֆլիս
1900 թ. 26-դ տիպ. 35 կ.:

Այս դասագիրքը արդէն 26-դ տպագրութիւնն է տեսել.
այդ նշանակում է թէ նա կամ մեծ տաղանդով է կազմուած և
կամ ուրիշը չեղածի համար է այդչափ տարածուած: Բայց թէ նա
չատ անչնորհք է կազմուած, այդ գիտեն բոլոր այն ուսուցիչնե-
րը, որոնք փոքր ի շատէ ծանօթ են նոյն կարգի ուս դասա-
գրքերի հետ. ուրեմն աւելի ճիշտ է ասել, թէ նա՝ «ուրիշը չե-
ղածի համար է տարածուած»:

Խուսաղ դասագրքերի միջից վերջին ժամանակները յար-
ձակումների են ենթարկւում Իլլովայսկու «Պատմութեան»
դասագրքերը. իրար ետևից դուրս բերուեցան նրա պակա-
սութիւնները իբրև դասագիրք մանկավարժութեան տեսակէ-
տից, և ապա՝ պատմական գիտութեան. ակնյայտի եղաւ.
որ այդ գրքերը, որ մի քանի տասնեակ հրատարակութիւննե-
րով գործածուել և գործածւում են նոյնպէս տասնեակ տարի-
ներ, վաղուց է որ պէտք է դուրս գցուէին դասագրքերի շար-
քից, բայց գործածուել են մինչև ուրիշները չեղածի պատճա-
ռով: Այժմ իրար ետևից դուրս էն գալիս նոյն կարգի դասագրք-
քեր աւելի ու աւելի համապատասխանող թէ մանկավարժու-
թեան և թէ գիտութեան. Իլլովայսկին աստիճանաբար հեռա-
նում է ասպարիզից:

(տակիշը) վկայում է որ ինքը այս գիրքը իր և հիղինակի անունից նուիրել
է Մխիթարեան միաբանութեան՝ երկու հարիւր ամեայ յորելեանի առիթով:

Նոյն վիճակին պէտք է արժանանայ իմ համոզմունքով և Նիկ. Տէր-Ղևոնդեանի «Մայրենի լեզուն», մանսուանդ նրա Ա. մասը, և որքան շուտ, այնքան լաւ:

Այդ դասագրքի պակասութիւնները ցոյց տալու համար բաւական է կանգ առնել մի քանի էական կէտերի վրայ: Սկըսենք այբբենական մասից.

Նախ՝ տառերը անցնելու կարգը չատ անաջող է ընտրելու. օրինակ՝ երրորդ դասից արդէն տղայքը պէտք է ոնցնեն ջ, ր տառերը: Ապա ամեն մի տառը անցնելուց յետոյ վարժութեան նիւթ են տրուում միայն առանձին բառեր, այնինչ անհրաժեշտ է աստիճանաբար վարժեցնել նրանց՝ առաջ կարճ և ապա աւելի երկար նախադասութիւնների վրայ, որպէս զի յետոյ, երկրորդ մասում, կարողանան առանց դժուարութիւնների դիմել յօդուածների ընթերցանութեան: Ի՞նչ դուրս կը դայ, եթէ աշակերտները սեպտեմբերի մէկից մինչև դեկտեմբերի 20-ը, ամբողջ 4 ամիս, կարդալու նիւթ ունենան միայն «ուշ, նուշ, շուշ, սագ, սա, աս, ըշ, չը, ըն, նը, հաւ, նաւ, լաւ...»: Ամենապարզ կանոն է, որ ամեն բան ուսուցման գործումը պէտք է աստիճանաբար դնայ՝ հեշտից դժուարը, պարզից բարդը. իսկ այս դասագրքի մէջ տղայքը ինչպէս սկսել էին տարուայ ծայրից միավանկ, երկավանկ, եռավանկ բառեր կարդալ, այնպէս էլ շարունակում են մինչև տարուայ կէսը, որպէսզի ապա առանց աստիճանաբար նախապատրաստուելու մէկից սկսեն կարդալ առանձին յօդուածներ: Թէ այդ որքան դժուարութիւններ է առաջացնում, այդ ամեն մի ուսուցիչ գիտէ:

Ամեն մի տառը անցնելուց առաջ դասարանում մշակուում է մի բարոյակրթական հէքիաթ, որի գործող անձանց անունների միջից դուրս է բերուում նոր տառը. չատ սրամիտ է, չէ... Այդ միջոցով մատաղ սերունդը համ բարոյական դաս կը ստանայ, համ էլ անծանօթ տառը անցնելը հեշտ կը լինի, թէ ինչ, չը գիտեմ արդէն: Ես մինչև այժմ չեմ հասկացել այդ «սրամիտ» միջոցի օգուտը: Ի՞նչ հարկ կայ տառը անցնելը միացնել բարոյակրթական դասի հետ: Բարոյակրթութիւն ասի. բայց լինէ առանձին բարոյակրթութիւն կայ «Փիղ և Քոթոթ», «Սագն ու Բաղը» և ուրիշ հէքիաթների մէջ:

Դիմենք առաջին ընթերցարանին. ամենաառաջ մարդու աչքին է ընկնում առարկայական դասի համար յատկացուած նիւթի չափազանց, այո, չափազանց հարստութիւնը: Այստեղ կայ մի լրիւ մարդարանութիւն, կենդանաբանութիւն, բուսաբանութիւն, հանքաբանութիւն, էլ որ մէկը ասեմ: Կարելի բան է արգելք, որ 7—8—9 տարեկան մանուկը իր ուսման առաջին

տարին այդ ամենահարուստ նիւթը անցնելուց յետոյ յիշէ, թէ ի՞նչ է բիրը, սառնատեսակը, դաստակը, բազուկը... Եթէ ոչ, ուրեմն ի՞նչ հարկ կար այդ ամենը կոխել դասագրքի մէջ. լաւ չէր լինի արդեօք զրա տեղ ընդարձակել կարգաւ-գրել-պատմելու յատկացուած առակների և հէքիաթների թիւը. չէ որ ամբողջ դասագրքի մէջ միայն մի «Պառաւն ու այծը» կայ և մի «Ուլերն ու գայլը», իսկ մնացեալը բոլորովին անպէտք մանկական դասագրքի համար՝ թէ լեզուի և թէ բովանդակութեան կողմից:

Այս մասունքն էլ համարեալ չը կայ աշակերտների ինքնուրոյն աշխատութեան համար նիւթ. իսկ այս անհրաժեշտ է, որովհետեւ սովորական, անխուսափելի երևոյթ է ծխական զըպրոցներում մի սենեակի մէջ երկու բաժանմունք մէկտեղ լինելը:

ՀԱԹ.

46) 6. Արարաջեանց. Մայրենի լեզու Ա. տարի. Ալեքսանդրապոլ 1901 թ. 30 կ.

Այս դասագրքի մէջ էլ համարեալ ոչինչ չը կայ աշակերտների ինքնուրոյն աշխատանքի համար. միայն ամեն մի դասից յետոյ դնում է 4—5 բառ պակասորդ կամ խառն շարուած տառերով, որ աշակերտները պէտք է լրացնեն իրանք. այս է, սրանից զատ ոչինչ:

Սրա միակ առաւելութիւնը նիկ. Տէր-Ղևոնդեանի դասագրքից այն է որ Ծ-ըդ դասից աստիճանաբար աւելացող քանակութեամբ նախադասութիւններ են դրուած, որ ի հարկէ հեշտացնում է առանձին բառերի ընթերցանութիւնից յօդուածների անցնելը:

Երկրորդ մասում պատահում են նոյն յօդուածները, ինչ որ ունի Ն. Տէր-Ղևոնդեանի գիրքը, միայն փոփոխութիւններով: Զի կարելի ասել, որ այդ փոփոխութիւնները միշտ յաջող են. օրինակ՝ Ն. Տ.-Ղ.-ի «Պառաւն ու այծը» անհամեմատ աւելի գեղեցիկ է գրուած: Պ. Արարաջեանցը իր մօտից աւելացրել է մի քանի յօդուած: Շատ ափսոս որ ինամբ տարուած չէ Բ. մասի վրայ. պէտք էր նրան ճշխացնել փոքրիկ առակներով և պատմութիւններով, որոնք այնքան շատ են թէ հայ և թէ ուրա գրականութեան մէջ և որոնք աւելի մօտ են մանկական սրտին ու հասկացողութեան, աւելի սիրելի, քան թէ կենդանիների, հանքերի, բոյսերի, տարուայ եղանակների ու ամիսների չոր ու ցամաք ցանկը:

ՀԱԹ.

17). 3. АВАЛОВЪ. Присоединение Грузии къ Россіи, Спб., 1901, VIII+305 стр. 80, ц. 1 руб. 50 коп. (2. Ավալով—Վրաստանի միացումը Ռուսաստանին, Պետերբուրգ, 1901 թ.):

Վրաստանի միացումը Ռուսաստանին, որի հարիւրամեակը տօնուկեց անցեալ սեպտեմբերի ամսի վերջերում, ունի շատ հարուստ ու մեծ գրականութիւն։ Այդ պատմութիւնը դրել են թէ՛ ռուսները և թէ՛ վրացիները. այդ պատմութիւնը ուսումնասիրելու համար կան պաշտօնական բազմաթիւ տեղեկութիւններ, որոնք հրատարակուած են։ Չանց անելով անթիւ մանր մունր գրուածքները, կօմպիլիացիները, որոնք լոյս տեսան թէ՛ հարիւրամեակի ընթացքում և թէ՛ մանաւանդ ներկայ յօբելեանական տարում, մենք այստեղ կը յիշատակենք միայն Դուբրովինի աշխատութիւնները, որոնք մինչև այժմ էլ ամենամանրամասն աղբիւրներն են Վրաստանի միացման պատմութեան համար, ինչպէս նաև Պոտտոի յայտնի «Кавказская Война» աշխատութիւնը, որ թէև մասնաւոր նպատակ ունի, լոկ պատերազմական գործողութիւններն է նկարագրում, բայց շօշափում է և շատ քաղաքական հարցեր, որոնք առաջ բերին այդ պատերազմները։

Բայց այդքան առատ ու հարուստ գրականութիւնը մի շատ աչքի ընկնող պակասութիւն ունէր։ Նա տալիս էր միայն փաստերի դասաւորութիւն, պաշտօնական բնաւորութիւն էր կրում, բացատրում էր պատմական եղելութիւնը միանգամից ընդունուած տեսակէտից։ Կարգալով բազմաթիւ նոր հրատարակութիւնները, դուք տեսնում էիք նրանց մէջ միայն նոյն մեթոքերի, նոյն հայեացքների կրկնութիւններ։ Թէ՛ ռուս և թէ՛ վրացի հեղինակները չէին մտնում պատմական իրողութիւնների խորքը, չէին վերլուծում նրանց քննադատօրէն։ Ընդհակառակն. ռուսները, կարծես ինչպէս վրացիների ինքնասիրութիւնը, ներկայացնում էին անցեալ դարերի Վրաստանը վարդապոյն բարեբախտութեան մէջ, այնպէս որ այդ թագաւորութեան յանկարծակի վերջնալը մի առեղծուած էր մնում, հանելուկի պէս մի բան։ Վրացի գրողները աւելի հեռուն էին գնում. ապացոյցների կարօտ չէ, որ վրաց պատմագրութիւնը այնպիսի սաստիկ չօվինիզմով է տոգորուած, որ այժմ էլ նա շարունակ պարապում է պատմական փաստերը աղծատելով, վայրի վերոյ լուսաբանելով։ Նա աշխատում է տալ Վրաստանին այնպիսի քաղաքական և կուլտուրական դիրք, որ երբէք նա չէ ունեցել, աշխատում է ամեն կողմով բարեկարգ և բարգաւաճ մի երկիր

հրատարակել վրաց թագաւորութիւնը: Այդպիսի հայրենասիրական պատմագրութեան մի նմուշ է ներկայացնում վրացի պրոֆէսոր Խախանով:

Ահա ի նկատի ունենալով այդ գրութիւնը, մի ատանձին հետաքրքրութիւն է ներկայացնում պ. Աւալովի այս աշխատութիւնը: Նա կարգացւում է մեծ հետաքրքրութեամբ: Նա առաջինն է վրացի գրողների մէջ, որ նայում է անցեալին քննադատաբար, որ չէ ծածկում իրողութիւնները և լուսարանում է նրանց մի լուրջ ու անկողմնակալ հետազօտողի տեսակէտից:

Հեղինակը նկարագրում է թէ ինչ հին, փտած պետական կազմակերպութիւն ունէր Վրաստանը, թէ որքան անհեռատես, միակողմանի քաղաքագէտներ էին նրա կառավարիչները, թէ ինչ ահազին նշանակութիւն ունէին Թիւրքիան և Պարսկաստանը վրաց թագաւորութեան ճակատագրի տեսակէտից: Գալով միացման ժամանակներին, նա մի շարք լաւ ապացուցուած տուտութիւններ է անում, յայտնում է մի շարք ճշմարտութիւններ, որոնք բոլորովն են եղելութիւններից, բայց մինչև այժմ չէին լուսարանուած, ձևակերպուած: Ռուսաստանը Վրաստանում չունէր տնտեսական շահեր, քաղաքական շահերն էլ, օրինակ՝ ռուսական սահմանների «կանոնաւորումը», գոյութիւն չունէին: Վրացիները, երկար ժամանակ յարաբերութիւններ ունենալով Ռուսաստանի հետ, չը կարողացան լաւ ճանաչել, ուսումնասիրել նրա պետական կազմակերպութիւնը, նրա վարչական տւանդութիւնները: Նրանք առաջարկում էին ընդունել ռուսաց հպատակութիւն, բայց յայտնի պայմաններով, արտօնութիւններ ստանալու պայմաններով: մինչդեռ Ռուսաստանը չէր կարող արտօնութիւններ տալ, չէր կարող, որովհետև մի ուժեղ, միացած կայսրութիւն միմիայն անպայման հպատակութիւն, անպայման միացում կարող էր ընդունել:

Ձէ կարելի, ի հարկէ, ընդունել թէ պ. Զ. Աւալով ասել է այդ առարկայի մասին այն ամենը, ինչ պէտք է ասել: Վրաստանի միացումը, անշուշտ, ուրիշ բազմակողմանի ուսումնասիրութիւնների է կարօտ: Բայց այս գիրքը, որ գրուած է կենդանի, աշխույժ ոճով, իբրև առաջին փորձ քննական պատմութեան, մի շատ նշանաւոր երեոյթ է: Նա ցոյց է տալիս որ վրացիների մէջ էլ զարթնում է քննադատական ոգին: Գննել իրողութիւնները, դուրս բերել ճշմարտութիւնները, որքան էլ նրանք դառն ու մռայլ լինեն, դա նշանակում է ինքնաճանաչութեան, ճշմարիտ, անկեղծ հայրենասիրութեան նշաններ ցոյց

տալ: Եւ մնում է ցանկալ որ պ. Աւարովի այս գեղեցիկ գործը օրինակ հանգիստանայ շատ շատերի համար:

Լ.

48) ԲՃ. Ա. Բուդուղեան.—1. «Կարի՛ք եւ Քաղկոմոսիւն», 2. «Մանկավարժական համառօտ գրոյցներ», 3. «Փառանգականութիւն եւ դաստիարակութիւն», 4. «Մարմնամարզութիւն», տպագրուած 1901 թուին:

Դժուար կը լինէր մի առ մի մանրամասն քննել յարգելի բժշկի այս չորս նորագոյն աշխատութիւնները: Ընթերցողը վերնագրերից արդէն նկատում է որ շատ բաղձալից մանի խնդիրներ է շօշափում հեղինակը իր աշխատութիւնների մէջ, որոնց թիւը այսօր հասել է 17-ի:

Բժկ. Բուդուղեանի գրելու եղանակի հետ մենք արդէն ծանօթացրել ենք «Մուրճի» ընթերցողներին: Նրա հեղինակութիւնները կարելի է իսկապէս երկուսի բաժանել.—սոսկ ժողովրդական ձեռնարկներ և փիլիսոփայական հայեացքներ որոշ հարցերի վրայ:

Վերև յիշած գրքոյկների մէջ առաջին տեսակին կարելի է վերաբերել նրա «Մարմնամարզութիւնը», որ իր նկարներով դիւրամարս է դառնում և գործնական նշանակութիւն ստանում:

Մի ակնարկ գցելով երեխաների կանոնաւոր կրթութեան ու դաստիարակութեան խնդրի վրայ, յոյց տալով ընտանիքին կրթութեան ահագին նշանակութիւնը, նա կանգ է առնում Փիլիկական մարզութիւնների և բարոյական ու մտաւոր կրթութեան վրայ: Գրքի վերջում հեղինակը (պէտք է ասած համառօտօրէն) խօսում է մարմնական մարզութիւնների մի քանի ձևերի մասին:

Յայտնի է որ նորագոյն մանկական-առողջապահական գիտութիւնը աւելի պահանջում է ազատ, բացօթեայ խաղեր—փաղ, թռիչք և դիմադրական մարզութիւններ (Շվեդական մարզութիւններ), ինչպէս և ասում է պ. հեղինակը:

Սակայն իսկական մարմնամարզութիւնը (սենեակի մէջ, թէ դուրսը) թէ առանց գործիքների և թէ գործիքների միջոցով (օր. գնդակի, լեփուկի, ձողերի, պարանների, բետինէ լարերի գիւրերի միջոցով) նոյնպէս շատ օգտաւէտ են և գործածելի են ձմեռը սենեակում:

Հոկտեմբեր, 1901.

13

Ինքը հեղինակը շատ իրաւացի նկատում է, որ ֆիզիկական կրթութիւնը երբէք նկատի չը պէտք է ունենայ մանուկներին աւելցնելու պատրաստել, զարգացնելով միայն թեւերի ու ոտերի մկանները, այլ պէտք է ձգտէ համաչափ կերպով, ներդաշնակօրէն զարգացնել կազմուածքի բոլոր մկանները, որով միևնոյն ժամանակ զարգանում են ու ամրապնդւում չնչառական ու արնաբաշխ գործարանները (թոք. սիրտ) *):

Յարգելի բժիշկը մի լաւ միտք է յղացել. նա զետեղել է մի թերթի վրայ բոլոր նկարները (այդ թերթը արտատպուած է առանձին հաստ թղթի վրայ՝ պատին կպցնելու համար): Բաւական է այդ թերթը բանալ ու նկարների ձևով մարդուել:

Կան 24 ձևի նկարներ, որ բաւարար կարելի է համարել սենեակում մարմնամարզութեան համար:

Եթէ հեղինակը աւելի լայն և աւելի լիակատար դրած լինէր գործը (օր. նկարագրէր նոյնպէս և մի քանի բացօթեայ խմբային խաղեր) **), նրա գիրքը շատ աւելի գործնական կը դառնար:

«Մարմնամարզութիւնը», պէտք է ամեն տան մէջ գտնուի և թոյլ ամեն տան մէջ երեխաները առաւօտ-երեկոյ կատարեն այդ մարզութիւնները:

Մնացած երեք գրքոյկները ընթերցանութեան համար շատ յաջող կազմած աշխատութիւններ են, և շատ օգտաւէտ կը լինեն որոշ կարգի ընթերցողների համար, որոնք փոքր ի շատէ պատրաստուած են ըմբռնելու հեղինակի լայն մտքերը:

Բժկ. Բուդուղեանը գիտէ բազմակողմանի դարձնել իր աշխարհայեցողութիւնը և ստիպում է ընթերցողին հետաքրքրուել ու առանձին-առանձին ուսումնասիրել շօշափած խնդիրները: Կրկին ցանկանում ենք տոկունութիւն անխոնջ աշխատողին և սպասում խոստացած միւս հրատարակութիւններին:

ԲԺ. Վ. Ա.

*) Տե՛ս իմ «Դպրոցական դաստիարակութիւն»:

**) Այդպիսի մի ձեռնարկ կաղմել է պ. Յարխուդարեանը -- «Մանկական խաղեր»:

Ն Ո Ր Ս Տ Ա Յ Ո Ւ Ա Ծ Գ Ր Ք Ե Ր

- 1) Գ. Սունդուկեանց, «Պէպօ», կօմնդիա երեք արարուածով,
2-րդ տպ., ուղղած, Թիֆլիս, 1901 թ., գինն է 50 կոպ.:
- 2) Սահակ-Մարոպեան Մատենադարան, Ե. Գիրք թղթոյ,
մատենագրութիւն նախնեաց, Թիֆլիս, 1901 թ., գինն է
1 ռ. 50 կոպ.:
- 3) Մ. Գօրկիյ, Մի անգամ աշնանը..., թարգմ. Ս. Շահումեանցի,
Թիֆլիս, 1901 թ., գինն է 7 կոպ.:
- 4) Յ. Մուրադեան, Համէնցի հայեր, արտատպած «Ազգ.
Հանդ.»-ից: Թիֆլիս, 1901 թ., գինն է 40 կոպ.:

ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՀԱՐՑԵՐ

«ՀՈՂԱՅԻՆ ՏՈՒՐՔԸ» ԵՒ ՀԱՐԿԵՐԸ ԿՈՎԿԱՍՈՒՄ

ԳԼ. VII

Տնտեսական անհատատրութեան պատճառները. անհատատրութեանը վերջ
դնելու դժուարութիւնները. — Հարկային սխառմի յարեւոյթութիւնը իրրե
սօցիալական հարցի լուծման միջոցներից մէկը. — Պրօգրեսսիւ և ժառան-
գութեան տուրքերի սկզբունքը. — Այդ տուրքերի չափն ու նշանակութիւնը
անգլիական երկիրներին, Գերմանիային, Ֆրանսիային համար. Գրանց գար-
գանալը Ռուսաստանում. — «Ծառանցութեան», «Բնակարաններին», «արդիւ-
նատրութեան» և «պայմանագրերին» պրօգրեսսիւ բնատրութիւն ունեցող
տուրքերը:

Այս տիտուր կացութիւնը, որ մենք նկարագրեցինք քիչ
վերեւ, հետեանք է ոչ թէ այս կամ այն անհատի կամքի, ու հար
դիտաւորութեան, այլ մեր օրերում իշխող տնտեսական-հասա-
րակական բարդ սոցիալականներէ: Աղքատ գործաւորը, ինչքան էլ
խելօք, ազնիւ, աշխատասէր լինի նա, չի կարող այսօր հարըս-
տանալ առանց որեւէ անակնկալ դիպքի, առանց խորամանկու-
թեան ու ծուռը միջոցների: Եւ ընդհակառակը, չը նայած ան-
վերջ չոսոյութիւններին, միլիօնատէրը երկնքի թռչնի նման
հնձում է այնտեղ, ուր չի ցանել, ստանում է տաանեակ ու հա-
րիւր-հազարներ առանց մատը մատին խփելու:

Այդպէս չէր առաջ: Շնորհիւ նահապետական նատուրալ
տնտեսական կարգերի ամեն մարդ, ամեն գիւղ առաջ իր սպա-
ռածի մեծ մասը արտադրում էր ինքը իր նեղ շրջանում: Հա-
ղորդակցութեան միջոցների բացակայութեան կամ վատութեան
ու աղղաբնակութեան քշուորութեան պատճառով առաջ «ատ» և
«տուր»-ի էին ենթարկւում միմիայն արժէքաւոր ապրանքնե-
րը: Բացի այդ, շնորհիւ գիտութեան ու տեխնիկայի ցած լինե-
լուն, աշխատանքի բաժանումը առաջ կրում էր պրիմիտիւ բնա-

ւորութիւն, որի պատճառով համեմատաբար հեշտ էր թոյլի մրցումը իրանից ուժեղի հետ: Այս ամենի հետևանքը լինում էր այն, որ առաջ չը նայած իշխող անհատական սեփականութեան սկզբունքի տնտեսական անհաւասարութեան, զարգացումը ընթանում էր շատ դանդաղ քայլերով, մանաւանդ ժամանակ առ ժամանակ կատարուող աւերումներն ու պատերազմները վերջ էին դնում այն մեծ հարստութիւններին, որ ձեռք էին գցում աւելի բախտ ունեցող ընտանիքները խաղաղ պատմական չըջաններում: Այս ամենը ենթարկուեց լուրջ փոփոխութեան վերջի դարերի, մանաւանդ XIX դարի ընթացքում:

Խաղաղ պատմական չըջանները դարձան մշտական, որի չնորհիւ աղղաբնակութեան աճումն ստացաւ կանոնաւոր բնաւորութիւն: Դրա վրայ աւելացան հաղորդակցութեան միջոցների գիւրանալը, որ ահագին ծաւալ տուեց առևտրին, առաջ եկան նոր գիւտեր, որ մեծ դարկ տուին արդիւնաբերութեան զարգացման: Աշխատանքի բաժանումը, «առ» և «տուրը», մրցումը, խոշոր ձեռնարկութիւնների զարգացումը հասան այն աստիճանի, որ չէր տեսնուած և երազուած պատմութեան ոչ մի չըջանում: Այդ ամենը պատճառ եղաւ նիւթական բարիքների ու յարմարութիւնների ստեղծուելուն, առաջներում չը տեսնուած ծաւալով:

Սակայն դրա հետ միասին, չնորհիւ սանձարձակութեան հասցրած անհատական սեփականութեան զաղափարի, առաջ եկաւ մի այն տեսակ ծայրայեղ անհաւասարութիւն հասարակութեան զանազան դասակարգերի մէջ, որ վտանգաւոր և անտանելի է դարձած ընդհանուր բարեկեցութեան տեսակէտից: Սահման դնել տեխնիկայի, հաղորդակցութեան միջոցների և ապահովութեան զարգացմանը—անկարելի է: Ո՛չ մի համայնք, ո՛չ մի ազգ, ո՛չ մի պետութիւն չի յանկանայ այդ անել և նոյն իսկ չի կարող զրկուել մարդկութեան մտքի այդ հղօր յաղթանակներից: Մնում է, ուրեմն, փրկութիւնը փնտրել հասարակութեան դասակարգերի փոխախարձ յարաբերութիւնների փոփոխութեան մէջ՝ աշխատելով աւելի արդարացի կերպով բաժանել արտադրատուող ու ստեղծագործող նիւթական բարիքները: Բայց անհատական սեփականութեան և մրցման զաղափարի սկզբունքի վրայ հիմնուած հասարակական կարգերը ունեն դարաւոր անցեալ: Յենուելով դրա վրայ, հին բեժիմի պահպանողները լսել անգամ չեն ուղում նոր, աւելի արդարացի և նպատակայարմար հասարակական կարգերի մասին:

Սկսուել է կատաղի կռիւ հին կարգերի կողմնակիցների և նրանց, որոնք մարդկութեան զբախտը երազում են տեսնել ա-

պաղպալում: Կոիւր քանի գնում աւելի սաստկանում ու լայնանում է: Ինչպէս քաղաքակիրթ Ներդպայում, այնպէս և մեզ մօտ հարստի ու աղքատի, կապիտալի ու աշխատանքի հարցը կադմում է բոլոր հասարակական հարցերի ուղին ու ծուծը:

Այդ հարցի առաջ նսեմանում են բոլոր միւս հասարակական բնաւորութիւն կրող խնդիրները՝ ազգային, քաղաքական, բարոյական: Դրա բաւարար կերպով լուծուելուց է կախուած և բոլոր միւս հարցերի առաջ ընթանալը:

Թէև սօցիալական մեծ խնդրի լուծումը դեռ ևս իր սկզբնական շրջանի մէջ է, այնուամենայնիւ հիմա էլ պարզ է որ ապաղպում աւելի արդարացի հասարակական կարգեր ստեղծելու համար անհրաժեշտ է բարեփոխել ներկայ անարդար կացութեան զանազան ճիւղերը: Ստեղծել ընտրողական և հաւասարութեան սկզբունքի վրայ հիմնած քաղաքական կարգեր, աւարածել կրթութիւնը ժողովրդի բոլոր խաւերում, կենդանի պահել բարոյականութեան դադափարները, ապահովել նիւթապէս բոլորին և աշխատանքի սկզբունքը կանգնեցնել իր մեծութեան համապատասխան բարձրութեան վրայ:

Տնտեսական պայմանների բարեփոխութեան մէջ հարկային ձևի բարեկարգութիւնը, անկասկած, բռնում է առաջնակարգ տեղերից մէկը:

Որ առաջադէմ երկիրներում վաղուց ի վեր գոյութիւն չունի ծխահարկը, յայտնի է, կարծեմ, ամենքին... Նոյն իսկ Ռուսաստանում հարկի այդ փտած ձևը 60-ական թուականներից անցած է առասպելների շարքը: Որ առաջադէմ երկիրներում աւելի քիչ են զեղծումները, աւելի արդարացի են բաժանուած հարկերը երկրի զանազան շրջանների մէջ, մարդուն ու տեղին համապատասխան են տուրքերը, այդ էլ հասկանալի է ինքն ըստ ինքեան:

Մտցնելով ամեն տուրքի այն տեսակ ձևեր, որով հարուստը վճարում էր շատ, աղքատը—քիչ՝ ամեն մէկը համապատասխան իր ստացուածքի, քաղաքակիրթ երկիրները դրա հետ միասին ապահովեցին աղքատին ու բանուորին հիւանդութիւնից, ծերութիւնից, աշխատանքից զուրկ մնալուց: Բայց այդ դեռ բաւական չէր:

Հարկաւոր էր արդարացի հիմքերի վրայ դնել «ուղղակի» անուանեալ տուրքերի վճարումը: Նւ, իսկապէս, հարիւր հազարներ ստացող կրեսոսին ոչինչ բան է վճարել իր ստացուածքի 100% (մի քանի տասնեակ հազար) տուրք: Այդ գումարը վճարելով նա ոչնչից չի զրկուում: Նա շարունակում է վարել իր փարթամ ու չքեղ կեանքը, և միևնոյն ժամանակ յետ դեղ օտա-

րեկան հարիւր հազարներ: Տարբերութիւնը միայն նրա մէջն է որ 200—300 հազար յետ գցելու տեղ, նա յետ կը գցէ 20—30 հազարով պակաս:

Մի փոքր զգալի է 10⁰/₀ վճարելը 10,000 ստացող վաճառականի համար և ծանր 1000 ուրբլի բիւզէ ունեցող ուսուցչի ու մանաւանդ 100 ուրբլով ապրող արհեստաւորի համար: Տասը ուրբլի տուրք վճարելու համար արհեստաւորը պիտի գրկէ իրան ամենաանհրաժեշտից—հացից, հագուստից, վառելիքից. տասը ուրբլի տուրքը այդպիսով արհեստաւորի մարմնի մի մասն է, նրա արիւնի մի քանի կաթիլները: Այլ է ուսուցչի համար 100 ուրբլի վճարելը: Հարիւր ուրբլի աւել ծախսից նա չի կրճատի իր ուսելիքը, չի փոխի կօշիկները, չի տուժի ֆիզիկապէս: 100 ուրբլին դանկու համար նա կը կրճատէ թատրոն գնալը, գրքեր առնելը, 50 ուրբլիանոց վերարկուի տեղ կ'առնէ 30 ուրբլիանոց վերարկու, մի խօսքով կը գրկուի ոչ թէ անհրաժեշտից, այլ մի քանի յարմարութիւններից: Շատ աւելի հեշտ է 10,000 ուստացողի դրութիւնը: Մինչև 1000 ու. տուրք վճարելը նա ծախսում էր 5, 6, 8 հազար, իսկ մնացածը աւելացնում դրամագլխի վրայ. 1000 ու. տուրք վճարելով նա յետ կը գցէ մի հազարով պակաս, կամ տասը սենեակում ապրելու տեղ կ'ապրէ 9 սենեակում...

Պարզ է որ միևնոյն չափով տուրքը հարուստի, ունեորի, միջակի և աղքատի համար միևնոյնը չէ: Տասը տոկոս տուրք վճարելով հարուստը ոչ մի ծանրութիւն չի զգում, ունեորը անձնապէս չի տուժում, միջակը գրկում է մի քանի յարմարութիւններից, իսկ աղքատը—ամենաանհրաժեշտից: Ահա ինչու Եւրոպայում առաջ եկաւ տուրքի նոր սկզբունք, որի հիման վրայ եկամուտի աւելանալու հետ միասին աւելանում է և վճարելիք տուրքի աստիճանը, տոկոսը: Դա պրօգրեսիւ տուրքի սկզբունքն է: Այդ սկզբունքի հիման վրայ մեր բերած օրինակներում՝

100 ու. ստացող արհեստաւորը պիտի ազատ մնար տուրքից, կամ վճարէր չնչին, 1—2⁰/₀ (1—2 ու.): Միջակ—1000 ու. ստացող ուսուցիչը ծանրաբեռնուելու էր 3—4⁰/₀ կամ 30—40 ուրբլով: Ունեոր—10,000 ու. ստացող վաճառականը վճարելու էր 5—10⁰/₀, կամ 500—1000 ու.: Իսկ հարիւր հազարներ ստացող միլիոնատէրը—15, 20, 30⁰/₀, կամ 15, 20, 30 հազ. և աւել:

Պրօգրեսիւ տուրքի պաշտպանների տեսակէտից, այս սկզբունքի արդարութիւնն ու անհրաժեշտութիւնը առաջ է դալիս ոչ միայն բարոյագիտական հիմքից, այն ահագին եկամուտները, որ ստանում են հարուստները, հետեանք է ոչ թէ

այդ հարուստների աշխատանքի, այլ զանազան պատահարների կամ հասարակական պայմանների Մէկը հարստանում է, որովհետեւ կաշառք է տալիս թոյլ պաշտօնեային և ձեռնտու պայմանով լորդնում այս կամ այն կապալը. միւսը երաշտի դէպքում 1, $1\frac{1}{2}$, 2 ուրբով ծախում է 50 կոպէկով ժողոված հացը, երրորդը—որովհետեւ շնորհիւ երկաթուղու անցկացնելու 10 հազարով առած կամ 10 հազար արժէքաւոր հողի գինը բարձրանում է 20, 30, 50 հազարի, վերջապէս շատ շատերի հարստանալու պատճառը չաղ ժառանգութիւն ստանալն է: Շնորհիւ ժողովրդի բազմանալուն և անհատական սեփականութեան ու տոկոսի գոյութեան—ժառանգած հարստութիւնը տարէջ տարի աճում և մեծանում է, առանց որնէ աշխատանքի սեփականատիրոջ կողմից:

Ամենալուրջ հարց է ծագում՝ արդեօք հարուստը իրաւունք ունի օգտուելու այն հարստութիւնից, որ իր աշխատանքի արդիւնք չէ, այլ հետեանք ընդհանուր հասարակական պայմանների: Եւ միթէ աւելի բնական և արդարացի չէ այդ հասարակական պայմանների շնորհիւ աւելացած հարստութիւնը յատկացնել նոյն հասարակութեան կարիքներին: Առաջագէտ գեմօկրատիան տալիս է այդ հարցին դրական պատասխան և պահանջում որ նշանակուի բարձր տուրք ժառանգութեան վրայ, որ տուրքերը լինեն ուղղակի, եկամուտի համեմատ և պրօգրեսիւ: Այդ սկզբունքը կամայ-կամայ հասունանում է և նրան սկսում են հետեւել և պետութիւնները:

Տնտեսագէտ աւելի զարգացած Անգլիան դեռ 1798 *) թ., Նապալէօնի դէմ մղած պատերազմի ծախսերը ծածկելու համար, մտցրեց տուրք եկամուտի վրայ, ինչից էլ այդ եկամուտը ստացուելիս լինէր՝ անշարժ կալուածքից, դրամից, վաճառականական արդիւնաբերական ճիւղերից, թէ ծառայութիւնից պետական հիմնարկութիւնների մէջ: Տուրքի չափը որոշուած էր 8 պենս 1 ֆունտ ստերլինգ զուտ եկամուտից (32 կոպ. առնւ 10 ուրբուց, կամ եկամուտի մօտ $32\frac{0}{10}$ -ը): Այդ տուրքից ազատւում էին 150 ֆունտից (1500 ռ.) պակաս եկամուտները և առաջի 120 ֆունտը մինչև 400 ֆունտ եկամուտ ստացողների համար: Բացառիկ պարագաներում (պատերազմի տուրքի ժամանակ և այլն) եկամուտի աստիճանը բարձրացւում է: Ներկայ 1901 թուի սկզբներում, օրինակ, այդ տուրքի չափը բարձրացած է մինչև 24 պենսի կամ $10\frac{0}{10}$ զուտ արդիւնքից. նոյն Անգլիայում ժառանգութեան վրայ նշանակուած տուրքը ներկայումս տա-

*) Энциклопедический словарь Брокгауза и Эфрона.

տանառում է 1—10⁰/₀-ի մէջ, նայած ժառանգողի ազգակցութեան մօտաւորութեան և ժառանգութեան չափին:

Չը նայած չքաւորներին տուած մեծ արտօնութիւններին և արդիւնքի ու ժառանգութեան տուրքերի աստիճանին, 1890—91 թիւը Անգլիայի 5 միլ. ֆունտ. ստերլինգ (մօտ. 895 միլ. ռ.) զանազան կարգի եկամուտները կազմում էին.

Ժառանգութ. տուրքից	13 ⁵ / ₅	միլ. ֆ.	կամ ամբողջ մուտքի	15 ⁰ / ₀
Եկամուտի տուրքերից	13 ³ / ₃	»	»	14 ⁹ / ₉ »
Մաքսային	19 ⁵ / ₅	»	»	21 ⁸ / ₈ »
Ակցիզ	24 ⁸ / ₈	»	»	27 ⁸ / ₈ »
Պօստ-հեռագր. »	12 ³ / ₃	»	»	31 ⁰ / ₀ »
Հողային և բնակարան.	2 ⁶ / ₆	»	»	2 ⁹ / ₉ »
Այլնայլ մուտք. .	3 ⁶ / ₆	»	»	4 ⁴ / ₄ »
Ընդամենը . 89 ⁵ / ₅				100 ⁰ / ₀

Այսպիսով կարելի է ընդունել որ Անգլիայում պետական ամբողջ եկամուտի 30⁰/₀ ստացւում միմիայն ունեւորներից եկամուտի և ժառանգութեան տուրքերի միջոցով: Նոյն ուղղութեամբ դնային կուլտուրապէս բարձր անգլո-սաքսոնական միւս կառավարութիւնները՝ Աւստրալիան, Նոր-Ջելանդիան, Ամերիկան:

Վերը բերած հարկային սիստեմի արդարացի ուղղութեամբ մասամբ բացատրւում է անգլո-սաքսոնական երկրների յոյց տուած աստճադիմութիւնը և այն աղքատ և յետագէմ երկիրների համար անհասկանալի հանգստութիւնը: Երով Անգլիան ահա մօտ երկու տարի չարունակ օրական 2—3 միլիոն ուսուրի է ծախսում Տրանսվալում պատերազմ մղելու համար:

Պրօգրեսսիւ տուրքը ընդունուած է Եւրոպայի և միւս յառադգէմ պետութիւններում, ինչպէս են՝ Գերմանիան, Աւստրո-Ունգարիան, Շվէյցարիան և միւսները:

Պրուսիայում, օրինակ, դեռ 1853 թուին հաստատուած է օրէնք (մայիսի 30-ին), որի հիման վրայ բոլոր ակցիոններական ընկերութիւնները, նայած այդ ընկերութիւնների ստացած զուտ արդիւնքին, վճարելու են տուրք զանազան չափով:

Միջին	4 ⁰ / ₀	եկամուտի դէպքում	2 ¹ / ₂ ⁰ / ₀	տուրք
» 4—5 »	»	»	5 »	»
» 5—6 »	»	»	10 »	»
» 6—7 »	»	»	20 »	»

Առաջագէմ պետութիւններից միմիայն Ֆրանսիան է, որ չի հետևում դեռ ևս պրօգրեսսիւ տուրքի սկզբունքին: Բայց

Ֆրանսիայումն էլ այդ սկզբունքով տուրք մտցնելը օրուայ հարց է:

Ձախակողմեան առաջադէմ կուսակցութիւնը այդ տուրքի մտցնելը ընդունած է իր համար նշանաբան եկող պատգամաւորական ընտրութիւնների համար: Համայնական ժողովի մեծամասնութիւնը կառավարութեանը ազդարարած է եկող տարուայ բիւջէն կազմել այնպէս, որպէս զի չորս գլխաւոր կողմնակի տուրքերը ոչնչացուին (մօտ 600 միլ. ֆր.) և դրա տեղ հաստատուի պրօգրեսիւ տուրք եկամուտի վրայ:

Շատ հետաքրքրական է այն հանգամանքը, որ պատգամաւորների մի մասը պահանջում է պրօգրեսիւ ուժեղացնել: Մի միլիօն ֆրանկ եկամուտ ունեցողների տուրքի տոկոսը, նրանց ասելով, բարձրացնելու է մինչև 50⁰/₀: Դա կը նշանակէ շատ հարուստ անձնակազմութիւնների եկամուտի կէսը յատկացնել պետութեան կարիքների համար, թողնելով մնացած կէսը սեփականատիրոջը:

Պրօգրեսիւ տուրքի արդարացի սկզբունքից յետ չի մնում և Ռուսաստանը, իսկ նրա հետ միասին նաև Կովկասը:

Օրինապէս մէկից միւսին անցնող կալուածների վրայ (ժառանգութիւն, ընծայ և այլն) տուրքը հաստատուած է 1882 թ. յունիսի 18-ի օրէնքով: Մէկ ամուսնուց միւսին անցնելիս, կամ երբ կալուածքը անցնում է մօտ ազգականներին բարձրացող կամ իջնող ճիւղաւորութեամբ, տուրքը կազմում է արժէքի 10⁰/₀: Երբ ժողովրդի, եղբօր կամ քրոջ անցնելու դէպքում տուրքը կազմում է 4⁰/₀: Երրորդ և չորրորդ աստիճանի ազգականներին անցնելու դէպքում տուրքը հաւասար է արժէքի 6⁰/₀-ին: Աւելի հեռու ազգականներին անցնելու ժամանակ—8⁰/₀-ին:

1893 թուի մայիսի 14-ին Բարձրագոյն որոշման համաձայն Ռուսաստանում մտցրած է «բնակարանների տուրք», որ որոշ չափով մօտ է եկամուտի տուրքին և ունի պրօգրեսիւ բնատրութիւն:

Պետութեան բոլոր քաղաքները իրանց մեծութեան և հարստութեան համեմատ բաժանուած են հինգ կարգի: Բոլոր կարգի քաղաքներում ամենաաղքատ դասակարգն ազատուած է բնակարանի տուրքից, իսկ ամենահարուստը ենթարկուած է տուրքի՝ իր բնակարանի արժէքի 10⁰/₀-ի չափով:

II կարգի քաղաքներում, օրինակ (որոնց մէջ են, ի միջի այլոց, Թիֆլիսն ու Բագդուն), բնակարանի տուրքի չափը, նայած բնակարանի վարձին, հաւասար է:

Բնակարանների վարձ. Ռուբլի:	Տ ու թ ի չ ա փ ը. Ռուբլի:	0/0,0 բնակարանի վարձի:
1— 225	0—	00/0—
225— 360	3— 6	10 —21 ⁰ /0
361—1,000	8— 29	20 —29 »
1,001—2,000	32— 86	33 —43 »
2,001—3,000	95—165	47 —55 »
3,100—4,000	181—239	6 —59 »
4,100 և աւել	330— և աւել	8 —10 »

III կարգի քաղաքներում (որոնց հաշուի մէջ են Գանձակը, Երևանը, Կարսը. Քուլթայիսը, Փոթին, և այլն) բնակարանի տուրքից ազատուած են մինչև 150 ռ. բնակավարձ վճարողները, տուրքի պրոգրեսիան բարձրանում է աւելի արագ, հասնելով 10⁰/0 և 3000 ռ. վճարողների համար:

Ամենաաղքատ և ամենափոքր քաղաքներում տուրքից ազատուած են 60-ից պակաս բնակարանի վարձ վճարողները, իսկ 10⁰/0 վճարում են արդէն նրանք, ովքեր ապրում են 1000 ռուբլիանոց բնակարաններում:

Սակայն ինչքան էլ արդարացի լինէր բնակարանի տուրքը, նա չի ենթարկում տուրքի՝ գիւղի հարուստներին և մանուշակ վաճառականներին: Համապատասխան չափով չի ծանրաբեռնուում միլիտանտների վրայ:

Վերջիններս մի քանի հարիւր հազար զուտ եկամուտ ունենալով, ապրում են այն տեսակ բնակարաններում, որոնց արժէքը միայն մի քանի հազար է, այսինքն տան վարձը հաւասար է իրանց եկամուտի 1⁰/0: Տասը հազար ռուբլի ստացող հարուստների տան վարձը հաւասար է լինում արդէն ստացուածքի մօտ $\frac{1}{10}$ կամ—10⁰/0: Միջակ ծառայողներինը (100 ռ.—700 ստացողներինը) արդէն 20⁰/0—25⁰/0:

Կարճ ասելով, բնակարանների վարձը չի համապատասխանում մարդկանց ստացած եկամուտին, այլ ծանրանում է աւելի շունեորների վրայ: Մասամբ զրանից առաջ եկած անարդարութիւնը սահմանափակելու, մասամբ էլ եկամուտի նոր աղբիւր ստեղծելու համար, վերջերս հաստատուած է տուրքերի մի նոր ձև: Դա 1899-ի յունվարի 1-ից սկսուող «պետական արդիւնաբերական տուրքն է» «Արդիւնաբերական լրացուցիչ տուրքն» հետ միասին *): Այդ տուրքերին ենթակայ են ինչպէս պարտա-

*) Государственный промысловый налог, СПб. 1897 г.

գիր հաշիւ ներկայացնող վաճառականական և արդիւնաբերական զանազան ձեռնարկութիւնները, նոյնպէս և այդ հիմնարկութիւններում ծառայողները:

Վերջիններս տուրք վճարում են.

Մինչ 1,000 ո. ստացողները	15 ո. կամ ստացուածքի	15 ^{0/0}
1,000—2,000 »	» 25 » »	135 »
2,000—3,000 »	» 50 » »	167 »
3,000—6,000 »	» 100 » »	167 »

Արդիւնաբերական հիմնարկութիւնները վճարում են նախ տուրք այդ հիմնարկութիւնների հիմնական արժէքից (15 կոպ. ամէն մի 100 ուրբուն), և բացի դրանից տոկոս եկամուտից: Եկամուտից վերցրած տոկոսը ունի պրօգրեսիւ բնաւորութիւն.

Մինչև 3 ^{0/0} արդիւնք տուող ձեռնարկները սղատ են տուրքից.	
3—4 » » » » վճարում են կամ.	3 ^{0/0}
4—6 » » » » » 4 —55 »	
6—8 » » » » » 5 —55 »	
8—10 » » » » » 575—6 »	

Տասը տոկոսից աւել արդիւնք բերող ձեռնարկութիւնները վճարում են տուրք 6^{0/0} զուտ արդիւնքից և բացի դրանից 5^{0/0} զուտ արդիւնքի այն մասից, որ աւել է, եթէ բնական համարել 10^{0/0}-ը:

Վերջապէս մեզմ պրօգրեսիւ տուրքի բնաւորութիւն ունի և 1900 թ. յունիսի 10-ին հաստատուած տուրքի «կանոնադրութիւնը» **) պայմանագրերին վերաբերեալ:

Այսպիսով Եւրոպայի հետ միասին Ռուսաստանն էլ ընդունած է պրօգրեսիւ տուրքի սկզբունքը:

Դժբախտաբար, չնորհիւ Ռուսաստանի ազգաբնակչութեան նեղ տնտեսական վիճակին, վերը նշանակուած արդարացի տուրքերը կազմում են պետութեան եկամուտի շատ չնչին մասը: Այսպէս, 1900 թուականի պետութեան կազմած նախագծի հաշուով, պրօգրեսիւ բնաւորութիւն ունեցող տուրքերը կազմում էին.

162 միլ. ո. (09 ^{0/0})	արդիւնաբերական եկամուտից.
256 » » (15 »)	մէկից միւսին սնցնող կալուածներից.
354 » » (2 »)	պայմանագրերից և այլն.

Ընդամենը 772 միլ. ո. (44^{0/0}):

Համեմատելով Ռուսաստանի եկամուտների աղբիւրները կուլտուրապէս աւելի բարձր Անգլիայի եկամուտների հետ, չի

*) Уставъ о гербовомъ сборѣ 10. VI 1900 г.

կարելի չը համաձայնել, որ մեր երկիրը հարկերի արդարացի բաժանման տեսակէտից դեռ եւ բաւականին յետ է մնացած: Սակայն չը պէտք է մոռանալ և այն հանգամանքը, որ պրօգրեսիւ տուրքերը Ռուսաստանում մտցրած են ամենավերջին տարիներս՝ ֆինանսների մինսար Վիտտէի և նրա օգնական Կովալսկու օրերում: Շատ հաւանական պիտի համարել, որ ժամանակի ընթացքում այդ տեսակ տուրքերի նշանակութիւնը աւելի և աւելի կը մեծանայ: Այդ փոփոխութիւնը կ'ազդէ և Կովկասի հարկային ձևի փոփոխութեան վրայ՝ տանկով դէպի հարկերի աւելի արդարացի բաժանումը: Դա արդէն ազդած էլ է, որովհետև պետական բնակարանների տուրքի հետ միասին 1901 թուից նոյն չափով վերցնելու է քաղաքներից տուրք և՛ տեղական կարիքների համար:

ԳԼ. VIII

«Հողային տուրքի» դերը հարկերի աւելի արդարացի բաժանման վերաբերմամբ. — Սիսուս, Գեչրու, Սշտարակ, Սաղեան, Շուլաւէր գիւղերի օրինակները. — Հողային տուրքը սկիզբն է հարողութեան և պրօգրեսիւ աւելի արդարացի տուրքերի. — Վերջի ձևի տուրքերը անհրաժեշտ են նաև մի քանի արդարացի «պաթիւնների» վերանայու պատճառով. — Սյդ սովորութիւնների բացակայութիւնը կարելի է միայն լրացնել համապատասխան օրէնքներ հրատարակելով. — Մինչև այդ, կարելի է օգտուել համալսարանների լայն իրաւունքներից, բաժանել հարկերը համուլիքի հաշեցողութեամբ. — Մեր ինտելիգենցիայի դերը հարկային խնդրի բարեկարգման գործում:

Վերադառնալով հողային տուրքին, չի կարելի չընդունել որ դրա մտցնելը «ծխահարկի» փոխարէն անկասկած, կազմում է Կովկասի համար հարկային ձևի զարգացման սկիզբը: Այն սխալները, որոնց վրայ մենք մատնանիշ արինք վերև, նոր հարկային ձևը մտցնելուց յետոյ զգալի կերպով կը վերացուեն՝ հող շուկայողները բոլորովին կ'ազատուեն հարկից, քիչ հող ունեցողների հարկը կը թեթեանայ, շատ ունեցողներին կ'աւելաւորուի: Վերը բերած օրինակներում Շամախի գաւառի հողից զուրկ Բայաթնազը, Նուսէին և Բասխալ գիւղերը բոլորովին կ'ազատուեն տուրքից: Էջմիածնայ գաւառի՝ Կարգաբազարից երեք անգամ աւելի հող ունեցող Արմուծի գիւղի տուրքը կ'աւելանայ երեք անգամ: Նոյնը կը լինի և հողով տարբերուող միւս գիւղերի մէջ:

Բայց այդ, անկասկած պիտի համարել որ «հողային տուրքի» սկզբունքը կը նպաստէ նրան, որ գիւղացիք հարկերը մի-

մեանց մէջ բաժանելիս, ծխի կամ հոգու տեղ կը սկսեն ղեկավարուել ունեցած հողերի տարածութեամբ և եկամուտով:

Ղազարի գաւառի Միխայլովկա գիւղում 44 գետ. վարելահող ունեցող հարուստ գիւղացին չի վճարի այլ ևս հաւասար (322 ուրբի) աղքատ գիւղացու հետ, որ մի ղեսկատին միայն հող ունի, այլ 44 անգամ աւել և այլն...

Այդ տեսակ փոփոխութեան օրինակներ արդէն կան:

Նոր-Բայազէթի գաւառի Հայ-Ախտա գիւղում, ուր հարկերը վաղուց ի վեր վերցւում են հողից, իսկ վարելահողերն ու խոտահարքները բաժանուում են հոգու (նաֆարի) վրայ, «հողային տուրքի» մտցնելը չունեցաւ առանձին նշանակութիւն: Զը նայած արօտների մեծ նշանակութեան, մարդագլուխ վճարելիքը 67 կոպէկից (1900-ին) բարձրացաւ մինչև 73 կ.:

Նոյնն է և Էջմիածնի գաւառի դաշտային Գեչրլու գիւղում: 3700 ո. ծխահարկի տեղ 1901-ից գեչրլուեցիք վճարելու են հողային տուրք» 6800 ո., չը հաշուած մօտ 1000 ո., որ կազմում է գիւղական («մասրաֆի») ծախքերը: Կրկնապատկուած տուրքերի ծանրութիւնը գոնէ որոշ չափով թեթեացնելու համար, գիւղը որոշել է այգիների տուրքը, համեմատած վարելահողերի հետ, կրկնապատկել, ազատելով տուրքից ճահճայած հողերը: Բայց որովհետև այգիների տարածութիւնը Գեչրլուում չափ չնչին է (մօտ 50 գետ., 1000 դ. ջրարբի հողից), վերը բերուած որոշումը չէր կարող ունենալ առանձին նշանակութիւն տուրքի աւելի արդարացի կերպով բաժանման ներկատմամբ: Միջին թուով մի թանաֆ (40 լիտր=2000 թ. ս.) հողը Գեչրլուում 1901-ից վճարելու է տուրք 7 ո. 36 կ., իսկ մարդագլուխ 2 ո. 23 կ.: Աւելի նկատելի է հարկերի բաժանման մէջ մտած փոփոխութիւնը այգեգործութեամբ պարապող Աշտարակ գիւղում:

Մինչև 1900 թիւը 700 ծխից և 3400 հոգուց բաղկացած Աշտարակը վճարում էր մօտ 4500 ո. պետական տուրք և 3500 ո. գիւղական ծախքերի համար. ընդամենը մօտ 8000 ո.: Ամեն մի գիւղացու վճարելիքը որոշելու համար այդ ընդհանուր գումարը բաժանուում էր կէսի. կէսը գցւում էր այգիների վրայ, կէսը դէմի վարելահողերի, որ բաժանուած էին նաֆարի վրայ: Բայց որովհետև հոգու վրայ բաժանուած վարելահողերի եկամուտը համեմատած այգիների եկամուտի հետ շատ ցած էր (մօտ $\frac{1}{7}$ — $\frac{1}{10}$ -ը միայն), բնականաբար հարկերով աւելի քիչ էին ծանրաբեռնուում նրանք, ովքեր այգիներ չափ ունեն, այսինքն հարուստները: 1901-ից պետական տուրքը բարձրացաւ մինչև 9100 ո., իսկ գիւղական ծախքերը մինչև 5000-ի: Գիւղը որո-

չում կայացրեց այդ բոլոր տուրքերը վճարել համեմատ ամեն մէկի ունեցած հողի զուտ արդիւնքի, ընդունելով վերջինիս քանակութիւնը այն, ինչ որ ընդունած էր գաւառական հարկաբաժան ատեանը՝ այգիներինը 122 ա., արհեստական անտառներինը 100 ա., դէմի վարելահողերինը 12 ա., ջրովի վարելահողերինը—23-ական ա. դեսեատինից:

Հաշուելով զրա համեմատ ամեն մէկի ունեցած հողերի եկամուտը, 100-ից դիւղը վերցնում է 86⁰/₀ պետական տուրքի համար և 49⁰/₀ գիւղական կարիքների, իսկ ընդամենը հողի զուտ արդիւնքի 135⁰/₀-ը: Այդ հաշուով՝ հարստներից 1-ը 1901-ից վճարելու է 180 ա., 1900 թ. 70 ա. տեղ: միջակներից » » » 22 » » » 16 » » աղքատներից » » » 10 » » » 8 » »

Շամախի գաւառի այգեգործութեամբ պարապող Սաղեան գիւղում մինչև 1901-ը բոլոր հարկերը բաժանւում էին ծխերի վրայ հաւասարապէս: 1900-ին, օրինակ, թէ հարուստը, թէ աղքատը և թէ միջակ ընտանիքը վճարում էին 18-ական ուղբի:

«Հողային» հարկը մտցնելուց յետոյ, ի նկատի առնելով զանազան կարգի հողերի եկամուտները, գիւղը որոշեց վերցնել տուրք՝ ամեն մի դեսեատին այգուց 17¹/₄ ա., վարելահողից 15⁰/₀ ա.:

Այդ հաշուով, հարուստներից մէկին տուրք ընկաւ 520 ա.
միջակներից » » » 247 »
աղքատներից » » » 15 »

Այսինքն, հարուստի վճարելիքը բարձրացաւ 3 անգամ, միջակինը—1¹/₃ անգամ, իսկ աղքատինը իջաւ, և այն էլ 12 անգամ:

Բօրչալուի գաւառի Շուլաւէր գիւղում՝ բոլոր տուրքերը բաժանւում էին ընտրուած պատգամաւորների խղճի համեմատ: Պատգամաւորներն էլ, ի նկատի ունենալով տուրքերի անարդար և համարեա հաւասար բաժանումը մօտ անցեալում, աշխատում էին միայն կարելիին չափ մօտենալ կարողութեան սկզբունքին, բայց մինչև 1901-ը չատ քիչ առաջադիմութիւն էին արած այդ ուղղութեամբ: 1901-ից չը նայած որ պետական հարկը Շուլաւէրում զգալի չափով պակասել է (11 հազարից մինչև 7 հազ.), տուրքերը զցած են հողի վրայ, առանձին տուրքի են ենթարկուած արօտատեղերը, մի մասը միայն վճարելով «կարողութեան» համեմատ: Շնորհիւ այս փոփոխութիւնների, հարստութեան զանազան աստիճանի ընտանիքների վճարելիք տուրքերի ծանրութիւնը այդ գիւղում փոխուեց զգալի կերպով:

Սեփականատէր ընտան. մէկը 36 ո. տեղ, 1901-ից վճարելու է 24 ո.						
Գիւղացի հարուստ	»	450	»	»	»	385
» միջակ	»	22	»	»	»	95
» աղքատ	»	6	»	»	»	15

Այսպիսով, սեփականատէր հարուստի տուրքը բարձրացած է 7 անգամ, հարուստ գիւղացուներ մնացած է նոյնը, միջակ գիւղացուներ իջած է $2\frac{1}{2}$ անգամ, իսկ աղքատները պակասած է 4 անգամ: Նոյն տեսակ փոփոխութիւններ գէպի լաւը նկատուում են և այլ գիւղերում:

Չը նայած այս ամենին, չը պէտք է կարծել, որ «հողային տուրք» մտցնելով, մտցնւում է հարկային ամենաարդարացի ձևը կարողութեան կամ եկամուտի սկզբունքի համեմատ: Ինչպէս յայտնի է, գիւղացու եկամուտը ստացւում է ոչ միայն հողից, այլ և անասնապահութիւնից, այգեգործութիւնից, բանջարանոցներից, վաճառականութիւնից և այլն: Աշխատանքի ամեն ձև, կարողութեան ամեն ճիւղ տալիս են եկամուտ՝ համեմատ այդ ճիւղում զբաղեցրած կապիտալի, համեմատ կարողութեան արժէքի չափի: Լինի 1,000 ուրբլին բանեցրած այգեգործութեան, գիւղատնտեսութեան, անասնապահութեան, վաճառականութեան, չերամապահութեան, թէ այլ այս կամ այն չրջանում ընդունած ճիւղի վրայ, նա կը բերէ միևնոյն (տեղին համապատասխան) 10, 15, 20%՝ Լինի 10,000 ուրբլի արժէքաւոր կարողութիւնը հողի, անասունների, տների, առձևոն զբաղմի մէջ, դա համարեա թէ միևնոյն է, որովհետև ներկայացնում է մի աղբիւր, որ բերում է (ակներև կամ քողարկուած կերպով) մօտ 500—1,000 ո. գուտ եկամուտ:

Ես ենթադրում եմ, ի հարկէ, որ 1,000 ուրբլի բանեցնողը միատեսակ հմուտ է բոլոր յիշուած ճիւղերում և որ եկամուտի մէջ պիտի համարել հողերի գների տարէց տարի բարձրանալը, որ քողարկուած է լինում: Այլ կերպ չի էլ կարող լինել, հակառակ դէպքում մարդիկ կը թողնէին այս կամ այն քիչ արդիւնք բերող ճիւղը և իրանց կարողութիւնն ու աշխատանքը կը գործադրէին այլ՝ աւելի եկամուտ բերող ճիւղի վրայ. սա օրէնք է տնտեսական գիտութեան մէջ և յայտնի է ամենավերջին գիւղացուն: Այդ տեսակէտից 1901 թ. մտցնելիք տուրքը հողի վրայ, իբրև տուրք հարստութեան մի ճիւղի, համարելու է նեղ և միակողմանի: Դրա հետ կարելի է հաշտուել միայն այն տեսակէտից, որ հարստութեան միւս ձևերի որոշելը դեռ ևս զրգուար է, և որ հողային տուրքը կազմում է սկիզբը ապագայում մտցնելիք կարողութեան և եկամուտի տուրքերի յայն մտքով: Սահմանափակ է հողային տուրքերի սկզբունքի ազդեցութեան

նշանակութիւնը և հարկերի աւելի արդարացի բաժանման նըկատմամբ համագիւղացիների մէջ:

Ինչպէս վերև տեսանք, տուրքերի բաժանումը կարողութեան բոլոր ճիւղերի համեմատ կատարուում է շատ և շատ քիչ տեղերում: Նոր հաստատուած հողային տուրքը նպաստում է, ինչպէս վերև տեսանք, տուրքի բաժանման՝ հողի համեմատ, այսինքն համեմատ գիւղացու կարողութեան և եկամուտի մէկ ճիւղի, բայց ոչ բոլորի: Եթէ հարկերը ամեն տեղ մտցնելու և բաժանելու լինեն նոր օրէնքի համեմատ, արդարութիւնը կը հաստատուի նոյն չափով, ինչ չափով որ նա գոյութիւն ունի ներկայումս հայ-վրացական հողագործական շրջանում, ուր տուրքերը համագիւղացիների մէջ վաղուց ի վեր բաժանուում են գլխաւորապէս հողի համեմատ:

Նոր-Բայազէթի գաւառի Կուլալի գիւղում, օրինակ, ինչպէս վերև տեսանք, տուրքը համապատասխան է բաժանուող հողի: Միջակ դեպքերին վճարում է 174—180 ա. տուրք և դրա չնորհիւ՝

հարուստ 12 դեռ. հող ունեցող ընտան. ծանրաբ. է 210 ա. հարկով:
 Միջակ 52 » » » » 98 » »
 Աղքատ 42 » » » » 75 » »

Բայց Կուլալի գիւղում կարողութիւն կամ եկամուտ բերող հարստութեան հողի հետ միասին կազմում են և անասունները, դրամը, աները: Զանազան կարգի ընտանիքների ամբողջ կարողութեան արժէքը (առանց հողի) ու ստացած եկամուտը այդ գիւղում չեն համապատասխանում հողին, այլ հաւասար են (սուրբով).

Ընտան. կարգեր	Կարողութ. ա.	Եկամուտ ա.	Ծախք ա.	Զօտ արդիւնք (+) կամ վնաս (-) ա.
Հարուստ	2,948	1,353	1,231	+122
Միջակ	738	318	267	+ 51
Աղքատ	20	40	45	— 5

Այդ պատճառով էլ, համեմատելով ամեն մէկի վճարելիք տուրքը ամեն մի կարողութեան և եկամուտի տուրքի հետ, մենք տեսնում ենք որ վճարելիք տուրքի և կարողութեան ու եկամուտի մէջ չը կայ և ոչ մի ներդաշնակութիւն: Այսպէս, վերև բերած օրինակում տուրքը կազմում է.

Հարուստի կարողութեան	070/0,	իսկ եկամուտի	150/0
Միջակի	» 13 »	» »	31 »
Աղքատի	» 375 »	» »	188 »
Հոկտեմբեր, 1901.			14

Այսինքն՝ չը նայած տուրքի բաժանման հոգի համեմատ, տուրքը շատ ու շատ ծանր է աղքատի համար, տանելի՝ միջակի և թեթիկ հարուստի համար։ Նոյն եղբայրացութեան ենք զալիս մենք և Կովկասի այլ շրջանների բիւզջէները քննելիս։

Ունեւորների և չունեւորների մէջ հաւասարակշռութիւն մտցնելու համար՝ տուրքը վճարելու նկատմամբ, անհրաժեշտ է որ տուրքը բաժանուի համեմատ ամեն մէկի ամբողջ կարողութեան կամ ամբողջ եկամուտի՝ ինչ ճիւղերից էլ կազմուած լինի այդ եկամուտն ու հարստութիւնը։

Սակայն այդ էլ բաւական չէ։

Այն պատճառաբանութիւնները, որ առաջ բերին Եւրոպայում պրօգրեսսիւ տուրքի սկզբունքը, գոյութիւն ունեն և մեր գիւղերում՝ զանազան կարգի ընտանիքների վերաբերմամբ վճարել տուրք, որոշ տոկոսի չափով (օրինակ 10⁰/), Կուլալի գիւղի աղքատին շատ ծանր է. նրա ամբողջ կարողութեան արժէքն է 20 ռ., տարեկան եկամուտը 40 ռ., իսկ ծախսը 45։ Տարէց տարի նրա պարտքն աւելանում է 5 ռուբլով։

Տասը տոկոս եկամուտից տուրքը այդ գիւղացու համար (4 ռ.) հաւասար է նրա կարողութեան 25⁰/-ին։ Վճարել նրան հինգ ռուբլի տուրք, կը նշանակէ զրկել նրան անհրաժեշտ չոր կտոր հացից, որ աւելանող տուրքը 5-ից բարձրանայ մինչև 9-ը։ Այլ է նոյն չափով տուրքը միջակ և հարուստ գիւղացիների համար։ Սրանց վճարելիք (10⁰/) տուրքը (318 և 1353 ռ.) հաւասար է իրանց կարողութեան 4⁰/-ի։ Նա վերցւում է միմիայն գուտ արդիւնքից և չի կարող ոչ մի քայքայիչ ազդեցութիւն ունենալ գիւղացիների տնտեսութեան վրայ։

Այս օրինակը պարզում է, կարծեմ, որ համագիւղացիների մէջ անհրաժեշտ է տուրքերը բաժանել ամբողջ կարողութեան համեմատ, ի նկատի առնելով կարողութեան բոլոր ճիւղերը՝ և՛ տունը, և՛ դրամը, և՛ անասունները, իսկ աղքատ չունեւորին բոլորովին ազատելու է տուրքից։ Վերջինս անում է նոյն իսկ պետութիւնը՝ քաղաքներում ազատելով չքաւորներին ընակարանավարձի տուրքից և անձեռնմխելի համարելով ապրուստի ամենամանրաժեշտ պիտոյքները։ Այսպիսով քաղաքացիական գործերի կանոնադրութեան 973 յօդուածի հիման վրայ ոչ մի գէպ-քում չեն կարող պարտքի համար ծախուել՝ 1) ամենօրեայ հագուստը, տարուայ եղանակի համեմատ, 2) սպիտակեղէնները և տան անհրաժեշտ կահ-կարասիքը, 3) մահճակալներն ու անկողինները, 4) մի ամսուայ ապրելու պաշարն ու փայտը, սրբերի պատկերները (ոչ չքեղ), 5) ընտանիքին վերաբերեալ թղթերը, 7,8) ծառայողների պաշտօնական հագուստը և դրամը, 9) այն

չարժական իրերը, որ կազմում են անչարժի մասը, 10) գիւղացիների շարժական իրերի այն մասը, որ անհրաժեշտ է գիւղացու պարապմունքի համար: Եթէ աղքատներին տուրքերից ազատելու սկզբունքով ղեկավարւում է ինքը պետութիւնը, հասկանալի է որ նոյն սկզբունքները աւելի պարտաւորեցուցիչ պիտի լինեն գիւղի համայնքի համար, որովհետև վերջինս աւելի սերտ կապով է կապուած իր անդամների հետ, քան թէ պետութիւնը իր հպատակներին:

Գիւղերի հարստութեան ամենամեծ աղբիւրներից մէկը — հողը՝ ընդհանուր սեփականութիւն է, երբ մէկը շատ է օգտւում հողից, միւսը տուժում է և ընդհակառակը: Ընդհանուր են գիւղում և՛ աղբիւրները, և՛ ճանապարհները, և՛ լուսաւորութիւնը, և՛ հովիւները: Չունենոր ընտանիքում աղքատութիւնից առաջ եկած հիւանդութիւնները ոչ միայն վնասում են աղքատին, այլ և հարկան հարուստին, աղքատի ուժասպառ անասունների հիւանդանալը ժանտախտով վարակում է և ունեւորների անասուններին: Տուրքերի կանոնաւոր և ժամանակին վճարելը պետութեան առաջ ապահովում է ամբողջ գիւղը, չունենորի տեղ վճարում է ունեւորը, որի շահը ակներև պահանջում է, որպէս զի գիւղը ազատ լինի տուրք վճարելու անընդունակ չքաւորներից: Իսկ չունեւորներից ազատ լինելու համար անհրաժեշտ պայման է որ գիւղի այդ խեղճ դասակարգը բոլորովին ազատ լինի պետական հարկերից ու գիւղական ծախսերից:

Այս սկզբունքներով ղեկավարուելը ունի վերջապէս և մի այլ հիմք:

Ինչպէս յայտնի է, հին նահապետական կարգերը իրանց յատուկ խոշոր թերութիւնների հետ ունէին և որոշ զրական կողմեր: Այդ զրական կողմերից ամենագլխաւորը կայանում էր նրանում, որ նատուրալ (նահապետական) տնտեսութեամբ ապրող գիւղերում թոյլ էր առևտուրը, ուստի չէր կարող լինել և չը կար ներկայիս անհաւասարութիւնը ու մրցման ճիգը: Անհատական եսական ձգտումների առաջ սահմաններ էին կառուցանում աղաթներն ու սովորութիւնները: Աղաթը կամ չը գրուած օրէնքը պահանջում էր որ տուրքերը վճարուեն կարողութեան համեմատ: Աղաթը «համփա-չարէքի» սկզբունքով պահանջում էր որ զանազան պատահարների ժամանակ (ժանտախտ, կարկուտ, հրդեհ) վնասուողներին օգնութիւն հասցնէին չը վնասուածները իրանց կարողութեան չափով: Հարսանիքի, թաղման հանդէսները սահմանափակուած էին այն տեսակ սովորութիւններով, որ հարսանիքի և թաղման ծախքերը կատարելու հա-

մար գալիս էին օգնութեան իրանց կարողութեան չափով համագիրգալիք և ազգականները:

Աղաթը պահանջում էր որ հիւրերից և ճանապարհորդներից ոչինչ չառնուի, որ վերջիններս իջնեն և հիւրասիրուեն ունեորների մօտ... Մի խօսքով, առաջ սովորութիւնները այնտեսակ բնաւորութիւն ունէին, որ ապահովում էին գիւղացուն զանազան պատահարներից, միջոց էին տալիս թոյլին ոտքի կանգնելու, որպէսզի ուժեղանալով նա կարողանայ իր կողմից օգնել մի ուրիշ թուլացածի: Ստեղծուած էր մի այն տեսակ դրութիւն, երբ անհաւասարութիւնը անկարող էր ընդունել շօշափելի ծաւալ:

Վերջապէս այդ՝ «բախտից» կամ ընդունալութիւնից փոքր չափով առաջ եկած անհաւասարութիւնը սահմանափակելու համար, կարծես, աղաթը պահանջում էր որ ծերացած հարուստը՝ «հոգին փրկելու համար», զիջած հարստութիւնը գործադրէր հասարակական կարիքների համար՝ չլինէր աղբիւր, կառուցանէր կամուրջ, եկեղեցի:

Այսպիսով նահապետական կեանքը, շնորհիւ իր աղաթների ու սովորութիւնների բացի գիւղացիներին ապահովելուց զանազան պատահարներից, գցում էր ունեորների և մանաւանդ հարուստների վրայ նաև հասարակական կարիքներից շատերի կատարելը: Հասարակական պայմանների փոփոխութեան հետ միասին սկսուեցին փոխուել և այդ գեղեցիկ սովորութիւնները: Առևտրական շրջանը, աշխատանքի բաժանումը, ծայրայեղ անհատական սեփականութեան գաղափարը և հարկային նոր ձևերը, առաջ մղեցին «ես»-ի և մրցման սկզբունքները և հպատակեցրին նրան ամեն ինչ: Ունեորների օգնութիւնը չունեորին՝ պատահարների ժամանակ համարում է բացառութիւն. հարսանիքները և թաղման ծէսերը ճշմարտում են շատերի տները, պաշտօնեաների և մանաւոր մարդկանց հիւրասիրութիւնը կատարում է համայնքների հաշուով, «հոգի» փրկելու գաղափարի տեղ առաջ է եկել տոկոսով փող տալը դրացուն, իսկ աղբիւրների ու եկեղեցիների տեղ կառուցւում են դործարաններ, բանկեր: Հին աղաթների կամ բերանացի օրէնքների կործանումը ունեորների ուժեղանալու վերաբերմամբ հանդիսացաւ մի խոշոր նպաստաւոր պայման, իսկ չունեորների համար կորուստաբեր ուղի: Օգնել ներկայումս՝ պահպանել հին սովորութիւնների յիշուած արդարացի կողմերը այնտեղ, ուր նրանք դեռ ևս գոյութիւն ունեն—անկասկած լաւ է, բայց մենք յոյսեր չենք դրա վրայ չի կարելի: Սակայն ևս դժուար է վերականգնել գեղեցիկ նահապետական՝ աղաթները այն շրջաններում, ուր

ներանք ոչնչացած են նոր կեանքի ուժեղ հոսանքի շնորհիւ: Հին ագաթների զրական կողմերի փոխարինելու միակ միջոցն է այդ չը դրուած օրէնքների, ագաթների, համապատասխան հաստատել գրաւոր, պարտաւորեցուցիչ օրէնքներ: Նոր օրէնքների իմաստը պիտի կայանայ նրա մէջ, որ սուրբերը վերջինն ոչ միայն հողից կամ հողից ստացած եկամուտից, այլ կարողութիւնից առհասարակ և եկամուտի բոլոր աղբիւրներից: Հարկային ձևի ապագայ ցանկալի փոփոխութիւնը կայանալու է նրանում, որ չբաւոյնները բոլորովին ազատուեն հարկերից, իսկ մնացածները վճարեն համաձայն պրօգրեսսիւ տուրքի սկզբունքի: Վերջապէս մեր բոլոր գիւղերը վաղուց ի վեր ծառաւ են զբաւում մի այն տեսակ տեղական դրամարկղի, որ զանազան պատահարների ժամանակ կարողանար օգնութեան հասնել չունեորներին:

Բայց այս ամենը հեշտ է աւելի ասել, քան իրագործել, ընականաբար կը մտածէ ընթերցողը: Նոր օրէնքներ հաստատելը պահանջում է ժամանակ, դա վերջապէս մեր ձեռքին չէ: Իսկ ինչ անել մեր գիւղերը մինչև այդ օրէնքի հաստատելը. ինչո՞վ կարող ենք օգտակար լինել մենք, որ ապրում ենք ժողովրդի մէջ և տեսնում գիւղերում դոյութիւն ունեցող հազար ու մի անարգարութիւնները հարկերի բաժանման վերաբերմամբ:

Բարեբախտաբար կայ ճանապարհ և մեր, հասարակ մահկանացուներս, գործունէութեան համար:

Հողային տուրքին վերաբերեալ կանոնադրութեան § 24-ի իմաստով, այդ հարկերի ժողովելը, պահելը, բաժանելը համագիւղացիների մէջ կատարւում է համաձայն 164, 168, 171, 172, 175, 187 և 188—191 §§-ի ընդհանուր կանոնների (Особо. прил. I къ т. 18. Свод. Зако. прд. 1876 г. и под. 1890 г.): Իսկ այդ յօդուածների իմաստը կայանում է նրանում, որ ամեն գիւղական հասարակութիւն իր ամբողջ կազմով պատասխանատու է պետական, տեղական և գիւղական տուրքերի կանոնաւոր վճարելու և վայելու և համարեա լիակատար իրաւունքներ տուրքերը բաժանելու մէջ՝ վերաբերմամբ համագիւղացիներին:

Ինչ ձև որ կ'ընդունէ գիւղի մեծամասնութիւնը հարկերի բաժանման, ժողովելու, պահելու վերաբերմամբ, այն էլ պարտաւորեցուցիչ է բոլորի համար և ունի օրէնքի ոյժ: Այսպիսով շնորհիւ օրէնքի յիշուած կէտերի, բացւում է լայն ասպարէզ բարեկարգել գիւղերում գոյութիւն ունեցող հարկային ձևերը իրանց գիւղացիների միջոցով:

Ճիշտ է, բարեփոխութեան այս ուղին աւելի ևս կը բորբոքէ այն մեծ մասամբ թայֆայական կոիւնները, որ գոյութիւն

ունեն գիւղերում հէնց հիմա, ճիշտ է, գիւղերի ամենաազդեցիկ մասը՝ հարուստները, որոնց ձեռնտու չէ հարկերի բարեկարգելը, կը դիմեն ամեն ստոր միջոցի՝ դրան խանգարելու համար. ճիշտ է, վերջապէս, որ ժամանակի ոգին աւելի նպաստաւոր է անհատականութեան ու անհաւասարութեան, իսկ ժամանակի ոգուն դիմադրելը դժուար է, համարեա անկարելի. բայց անուրանալի է և այն, որ այդ խնդիրների լուծման վերաբերութեամբ մեծ նշանակութիւն ունի ժողովրդի գիտակցութիւնը, արդարութեան գաղափարի ըմբռնումն և օրէնքի պաշտպանութիւնը: Եթէ հասարակական հոսանքի առաջ կանգնելով չի կարելի նրա ուղին փոխել, կարելի է շեղել այդ հոսանքը դէպի աջ կամ ձախ: Դրա համար հարկաւոր է վարուել այնպէս, ինչպէս այդ անում է խելացի ջրպետը, որ գետի հոսանքը փոխելու համար պատ չի կանգնեցնում ջրի առաջ, այլ թեքում է հոսանքը վերը կանգնեցրած փոքրիկ-փոքրիկ պատնէշներով: Վերջապէս «ժամանակի ոգին» անշարժ չէ և ներկայիս մասին մենք ունենք մի քիչ թերի գաղափար:

Վերը բերուած էին օրինակներ, թէ ինչպէս նահապետական կարողութեան սկզբունքից հարկային ձևը մի կողմից անցնում է դէպի ընտանիքի սկզբունքը, բայց որ և շատ տեղերում պահպանում է և զարգանում: Վերջի տեսակ գիւղերը սրանք են՝ Խըրթըզը, Վարդաշէնը, Մեղրին, ուր բաղմակողմանի, զարգացած ու ինտենսիւ է գիւղական տնտեսութիւնը, ուր համեմատաբար ուժեղ է ժողովրդի գիտակցութիւնը:

Ինձ յայտնի են օրինակներ, երբ ամենախուլ գիւղերում հարկերի և հողերի բաժանման ժամանակ աղքատ դասակարգի պաշտպան ու պարագլուխ են հանդիսացել հարուստ «համիլայ» գիւղացիները: Դրանք այն չքրիստոնեայ մարդիկն են, որոնք կամ դեռ չեն մոռացել հին աղաթները, կամ որոնց խիղճը մեռած չէ, որոնց սրտում կայ կենդանի Աստուած: Բացի այդ, չէ որ քանի գնում, կեանքը աւելի բարդում է, հողագործութիւնը ստանում է աւելի ինտենսիւ բնաւորութիւն, որի հետ միասին հարկերի բաժանման վերաբերմամբ հաւանական է սպասել և աւելի բարդ ու արդարացի ձևերի առաջ դալը: Եթէ մեր ինտելիգենցիան—խօսքս հասարակական շահերի մասին մտածող ու ցաւողների մասին է և ոչ դեպլոմաւոր «կրթուած» կարիերիստների—եթէ մեր իսկական ինտելիգենցիան պաշտպան հանդիսանայ չուննոր մեծամասնութեան, եթէ մենք մտենք գիւղերում գոյութիւն ունեցող հարկային կոիւնների մէջ՝ մտցնելով գիտակցութիւն հարկերի արդարացի բաժանման մասին համագիւղացիների մէջ, գաղտնի քուէարկութեան և այլ օրինական միջո-

ցով, կը հասնենք նրան՝ որ յաղթութիւնը անպայման արդարութեան կողմը կը լինի: Ազատելով «աղքատ», «չունեոր», «չարեքաւոր», կով լծող, հողից գուրկ գիւղացիներին պետական և գիւղական հարկերից, մենք միջոց կը տանք դրանց ոտքի կանգնելու: Օգնութեան գալով համայնական ընդհանուր միջոցներից, պատահարներից միասուլիսներին, մենք կը սահմանափակենք վաշխառուների գործունէութիւնը, կ'իջեցնենք տոկոսը: Բաժանելով հարկերը եկամուտի բոլոր ճիւղերի, — և՛ հողերի, և՛ շինութիւնների արժէքի, և՛ անասունների, և՛ առձեռն զրամի համեմատ, մենք որոշ չափով կը սահմանափակենք ներկայ ուղղութեան կորստաբեր հետևանքները: Այսպիսով մենք սահման կը դնենք ներկայ կացութեան վատ կողմերին, որ անհաւասարութեան հետ միասին ուժեղացնում է գիւղերի պրօլետարիատը, բորբոքում է դասակարգային կռիւը, նպաստում է անբարոյականութեան և յանցանքների աւելանալուն:

Հարկաւ այս ամենը հեշտ չէ:

Այդ տեսակ գործունէութիւնը կը պահանջէ մեր ինտելիգենցիայից եռանդ, ժամանակ, պատճառ կը լինի շատ անախորժութիւնների: Բայց կայ արդեօք մի կենդանի և կարևոր գործ, որ չը պահանջէ այդ կարուստները. կայ արդեօք այլ ճանապարհ մեր գիւղերի մէջ հասունացած վէրքերը բուժելու համար:

Ինձ թւում է թէ ոչ:

Մեր գիւղերում գոյութիւն ունեցող հարկային ձևի բարեկարգութիւնը շատ աւելի մեծ և կարևոր է ժողովրդի համար, քան մեր գրականութիւնը զբաղեցնող այլևայլ հարցեր, որոնք հետաքրքիր են միմիայն քաղաքացիների և գրագէտների շատ նեղ շրջանի համար: Հարկերի աւելի արդարացի բաժանման խնդիրը համագիւղացիների մէջ կազմում է այն անհրաժեշտ և հասունացած խնդիրներից մէկը, որ իր մեծ տնտեսական և բարոյական նշանակութեամբ համարուելու է օրուայ հարց: Միայն այդ տեսակ լայն և գիւղերի համար կենսական նշանակութիւն ունեցող հարցերով պարապելը կը պահէ մեզ ոչ միայն տեսականապէս, այլ և գործնական կերպով, իսկական գաղափարական հարցերի շուրջը, և կը նպաստէ այն բանին, որ անձնական թայֆայութիւններից մենք կ'անցնենք լուրջ գաղափարական կուսակցութիւնների:

Ս. ԶԱԽԱՐԵԱՆՑ

ԳԵՂԱՐՈՒԵՍՏԻ ԱՇԽԱՐՀԻՑ

Հ Ա Յ Ո Ց Թ Ա Տ Ր Ո Ն

I

Հայոց թատրոնը կովկասում, չը նայած մօտ կէս դար գոյութեան, դեռ այսօր էլ հաստատ հողի վրայ չի կանգնած. նա մի անարմատ տունկ է, ինչպէս առհասարակ և բոլոր զուտ հայկական հիմնարկութիւնները կարծես հայի դպրոցը, թատրոնը, գրականութիւնը (էլ չենք խօսում նրա հոգևոր գործերի մասին...) ճակատագրի անէծքով փակուած լինեն մի կախարդուած շրջանակի մէջ, որ նրանց միշտ պահում է խղճուկ, անկերպարան, թուլակազմ դրութեան մէջ: Հայը միայն այնքան է զբաղւում այդ հաստատութիւններով, որքան հարկաւոր է միմիայն կիսատ-պուատ ձևով «եօլա տանել» գործը: Եւ դժբախտութիւնը այն է, որ չի էլ երևում տրամադրութիւն փոխել իրերի այդ դրութիւնը: Այդ հանգամանքը իրաւունք է տալիս եզրակացնել, որ մեր հասարակական գործերի ողորմելիութիւնը չատ խոր պատճառներ ունի: Այդ պատճառներից ամենագլխաւորը հայի հակա-հասարակական ոգին է, նրա մէջ հասարակական օգտի գիտակցութեան բացակայութիւնն է:

Հայը չատ նուրբ կերպով է ըմբռնում մասնաւոր, անձնական շահը, իսկ «հասարակական շահ» գաղափարը անմատչելի է նրա խելապատակին:

Խօսէք անհատական, մասնաւոր շահից և ոչ միայն հայ վաճառականը, այլ և ինտելիգէնտը կը զարմացնեն ձեզ իրանց նուրբ ըմբռնողութեամբ, իսկ փոխէք ձեր խօսքը և հրաւիրէք հայի ուշադրութիւնը «հասարակական օգտի» վրայ և նա ստոր ջուր կ'ածի ձեր գլխին իր հօտտննտօտեան անտարբերութեամբ, կամ թէ կը բաւականանայ մի քանի խրատներով, որոնց իմաստը այն է՝ որ ամեն մարդ նախ իր մօտին պէտք է հոգայ, նախ աշխարհիս բոլոր վայելքները ինքը տեսնի և ապա, երբ

ունենայ պալատի նման բնակարան, տանեակ ծառաներ, սեփական մի գործ, որ ապահովում է նրա արքայազնայել Հնատել-վերկենայը»—ինչու չէ, կարելի է և անուան մասին մտածել ու «բարեգործութիւն», «ազգասիրութիւն» անել: Այդտեղ էլ ուրեմն դուք անսնում էք դարձեալ մի նեղ եսական, սնափառ ձրդատում, բայց ոչ գիտակցական վերաբերմունք դէպի հասարակական շահը:

Ոչ միայն մեր «ապէրները», այլ և նրանց գործերի դիպլոմատոր «կառավարիչները» շատ լաւ հասկանում են «Ֆիրմայի շահերը», իսկ թէ ինչ է հասարակական շահը—դա մնում է մի անհասկանալի առեղծուած գրանց համար, թէկուզ այդ այբուբենական ճշմարտութիւն լինէր նոյն իսկ Գրիստոսից մի քանի դար առաջ ապրող ամենագոհիկ մի յոյնի համար, որ մասնաւոր, գուտ անհատական շահի նուիրուած գործունէութիւնը համարում էր միայն ստոր գարգացման մարդկանց վայել պարագամունք, իսկ շատ բարձր էր գնահատում մտքի և գեղարուեստի ներկայացուցիչներին:

Անյեւ ևն դարեր, հայը մուտք է գործել քսաներորդ դարի մէջ, սակայն նրա հասկացողութիւնը հասարակական օգուտ բերող գործունէութեան մասին չի հասել Սօլօնի և Պերիկլէսի համաքաղաքացիների ըմբռնողութեան անգամ: Այդ շատ պարզ երևում է հայի վերաբերմունքից և դէպի իր թատրոնական գործը:

Հին աթենացին շատ լաւ էր ըմբռնում թատրոնի հասարակական կրթիչ նշանակութիւնը, նրա պետական մարդիկը նայում էին թատրոնի վրայ իբրեւ ժողովրդի զարգացման ուժեղ մի գործօնի վրայ. Սօլօնը օրէնքով պարտաւորեցնում էր հարուստներին՝ իրանց սեփական ծախսերով հոգալ թատրոնական գրուածքները բեմի վրայ ներկայացնելու մասին: Պերիկլէսը սահմանել էր՝ պետական դանձարանից փող տալ չքաւոր քաղաքացիներին՝ թատրոն յաճախելու համար: Եւ այդ հասկանալի է: Թատրոնը իբրեւ հասարակական հիմնարկութիւն՝ զպրոցի նման պէտք է հանրամատչելի լինի. նա չը պէտք է առևտրական ձեռնարկութիւն դառնայ, այլապէս մասնաւոր շահը ըստ մեծի մասին թատրոնը դարձնում է պօղոտած անառականոց, ուր ի վաճառ են հանուում գեղեցիկ կանայք... Տարօրինակ կը լինէր որ թատրոնը, ինչպէս և համալսարանը, դպրոցը, շահ—դիվիդենտ տային. բնդհակառակը պետութիւնը, հասարակութիւնը կամ «բարեգործները» միշտ պէտք է գեղնպատ տան այդ հաստատութիւններին, որ դրանք կարողանան առաջադիմել, ծաղկել, կատարելագործուել: Եւ թատրոնը նպաստ ստանում

էր ոչ միայն հին Աթէնքում, այլ և ժամանակակից Եւրոպայում: Պարիզի ազգաբնակիւթիւնը միթէ աւելի չէ քան ցիր ու ցան եղած ամբողջ հայութիւնը, բայց որ ֆրանսիացին կը բողոքի իր կառավարութեան դէմ նրա համար, որ այդ վերջինը իւրաքանչիւր տարի պետական գանձարանից Théâtre Français-ին տալիս է 240,000 ֆրանկ օժանդակութիւն, չը նայած որ ներկայացումները միշտ լիքն են լինում հանդիսականներով: Իսկ հայը, երբ իր մասնաւոր կօմֆօրտին է գալիս, տամենակ հազարներ չի խնայիլ միմիայն մի առանձնապէս երկրի կահաւորութեան համար, իսկ վայնասուն կը բարձրացնի, կը բլաւի, որ քանդուած է, եթէ տոգած գրպանից մի հարիւր ուրբի տայ թատրոնի պահպանութեան համար: Նա պահանջում է որ թշուառ վարձատրութիւն ստացող, միշտ անապահով հայ դերասանը կաշուից դուրս գայ, բայց շարունակի քաղցած փորով զուարճացնել մեր կուշտ «ազգասէրին», երբ սա կը բարեհաճի երբեմն բախտաւորացնել հայոց թատրոնը իր փայլուն ներկայութեամբ: Ի՞նչ հոգ այդ պարոնների համար որ թատրոնը պէտք է իր տեսակում մի ժողովրդական համալսարան լինի. ուրեմն պէտք է նա հանրամատչելի դառնայ իր գնով էլ: Ի՞նչ փոյթ որ միայն ապահովութիւնը կարող է բեմ գրաւել չնորքով և պատրաստած դերասանների անձնուէր և յարատև գործունէութիւն: Սակայն այդ չի զբաղեցնում մեր կուշտ պարոնին, որ կարող է օպերա յաճախել կամ արագ գնացքով Մոսկուա, Պետերբուրգ գնալ՝ թատրոններ այցելելու համար...

Մի քանի իդէալիստներ անկեղծ հաւատում են որ մեր դերասանները իրանք իրանց ոյժերով, առանց հասարակական օժանդակութեան, կարող են գլուխ բերել գործը. բայց թէ ի՞նչ կարելի է անել «դերասանական ընկերակցութեամբ», այդ դժուար չէ գուշակել և այժմ Հոկտեմբերի 9-ին նշանակուած հայերէն ներկայացումը («Ուրուականների յետիւց») տեղի չունեցաւ, որովհետև տոմսակները չէին բաժանած: Անկասկած բեպերտուարը որոշ նշանակութիւն ունի, ինչպէս և աջող խաղը. սակայն նախ՝ որքան և դրանք օրինակելի լինեն, դարձեալ չի կարելի յուսալ տոմսակների մուտքով ծածկել անհրաժեշտ ծախսերը («Եօլա տանել» — գուցէ), իսկ երկրորդ, չը յիշելով հանրամատչելիութիւնը, պէտք է ի նկատի ունենալ և այն, որ խտապահանջ լինել կարելի է դէպի դերասանները միայն այն ժամանակ, երբ աշխատանքի կանոնաւոր վարձատրութիւն է տրուում: Եւ վերջապէս երբ պէտք է հայը դադարի զոհաբերութիւն պահանջել իր հասարակական գործիչներից, երբ պէտք է դադարի նա արիւնածառաւ վամպիրի նման արիւն ծծել այն դժբախտ մարդկանցից,

որոնք ծնունդ են հասարակական տենչով և ոչ՝ զրգիւնու ախորժակով: Զոհաբերութիւն աւելի արդարացի է սպասել ամբողջ հասարակութիւնից, քան անհատից:

Արդ, թատրոնական գործի համար յիշէք վերեւ բերած մեր փաստերը և դժուար չի լինի հասկանալ թէ ո՞րն է հայոց թատրոնի գոյութիւնը ապահովող գլխաւոր միջոցը: Հասարակութիւնը պէտք է ինքը կազմակերպի թատրոնին օժանդակութիւն տալու գործը: Այո՛, կազմակերպի՝ այդ մի գաղափար է, որ չի մտնում հայի գլխի մէջ: «Թատրոնական ընկերութիւն», թէ «կօմիտէ» կը կոչուի այդ կազմակերպութիւնը, դա կարևոր չէ. կարևորը այն է, որ այդ կազմակերպութիւնը գրած լինի լաջն, խելացի հիմունքների վրայ, որպէս զի կենդանի մարդիկ, գործը սիրող անհատներ կարողանան հեշտութեամբ ծառայութիւն ցոյց տալ թատրոնին: Խելացի կազմակերպութիւնը կարող է այնքան կենդանութիւն և ոյժ տալ թատրոնական գործին, որ առաջ կը գան հայերիս մէջ նաև այնպիսի ունևոր մարդիկ, որոնք կ'ուզենան օգտակար լինել իրանց ժողովրդին՝ թատրոնին նուիրած գումարներով: Այդպէս ահա ինքը հասարակութիւնը և ունեւոր անհատները զոհաբերութիւններով կարող կը լինեն աւելի հաստատ հողի վրայ դնել հայոց թատրոնը: Այլապէս նա կը մնայ կախուած երկնքի և երկրի մէջ տեղ, կամ կը նմանի մի անարմատ տունկի, որի կանաչութիւնը վաղանցուկ և խաբուսիկ է. մինչդեռ խելացի կազմակերպութիւնը կը հեռացնի արուեստի այդ տաճարից անճարներին ու անշնորհ արհեստաւորներին և կը գրաւէ դէպի բեմական ասպարէզ տաղանդաւոր ոյժեր, առաջ կը քաշէ ու կը խրախուսէ՝ ապրուստի անապահովութիւնից ճնշուած բազմամեայ գործիչներին, որոնք մինչև օրս հասարակական քաջութիւն ունեցան սիրած գաղափարի համար երկար տարիների ընթացքում տանջուել, թէև շատ մեծ հեշտութեամբ կարող էին «մակլէր» էլ դառնալ, «ագենտ» էլ, «բուխհալտէր» էլ, «կառավարիչներ» էլ, և սոհասարակ միանգամայն «ապահով» լինել...

Լ. Ս.

ՏՆԱՅՆԱԳՈՐԾՈՒԹԻՒՆԸ ԿՈՎԿԱՍԵԱՆ ՑՈՒՑԱՀԱՆ- ԴԷՍՈՒՄ

Դեռ զարգացած չէ Կովկասի տնտեսական կեանքը, դեռ կատարելագործուած չեն նրա արդիւնաբերութիւնն ու արդիւնագործութիւնը: Նա ունի բազմաթիւ բնական հարստութիւններ, բայց չունի այդ հարստութիւնները շահագործող համապատասխան կապիտալներ ու գործարաններ: Ազգաբնակչութեան ստուար մեծամասնութիւնը զբաղուած է երկրագործութեամբ, բայց այստեղ էլ հողի սակաւութիւնը, հարկերի ծանրութիւնը և կուլտուրայի յետամնացութիւնն է խոչընդոտ հանդիսանում: Ահա հէնց այդ բացասական հանգամանքներն են, որ նպաստում են նրա տնայնագործութեան տարածուելուն և զարգանալուն: Կովկասի բոլոր գաւառներում էլ այս կամ այն ձևով, այս կամ այն չափով գոյութիւն ունի տնայնագործութիւնը: Նա մեր երկրի տնտեսական կեանքի նշանաւոր ճիւղերից մէկն է հանդիսանում և այդ պատճառով էլ ներկայ ցուցահանդիսում աչքի ընկնող բաժիններից մէկը կազմում:

Դժբախտաբար այդ բաժինն էլ զուրկ է վիճակագրական թուերից ու բացատրութիւններից և ունի մի աչքի ընկնող պակասութիւն, որ կարող է թիւր հասկացողութիւն առաջացնել այցելուներից շատերի մէջ: Պարզենք, այդտեղ ցուցագրուած են ոչ միայն զուտ տնայնագործական, այլ և արհեստագործական իրեր: Բայց չէ՞ որ տնայնագործութիւն ու արհեստագործութիւն երկու տարբեր բաներ են և երբէք չեն կարող միեւնոյն բաժնում, միեւնոյն վերնագրի տակ գետեղուել:

Ռուսները «տնայնագործութիւնը» բնորոշում են „домашняя“, „семейная“, „кустарная“ և „побочная при земледѣліи“ էպիտէտներով, իսկ գերմանացիները նոյն տուարկային տալիս են «Hausindustrie», «Hausfless», «Hausgewerbe» անունները: Ինչպէս տեսնում էք, երկու դէպքում էլ չեղտուած է «տուն» խօսքը, որովհետև աշխատանքը կատարւում է տան մէջ, բնատնիքի

անդամների մասնակցութեամբ: Ճիշտ է, երբեմն տնայնագործութեանը „мелкая промышленность“ կամ «kleingewerbe» անուններն էլ են տալիս, բայց այստեղ էլ նրան չի կարելի չփոթել արհեստների հետ, որովհետև նրանց մէջ մեծ տարբերութիւն կայ: Արհեստաւորն աշխատում է որոշ պատուէրով, որոշ գնողի համար, իսկ տնայնագործը պատուիրող չունի. նա իր առարկաները պատրաստում է վաճառանոցի անորոշ գնողների համար: Արհեստաւորի համար իր արհեստն է ապրուստի միակ միջոցը, իսկ տնայնագործի համար բացի դրանից կայ նաև երկրագործութիւնը և անասնապահութիւնը և այլն: Պարզ է ուրեմն որ ցուցահանդիսի վարչութիւնը մի սխալ է գործել, արդիւնագործութեան երկու տարբեր ճիւղերը միմեկին բաժնուով և միևնոյն անուան տակ գետեղելով: Սակայն դառնանք բուն խնդրին:

Տնայնագործական բաժնում ցուցադրած առարկաների մէջ իրանց քանակութեամբ առաջին տեղը բռնում են բրդեղէն իշերը, ուստի հէնց այդտեղից էլ սկսենք նկարագրել:

Ինչպէս յայտնի է, մեր Կովկասը բաւական հոշակուած է իր գորգագործութեամբ ու կարպետագործութեամբ, որոնք երկուսն էլ զուտ տնայնագործական կերպարանք ունեն: Թէ Դաղըստանում, թէ Ղարաբաղում, թէ Շիրակում և թէ ուրիշ գաւառներում չափազանց տարածուած է այդ զբաղմունքը, չափազանց գործածական են նրա արդիւնագործած առարկաները: Կանացի ձեռքն է աշխատողը, նահապետական փայտէ ոստայնն է միակ գործիքը, բայց իր քան նուրբ, իր քան գեղեցիկ իրեր են արտադրում: Դաղստանում կան ամբողջ ընտանիքներ, որոնք գորգագործութեամբ են պարապում, որոնք գորգեր են պատրաստում ոչ միայն տեղական, այլ և արտասահմանեան վաճառանոցների համար: Բայց ընդհանրապէս վերցրած գորգագործ ընտանիքները գորգ ու կարպետները միայն իրանց սեփական գործածութեան համար են պատրաստում և միայն ամենածայրայեղ, ամենածանր կարիքից ստիպուած են վաճառք հանում և մեծ մասամբ չափազանց էժան գնով ծախում: Այսպէս օրինակ Ալեքսանդրապոլում 6×3 արշին մեծութեամբ կարպետը վաճառուում է 30—35 ռուբլով: Այդպիսի մի կարպետ պատրաստելու համար հարկաւոր է մօտ մի փութ մաքուր լուացած բուրդ 10—12 ռուբլի արժողութեամբ, և 4—5 ռուբլու էլ զանազան ներկեր, ուրեմն միայն 14—17 ռ. նիւթեղէն: Այդպիսով զուտ աշխատութեան վարձ, այսինքն բուրդը գզելու, մանելու, ներկելու և գործելու համար մնում է միայն 16—18 ռուբլի:

Այդ ամբողջ գործը պահանջում է միջին թուով 140 օրուայ (10 օր գզել, 10 օր մանել, և 1 ամիս 4 հոգով գործել) աշխատանք, ուրեմն օրավարձ գալիս է $\frac{18 \text{ ռ.}}{140} =$ մօտ 13 կոպ... Մի ամբողջ օր անընդհատ աշխատել և միայն 13 կոպէկ վարձատրութիւն ստանալ... Ծիծաղելի է, չէ՞. այո, ծիծաղելի է, բայց դառն իրողութիւն է: Դեռ այդպիսի ստոր չափով է գնահատւում կանացի աշխատանքը, դեռ այդքան խակ է տնտեսական կեանքը մեղանում...

Այդ պատկերն ամբողջայնելու համար պէտք է նկատեմ որ Շիրակն այն սակաւաթիւ վայրերից է, որտեղ դեռ գոյութիւն ունի «նիւթեղէնի փոխանակութիւն» (обмѣнъ натурой), որտեղ դեռ ամբողջ ընտանիքներ զբաղուած են նահապետական «ման ու փոխով». նրանք բրդավաճառներից առանց փողի բուրդ են վերցնում և իւրաքանչիւր մի ֆունտ բրդի փոխարէն երկու զոյգ պատրաստի գուլպաներ տալիս: Դրանց աշխատութեան վարձ մնում է օրական ամենանշանաւորը 1 զոյգ գուլպայ—10 կոպ: Այդ «ման ու փոխն» էլ զուտ տնայնագործական կերպարանք ունի: Սակայն դրա համեմատութեամբ կարպետագործութիւնն աւելի ձեռնտու, աւելի օգտակար է, ուստի վերջին տարիներում նա կամաց-կամաց յետ է մղում «ման ու փոխը»:

Կարպետագործ ընտանիքների օրէնցօր բազմանալը և նրանց փոխադարձ մրցումն իրանց բարերար ազդեցութեամբ աւելի զարգացրին այդ արհեստը: Այժմ Ալեքսանդրապոլի կարպետներն իրանց նրբութեամբ, գոյների ներդաշնակութեամբ ու դիմացկունութեամբ ամենայն համարձակութեամբ կարող են մրցել այդ տեսակի ամենալաւ նմուշների հետ:

Գորգագործութիւնն ու կարպետագործութիւնը չափազանց տարածուած են նաև Փամբակում, Ղաղախում, Գանձակում, Ղարաբաղում, Զանգեզուրում, Ղուբայի, Շամախու, Բազուի չրջակայքում, Սուրմալուի, Կաղզուանի և Օլթիի գաւառներում և այլն: Բուն վրաստանում գորգագործութիւն բոլորովին չը կայ:

Վերոյիշեալ բոլոր տեղերում էլ գորդ ու կարպետները պատրաստւում են միայն բրդից: Թէ որքան մեծ նշանակութիւն ունի բուրդը Կովկասի տնայնագործութեան համար, կարելի է եզրակացնել նրանից, որ միայն Անդրկովկասում ստացւում է տարեկան 665,000 փութ բուրդ *), որից 250,000 փութ արտահանւում է դէպի Մարսէյլ և ուրիշ տեղեր, իսկ մնացած

*) „Кавказский Календарь за 1901 годъ“.

415,000 փութը գործ է ածւում զուտ տեղական գործուածքների համար: Հիւսիսային Կովկասում ստացւում է 774,000 փութ, բայց միայն զրա 150/0 է գործ ածւում տեղում: Ինչպիսիք արտասահման և Ռուսաստան, որովհետև բրդեղէնի տնայնագործութիւնը համեմատաբար քիչ է զարգացած լեռնականների մէջ:

Գորգերն ու կարպետներն ունեն բազմաթիւ տեսակներ, որոնք յայտնի են՝ խալի, եան, դիւբա, թախտ-ուստու, սօմախ, վարնի զիլի, կիլիմ և ուրիշ անուններով: Դրանցից իւրաքանչիւրն ունի իր բնորոշ չափը, նկարը և գոյների դասաւորութիւնը:

Դժբախտաբար ցուցահանդիսում չը կայ ոչ մի նմուշ Շիրակի կարպետներից: Չը կան շատ ու քիչ աչքի ընկնող նմուշներ նաև ուրիշ գաւառներից: Յուցադրած են միայն մի քանի աննշան գորգեր պատահաբար այս ու այն կողմից հաւաքած: Դրանց մէջ ամենատուշագրաւը Զիբրայէլի գաւառից ուղարկած գորգն է տիկին Բաղդասարեանցի գործած՝ 10X6 արշին մեծութեամբ:

Հապա ուր են Փամբակի, Ղարաբաղի, Դաղստանի և ուրիշ կողմերի բազմազան նմուշները, ուր են դրանց բացատրիչ թուերն ու տեղեկութիւնները: Չէ որ ցուցադրած գորգերից աւելի շատ ու աւելի լաւերը կարելի է տեսնել իւրաքանչիւր «արևելեան մագազինում»: Էլ ինչո՞ւմ է կայանում ցուցահանդիսի կրթիչ նշանակութիւնը:

Բրդէ գործուածքների շարքին են պատկանում նաև ցուցադրած բազմաթիւ ջէջիմները, մափռաչները, խուրջիմները և այլն:

Ինչպէս յայտնի է, ջէջիմները գործւում են առանձին կտորներով 6—9 արշին երկարութեամբ և մօտ $1\frac{1}{2}$ արշին լայնութեամբ: Կարելի է այդ կտորները միացնել և մեծ ու պստիկ ջէջիմներ կազմել: Ջէջիմները ծախւում են արշինը 50 կոպէկից մինչև 1 ռուբլի, նայելով որակին: Գրգերը գործ են ածւում չափազանց նուրբ և երբեմն բաւական ճաշակով ջէջիմներ, որոնք գործ են ածւում վարագոյրի համար:

Մափռաւներն ու խուրջիմները նոյնն են, ինչ որ կարպետներն ու գորգերը: Տարբերութիւնը միայն ձևի, չափի և գործածութեան մէջն է: Յուցադրած են բաւականաչափ նմուշներ, որոնցով կարելի է գաղափար կազմել դրանց մասին:

Վերևում Ալեքսանդրապոլի կարպետագործութեան մասին խօսելով, մենք արդէն նկատեցինք որ այդտեղ բանտորական օրավարձը հազիւ 13 կոպէկի է հասնում: Պ. Խատիսովի *) հա-

*) К. Хатисовъ: „Кустарные промыслы Закавказскаго края“.

ւաքած տեկեկութիւններէ համեմատ զրեթէ այդ միւնոյն չափը տիրում է և ամբողջ Կովկասում: Նրա ասելով մի փութ բրդից դուրս է գալիս 22 ֆունտ բոլորովին պատրաստի մանուածք, որ գործելու համար քանուորուհին գործ է ածում 15—16 օր: Օրական 12 ժամ աշխատելով, նա կարող է գործել միայն $\frac{1}{4}$ արշին և վաստակել միայն 9—15 կոպէկ:

Վիճակագրական տեղեկութիւններից երևում է, որ ամբողջ Կովկասում տարեկան մօտաւորապէս 200,000 փութ բուրդ է գնում գորգագործութեան ու կարպետագործութեան համար: Փութը 6 ուրլի հաշուելով, կը ստացուի 1,200,000 ուրլի միայն բրդի արժէքը. բայց որովհետև արդիւնագործած բուրդը բնականից չորս անգամ թանկ արժէ, ուստի կարելի է ասել, թէ Կովկասի գորգագործութիւնն ու կարպետագործութիւնը տարեկան 5 միլիօն ուրլու արժողութեան իրեր է արդիւնաբերում: Դժբախտաբար բուն աշխատաւոր տարբը չափքիչ օգուտ է ստանում այդ մեծ գումարից, որովհետև նա զրկուած է անձամբ վաճառահանելու իրաւունքից և իր դառն աշխատութեան արդիւնքը $\frac{1}{2}$ կամ $\frac{3}{4}$ գնով յանձնում է հաւաքադնողին...

Կովկասի տնայնագործութեան մի նշանաւոր ճիւղն էլ Շալ (մահուդ) պատրաստելն է: Շալագործութիւնը մեծ կամ փոքր չափով տարածուած է առանց բացառութեան բոլոր գաւառներում: Տեղի կամ արդիւնաբերող ցեղի անունից չալերը ստացել են իրանց անունները: Ամենանշանաւոր տեսակներն են՝ լեզգիների, օսեթիների, չեչէնների, իմերէտիների և զուխօբուրների չալերը: Առաջին տեսակը պատրաստուած է գլխաւորապէս Դաղստանի գաւառներում, երկրորդը՝ լեռնային Օսետիայում, երրորդը՝ Քութայիսի շրջակայքում կային:

Կովկասեան չալերը տարբեր որակ ու արժէք ունեն: Կան այնպիսիները, որոնց արշինը հաղիւ 15—20 կոպէկի է ծախւում (օրինակ Շիրակի չալը), բայց կան և այնպիսիները, որոնց գինը տատանւում է 5 ուրլուց մինչև 15 ուրլի մի արշինի համար: Իրանց ներքութեամբ ու դիմացկունութեամբ առաջին տեղը բռնում են լեռնակսնների—մանաւանդ Թաւլինի չալերը, որոնք պատրաստուած են գլխաւորապէս ուղտի և այծի դրփտիկից: Այդ դրփտիկը բաւական թանկ արժէք ունի, այսինքն մի ձուաքաշը ($\frac{1}{5}$ ֆունտ)—25—30 կոպէկով է ծախւում *):

*) О. Мар кграфъ: Очеркъ кустарной промышленности на сѣ-верномъ Кавказѣ.

Հէնց այդ պատճառով էլ նրանից պատրաստուած շալերն էլ չափազանց թանգ են գնահատուում:

Շալերը գործ են ածուում գլխաւորապէս չուխաների և չերքեզկաների համար: Դադստանում կան գիւղեր, որոնք ամբողջապէս զբաղուած են չերքեզկայ պատրաստելով: Օրինակ, միայն Լազիչ գիւղը տարեկան 120,000 պատրաստի չերքեզկայ է արտադրում *): Վերջին ժամանակներս լեռնականների նուրբ շալերը նոյն իսկ եւրոպական գործածութեան առարկայ են դարձել և բաւական քանակութեամբ արտահանուում են դէպի արտասահման:

Դաւով շալագործութեամբ պարապող կանանց օրավարձին, պէտք է նկատել որ այստեղ էլ նա կանգնած է նոյն ստոր աստիճանի վրայ, ինչպէս գորգագործութեան մէջ: Մարգգրաֆի հաւաքած տեղեկութիւնների համեմատ շալագործ բանուորուհին ստանում է օրական 10, 12, 16, 18 և 25 կոպէկ, իրանց գործած շալի նրբութեան ու արժէքի համեմատ: Իւրաքանչիւր ընտանիքի տարեկան զուտ եկամուտը հասնում է միջին թուով 25 ռուբլու: Իսկ թէ Կովկասի ազգաբնակչութեան որմասն է շալագործութեամբ զբաղուած, այդ մասին, դժբախտաբար, վիճակագրական տեղեկութիւններ չը կան: Յայտնի է, որ միայն Դադստանի երեք գաւառներում մօտաւորապէս 51,000 հոգի զբաղուած են այդ գործով և պատրաստում են տարեկան 272,000 կտոր շալ՝ 2,151,000 ռուբլի արժողութեամբ: Իսկ ամբողջ Կովկասի արդիւնաբերած շալի արժէքը հաւասար կը լինի minimum 6¹/₂ միլիոն ռուբլու **):

Ներկայ ցուցահանդիսում կան շալերի նմուշներ, գրեթէ բոլոր տեսակներից:

Բրդեղէնի բաժինը վերջացնելու համար մի քանի խօսք էլ ֆեյագործութեան մասին ասենք: Դա բրդի արդիւնագործութեան ամենահասարակ, ամենապարզ տեսակն է, որ տարածուած է գլխաւորապէս հիւսիսային Կովկասում: Դրա արդիւնաբերած առարկաներն են՝ եւփուռնջիւններ, քեչաներ, քեչեցէ գլխարկներ, կօշիկներ, ձեռնոցներ և այլն:

Յափուցիկներ պատրաստուում են գլխաւորապէս սև բըրդից, գործ են ածուում վերարկուների փոխարէն և իրանց որակի համեմատ ունենում են զանազան գներ: Մի եւփուռնջու համար

*) А. С. Пираловъ: „Краткій очеркъ кустарныхъ промысловъ Кавказа.

**) Ibid.

հարկաւոր է մօտաւորապէս 3 ո.— $3\frac{1}{2}$ ո. նիւթեղէն, այդպիսի նիւթեղէնից պատրաստած եափունջին ծախւում է 5— $5\frac{1}{2}$ ո., այնպէս որ տնայնագործին մնում է միջին թուով 22—28 կոպէկ օրավարձ: Բայց այստեղ մեր խօսքը ամենասովորական եափունջիների մասին է. կան և այնպիսիները, որոնք վաճառւում են 50-ական ռուբլով:

Մարգգրաֆի ասելով հիւսիսային Կովկասի իւրաքանչիւր տնայնագործ ընտանիք պատրաստում է տարեկան միջին թուով 15 եափունջի՝ 80 ո. արժողութեամբ. իսկ ընդհանրապէս 120,000 հատ—637,000 ռուբլու արժողութեամբ: Դժբախտաբար Անդրկովկասի մասին վիճակագրական տեղեկութիւնները բացակայում են:

Քեչաներն էլ լինում են զանազան չափի ու տարազի, բայց նրանք տնտեսական մեծ նշանակութիւն չունեն, որովհետեւ պատրաստւում են զուտ տնային գործածութեան համար և չափ քիչ դէպքերում են վաճառքի առարկայ դառնում:

Յուշադրած առարկաների շարքում կան նաև եափունջիների և առհասարակ քեչեղէնի նմուշներ:

Դառնանք այժմ զինագործութեանը, որ մեր երկրի տնայնագործութեան նշանաւոր ձեւերից մէկն է կազմում և որի արդիւնաբերած առարկաներից բաւական հարուստ հաւաքածու կայ ներկայ ցուցահանդիսում: Այդ հաւաքածուի մէջ աչքի են ընկնում գլխաւորապէս լեռնականների զէնքերը՝ զարդարուն հրացաններն ու դաբաչաներ, սրեր, վահաններ ու սաղաւարտներ...

Ինչպէս յայտնի է, լեռնոս Կովկասն իր ծոցում պարունակում է հարուստ ու բազմազան հանքեր. բայց կուլտուրայի պակասութեան պատճառով դրանց արդիւնագործութիւնը դեռ ցանկալի աստիճանի վրայ չէ կանգնած, դրանց շահագործումը դեռ հարկաւոր չափով չէ տարածուած: Հին ժամանակներից սկսած կովկասցիների համար ամենայայտնի և ամենահեշտ ձեւով ձեռք բերուող մետաղներն են եղել երկաթն ու պղինձը, ուստի դրանց արդիւնագործութիւնն էլ ամենից շուտ և ամենից շատ է ժողովրդականութիւն ստացել:

Կովկասի բազմազեղ և բազմալեզու ազգաբնակչութիւնը ունենալով բնականից պատերազմաւէր տեմպերամէնտ և չրջապատուած լինելով աւարառու հարեաններով, բնականաբար անկարող էր առանց զէնքի ապրել: Դեռ 30-ական թուականնե-

րին միայն Հագիչ գիւղում 8 զինագործարաններ են եղել *) և 52 զինավաճառ խանութներ: Աւելի մեծ քանակութեամբ զինագործարաններ ցրուած էին Դաղստանի լեռնոտ առաջնորդութեան տեխնիկան հասցրել էին այնպիսի բարձր աստիճանի, որ Կովկասեան պատերազմում նրանց վինտովկաներն աւելի դիմացկուն էին և աւելի լաւ էին գործում, քան թէ ռուսական հրացանները: Բազմահոշակ Գունիբում կային մի քանի զինա-ծուլարաններ, որտեղ Շամիլի հրամանով թնդանօթներ էին պատ-րաստում: Կազանիչի գիւղում պատրաստած զաշոյններն այնքան մեծ հոշակ էին ստացել, որ արտահանւում էին նոյն իսկ մինչև Ռուսաստան: Իսկ տեղական բնակիչներն այնքան անհրաժեշտ էին համարում լաւ զէնք ունենալը, որ շատ անգամ 200 զլուխ ոչխար էին տալիս մի լաւ հրացանի համար **):

Ռուսական տիրապետութիւնը Կովկասում հաստատուելուց յետոյ լեռնականներին արգելուեց արագածիգ հրազէններ պատ-րաստելը: Միւս կողմից էլ արտասահմանեան և ռուսական մրցու-մը յետ մղեց նրանց արտագորութիւնները: Ահա այդպիսով լեռ-նականների զինագործութիւնը կորցրեց իր աւանդական նշա-նակութիւնը և այժմ նա գոյութիւն ունի միայն սակաւաթիւ գիւղերում տնայնագործական ձևով:

Զինագործութիւնը մոյրել է լեռնականների մէջ աշխա-տանքի համապատասխան բաժանումն, Օրինակ՝ Ամուղգա գիւ-ղում ընտանիքներից մի քանիսը պատրաստում են սրածայրերը, միւսը՝ կոթերը, մի քանիսն էլ՝ սրամանները և այլն: Աշխատան-քի բաժանում տիրում է նաև հարեան գիւղերի մէջ: Այսպէս օրինակ՝ Կարբուկի գիւղում ընտանիքների մի մասը չինում է հրացանափողերը, միւս մասը կտրատում, յղկում է և ապա վա-ճառում հաւաքագնողին, որ այդ անպատրաստ ապրանքը բերում, յանձնում է Կուբաչի գիւղի բնակիչներին. սրանք նոյն կար-գով վերջացնում են աշխատանքը և պատրաստի հրացանները վաճառում Կազիկումուխի բնակիչներին: Այս վերջինները հրա-ցանների կոթերը պծնում են արծաթէ ու սատաֆէ զարդարան-քով և ապա ծախում են ***): Աշխատանքի այդպիսի բաժանումն ունի այն առաւելութիւնը, որ տնայնագործներին հնարաւորու-

*) Вейденбаумъ: „Замѣтки объ употребленіи камня и металловъ у Кавказск. народовъ“.

**) Ibid, 292 էր.

***) А. Пираловъ: „Краткій очеркъ куст. пром.“.

թիւն է տալիս աւելի մասնագիտականօրէն աշխատելու և իրանց արհեստն աւելի կատարելագործելու:

Բացի Դաղստանից զինագործութիւնը տարածուած է նաև Նուխուայ, Զիբրայէլի գաւառներում և Քուլթայիսի նահանգում: Զանազան շրջաններում պատրաստուած զէնքերը ունենում են զանազան գներ: Այգպիսով սրերի գները տատանւում են 1 ռ. մինչև 5 ռուբլի, դաշոյններինը 5—20 ռուբլի, հրաշաններինը 5—10 ռ. և այլն: Զինագործ աշխատաւորի տարեկան վաստակը հասնում է 100—225 ռ. *):

Պղնձագործութիւնն էլ բաւական տարածուած է Կովկասում, որովհետև շատ տեղերում դեռ գործածական են պղնձէ ասփնէները, սինինները և ուրիշ ամանները: Դժբախտաբար յուցադրած հաւաքածուն այնքան աղքատ է, որ զիտողը երբեք չի կարող գաղափար կազմել, թէ որտեղ ինչ է պատրաստուում և ինչպիսի պղնձեղէն է գործածուում: Այդ արհեստի մէջ էլ առաջնութիւնը պէտք է տալ լեռնականներին, որոնք ոչ միայն իրանց տեղումն են պատրաստում բազմատարազ ամանիք, այլ և երբեմն շրջում են քաղաքից քաղաք, գիւղից գիւղ և բաւարարութիւն են տալիս տեղական կարիքներին: Այդ բանում ամենից շատ հռչակուած են Դաղստանի Կազիկումուխ և Դարզին գաւառների բնակիչները: Յայտնի է նաև Շամախու գաւառն իր պատմական լագիչ գիւղով և Գեօկչայի գաւառը—Լանչա գիւղով: Այդ տեղերից բաւական քանակութեամբ պղնձեղէն է արտահանւում նոյն իսկ դէպի Պարսկաստան: Զը նայելով այդպիսի բացառիկ հանգամանքներին, այդ գաւառներից ոչ մի նմուշը կայ յուցադրուած:

Կաւեղեցի բաժինն էլ հարուստ չէ. այստեղ աչքի են ընկնում Դաղստանի Դարլի գաւառից ուղարկուած բազմաձև փառչերը իրանց նրբութեամբ. իսկ իրեղէնների շատութեամբ առաջին տեղը բռնում է Քուլթայիսի գաւառը: Երևանի գաւառից էլ նմուշներ կան:

Չափազանց բազմակողմանի և հետաքրքրաշարժ է արծաթեղեցի և ոսկեղեցի բաժինը, որտեղ ամենամեծ տեղը բռնել են դարձեալ լեռնականները: Եւ զա հասկանալի է, որովհետև Դաղստանում դեռ մինչև այժմ էլ գոյութիւն ունեն մի քանի գիւղեր, որոնց աղղարնալութիւնն ամբողջապէս զբաղուած է այդ

*) Ibid.

գործով: Լեռնականների պատրաստած արծաթեայ և ոսկեայ իրեղէններն իրանց նըբուլթեամբ ու գեղանի տեղով նոյն իսկ համաշխարհային հռչակ են ստացել: Առանձնապէս նշանաւոր են ոսկրի կամ փայտի վրայ ոսկեղօծած կամ արծաթաղօծած փորագիր նկարները: Այդ աշխատանքը կայանում է նրանում, որ ոսկրի կամ փայտի վրայ բզով փորագրում են որոշ ձևի նկարներ և ապա այդ փորուածքի մէջ ամրացնում են արծաթէ թելեր: Այդ ձևով են պատրաստում գազիրները, ծխամորճները, ձեռնախայտի և արեակալի պուրնները, զրասեղանի զանազան զարդերը և այլն: Արծաթագործ գիւղերից ամենանշանաւորներն են՝ Կուրպչի, Կումուխ, Ունչուղաթլի, Կուբրա և Ունցուկուլ—բոլորն էլ Դաղստանի լեռներում: Այդ տեղերի վարպետներից շատերը ձմեռը թողնում են իրանց բնակավայրը և այցելում մեծ քաղաքները—Թիֆլիս, Քութայիս և այլն:

Ներկայ ցուցահանդիսում լեռնականների ցուցադրած բազմամուշ առարկաներից ամենանշանաւորներն են՝ Իբրահիմ-օղլու փոքրիկ արկղիկը—(արծաթից տեղ-տեղ ոսկեղօծ) և Շաշախովի ծխախոտամանն ու գաշայները:

Կովկասի միւս գաւառներում արծաթագործութիւնն ու ոսկերչութիւնը կորցրել է իր տնայնագործական կերպարանը և զուտ արհեստ է դարձել: Այդ արհեստով չափազանց հռչակուած են ախալցխայիները: Կարելի է ասել լեռնականներն առաջին տեղն են բռնում փորագիր և սևատած արծաթ իրեղէններով, իսկ ախալցխայիները գլխաւորապէս արծաթէ թելերից շինած նուրբ ու բարդ զարդերով: Այդպիսի բարդ աշխատանքի մի հետաքրքրաշարժ նմուշն է ներկայացնում ախալցխացի Կարապետ Սրապեանցի ցուցադրած արկղիկը, որ բաղկացած է 33,000 կտոր արծաթից, քաշում է 45՝ մսխալ և գնահատուած է 320 ուրլի: Այստեղ մեծ արժէք ունեցողը ոչ այնքան արծաթն է, որքան երկարատև ու մանրակրկիտ աշխատութիւնը: Նոյնանման մի արկղիկ էլ ցուցադրել է նոյն քաղաքացի Սերովբեանը, որի վիտրինան լի է նուրբ ու գեղատեսիլ իրերով:

Դրանցից աւելի ուշագրաւ է ալեքսանդրապօլցի Համադասպ Ամիրջանեանցի ցուցադրած արծաթ-ոսկեջուր շիշը, որ շինուած է ամբողջապէս մի կտոր արծաթից: Դա նշանաւոր է իբրեւ մի գեղարուեստական գործ, որովհետև զարդարուած է մի շաբթ նուրբ նկարներով: Շշի կատարին նստած է ուլի Հայաստանին, իսկ նրա շուրջը՝ հին փառքի բեկորները—աւերակները: Նեղլիկ կոկորդի շուրջը դասաւորուած են Գրիգոր Լուսաւորչի, ա. Մեսրոպի, Խորենացու և Գր. Նարեկացու պատկերները. զրանից ներքև Հայկի, Տիգրան Բ-ի, Տրդատի և Վար-

դանի պատկերները, իսկ չլի փորի վրայ՝ Անիի դիւանատունը, կիսաքանդ պարիսպները և ալեգարդ Մասիսն ու ս. Էջմածինը: Ճիշտ որ մեծ շնորհք է հարկաւոր այդքան նկարները մի փոքրիկ անօթի վրայ զետեղելու համար: Այդ նրբազարդ անօթնամենայն իրաւամբ կարող է մի անգնահատելի զարդ դառնալ ամեն մի հարուստ ընտանիքում: Գինը 200 ռուբլի է:

Այդ չլի մօտ դրած է նոյն պարոնի պատրաստած արծաթ-ոսկեջուր հսկայական գօտին—13 փունտ ծանրութեամբ:

Մնացած արծաթեղէն իրեղէններից ամենանշանաւորն են՝ 1. Երեսնի արհեստաւոր Արիստակէսեանի պատրաստած նուրբ նկարը արծաթէ տախտակի վրայ, որ ներկայացնում է այն նըշանաւոր պատմական բոսլէն, երբ Մեծն Պետրոս ալէկոծ ծովում խեղդուող զինուորին ազատել էր աշխատում: 2. Երկու արծաթ-ոսկեզօծ մոմակալներ, որ ուղարկուած են Բագուից և 3. Չահերի զարդերի մի փոքրիկ հաւաքածու, որ ուղարկել է պ. Արզումանեանցը:

Այժմ կանգ առնենք տնայնագործական բաժնի մի համաստանկիւնում, որտեղ ի ցոյց է դրուած գործուածքների նմուշներ: Գեղեցիկ է այդ անկիւնը, գրաւիչ է նաև այդ նմուշները, բայց այնուամենայնիւ նրանք չիտողի մէջ մի ուրախալի զգացմունք են զարթեցնում, որովհետև մի օգտակար զաղափարի մարմնացումն են ներկայացնում: Դրանք «Բուլթայիսի մետաքսագործական ընկերութեան» սեփականութիւն են կազմում: մի ընկերութիւն, որ այնքան խրատական ու օրինակելի է իր կազմակերպութեամբ ու ընդգծած նպատակով:

Արդէն հինգ տարի է որ գոյութիւն ունի այդ ընկերութիւնը և այդ կարճ ժամարակաշրջանում նա կարողացել է գրաւել մօտ 9000 անդամներ: Իւրաքանչիւր աշխատաւոր 10 ռ. անդամավճար տալով, դառնում է այդ ընկերութեան անդամը և զրաւնով իրաւունք է ստանում բացի իր օրավարձից, ստանալու դիվիդենտի մի որոշ բաժինը: Այդ ընկերութեան բուն նպատակն է փոխադարձ օգնութիւն, որ հնարաւոր է դարձնում հեռու մնալ կապիտալիստական կեղեքումից և կատարելագործումն մտցնել արհեստի մէջ: Իբրև ապացոյց բաւական է յիշել այն փաստը, որ այդ ընկերութիւնը մի երկու տարի առաջ Մարսէյից հրաւիրեց հմուտ վարպետներ, որոնցից շատ բան սովորեցին տեղացիները: Նրա գործած ոստայնն էլ տեղականի համեմատութեամբ ունի մեծ առաւելութիւններ: Եթէ եկու խօսքով ընտրողելու լինենք այդ ընկերութեան էութիւնը, ոչտք է ասենք թէ դա մի ընկերակցութիւն է, մի կօօպերացիա, որի բազ-

մագան տեսակները չափազանց տարածուած են թէ արևմտեան Եւրոպայում և թէ նոյն իսկ Ռուսաստանում:

Այդ ընկերակցութիւնները լինում են՝ սպառող, արգիւնաբերող, վաճառահանող կայն: Բոլորի նպատակն է պաշտպանել բանուոր դասակարգի շահերը: Նրանց բարեբար ազդեցութիւնն այնքան մեծ, այնքան զգալի է, որ նոյնիսկ յայտնի տնտեսագէտներից շատերին ենթադրել է տալիս, թէ միայն այդպիսի ընկերակցութիւնների չնորհիւ կարելի է հասարակական շարիքը վերացնել և ամբողջ աշխարհին կեղեքող սոցիալական ջաւը բուժել, որովհետև դրանք միանգամայն վերացնում են շարիքների արմատը—վաճառականութիւնը և նրա կորստաբեր մրցումը *)... Բայց մի կողմ դնելով այդպիսի չափազանցութիւնները, կարելի է ասել որ այդ ընկերակցութիւնները իսկապէս մեծ օգուտ կարող են հասցնել անօգնական աշխատաւորներին, ուրեմն ջանկալի է օր առաջ տեսնել նրանց տարածուելը մեր երկրում: Կենդանի օրինակները կան. հարկաւոր է միայն հետևել... Սակայն դառնանք մեր բուն խնդրին: Ցուցադրած փայտաչէն իրեղէնների շարքում գերակշռող տեղը բռնում են զարդարուն ձեռնափայտերը, երաժշտական գործիքները, երկրագործական փոքրագիր իրերը կայն: Բա՛ւ ամենահատաբարբաշարժը իշի. Մ. Թումանեանցի յուշադրած թանկագին նարգին է, որ զետեղուած է մէջտեղի վիտրինայում: Նա չինուած է փայտից և զարդարուած է փղղոսկրի ու սատաֆի չափազանց մանր կտորներով:

Տնայնագործական բաւական մեծ տեղ են բռնել և այնպիսի առարկաներ, որոնք տնտեսական ոչ մի նշանակութիւն չունեն և ոչ տնայնագործութեան են պատկանում, ոչ էլ արհեստներին: Դրանց մէջ աչքի են ընկնում բազմաթիւ պճնազարդ բարձերն ու մութաքաները և ասղնագործ ու ձեռագործ իրերը: Ասղնագործ առարկաների մէջ առաջնութեան պսակը պէտք է տալ տիկին Իզմիրեանցին, որի յուշադրած նուրբ նրկարներից ամենանշանաւորը Լերմոնտովի «Մեր ժամանակուայ հերոսից» վերցրած պատկերն է: Այդ պատկերի մէջ կայ գոյնների ներդաշնակութիւն և համաչափութիւն, որ չափազանց դժուար բաներ են ասղնագործութեան համար: Դրանից յետոյ նշանաւոր է օր. Խօջաբանի յուշադրած ասղնագործ իրերի հաւաքածուն (թղթադրամ, «Новое Обозрѣніе», բաց արած նամակի կօնվէրտ կայն), որ զետեղած է մի փոքրիկ սեղանի վրայ:

*) Տե՛ս Prof. Ernst Busch: «Die soziale Frage und ihre Lösung»

Լաւ են նաև մի վրայուհու պատրաստառ Շօթա Ռուսթավելիի պատկերը, Չետերկինայի—«Նրեխաներն այգում» պատկերը և այլն: Բայց ամենից թանկագինը, ամենից հետաքրքրաշարժն է Լալայեանի ցուցադրած փոքրիկ պատկերը, որ ասղնագործած է մարդու մազերով—սպիտակ մետաքսի վրայ: Թէ և այդ սլաուկերը բաւական փոքր է, բայց այնուամենայնիւ 1000 ո. է գնահատուած: Եւ դա հասկանալի է, որովհետև մազերով մի այդպիսի նկար դուրս բերելու համար անհրաժեշտ է մեծ շնորհք, հմտութիւն ու աշխատութիւն:

Ինչպէս վերեւում նկատեցինք, այդ միևնոյն բաժնում մասնակցել են նաև մի քանի արհեստավորներ—(ղերձակներ, դարբիններ, կօշիկարներ, գլխարկ կարողներ և այլն)—և հիմնարկութիւններ (Թիֆլիսի Հայուհեաց Բարեգործական Ընկերութիւնը, Թիֆլիսի Աշխատութեան տունը և այլն), որոնք ցուցադրել են իրանց արդիւնաբերած առարկաներն՝ գլխարկներ, կօշիկներ, պատրաստի հագուստեղէն, պայտեր, խոզանակներ, կար ու ձևի և ձեռագործի արդ ու զարդ և այլն: Բայց մեզ համար միանգամայն անհասկանալի է այդ մասնակցութիւնը, որովհետև նրանց բաժինը ոչ տնայնագործութեան է վերաբերում, ոչ այնքան հարուստ է և ոչ էլ մի այնպիսի լրիւ ամբողջութիւն է ներկայացնում, որ զիտողին գաղափար տա Կովկասի արհեստագործութեան մասին:

Կարծում ենք՝ ցուցահանդիսի վարչութիւնն աւելի խելացի ու նպատակայարմար գործ արած կը լինէր, եթէ մի յատուկ բաժին նուիրէր զուտ Կովկասեան արհեստներին, որոնք դեռ այնքան բազմաթիւ ու բազմազան են և այնքան մեծ նշանակութիւն ունեն մեր տնտեսական կեանքում: Այդ բաժինը, ի հարկէ, կարող էր տնայնագործական բաժնին կից լինել, բայց ոչ այնպիսի աղքատիկ ու ողորմելի կերպարանքով, ինչպէս այժմ:

Ամփոփելով մեր բոլոր ասածները Կովկասի ճնայնագործութեան մասին, կարելի է գալ այն եզրակացութեան, որ նա ամենից շատ տարածուած և ամենից շատ կատարելագործուած է Հիւսիսային Կովկասում—գլխաւորապէս Դաղստանում: Եւ դա հասկանալի է, որովհետև այդ երկիրը իր լեռնոտ դիրքով, երկարատև և ցրտաշունչ ձմեռներով շատ քիչ յարմարութիւններ ունի երկրագործութեան համար: Նրա աղգաբնակութիւնը ստիպուած է բացի երկրագործութիւնից ու անասնապահութիւնից ուրիշ կողմնակի պարագամուկներ ստեղծել, որպէս զի

կարողանայ իր օրական պարէնը հայթայթել, իր ընտանիքի կարիքները հոգալ:

Բայց զբաղից բաւական զգալի դեր են խաղացել և պատմական դէպքերը: Դեռ հին ժամանակներից սկսած զանազան հրոսակ ցեղեր ու ազգութիւններ եկել անցել են Կովկասի վերայով և իրանց արշաւանքներով նրա բնակավայրերը հեղեղել: Այդպիսի պայմաններում արհեստն ու արդիւնագործութիւնը չէր կարող զաշտավայրերում, տափարակ տեղերում աճել, զարգանալ: Նա կենտրոնացել է համեմատաբար ապահով ու անառիկ տեղերում—լեռնաբարձ աւաւներում: Ի հարկէ երկրի բնական հարստութիւններն ու ազգաբնակութեան հակումներն էլ մեծ ազդեցութիւն են ունեցել:

Եթէ մի ընդհանուր հայեացք ձգենք ներկայ ցուցահանդիսում հրապարակ հանած տնայնագործական առարկաների վրայ, եթէ ուշի ուշով քննենք նրանց բոլորի ոճն ու ճաշակը, այն ժամանակ կը նկատենք պատմական կուլտուրական պայմանների երկու հակադիր ազդեցութիւն: Մի կողմից արեւելեան—պարսկական կուլտուրան է իր կնիքը դրոշմել այդ երկրի վրայ, իսկ միւս կողմից եւրոպական կուլտուրան: Նայեցէք գորգերին, ջէջիմներին, ձեռագործ իրերին—այդտեղ դուք կը տեսնէք ասիական ու եւրոպական գոյները և նկարները կամ խառնուած կամ առանձին-առանձին: Նայեցէք արծաթեղէնին, ոսկեղէնին—այդտեղ էլ նոյն բանը կը նշմարուի:

Որ մեր կովկասցիները ենթարկւում են եւրոպական կուլտուրայի ազդեցութեանը, որ մեր տնայնագործները նորաձեւութիւններ են մտցնում իրանց զբաղմունքի մէջ—դա, ի հարկէ, միսթարական և ցանկալի երեոյթ է, բայց աւելի ցանկալի է որ նրանք ուշք դարձնեն ոչ միայն արտաքինի (գոյների, նկարների կային), այլ և ներքին էութեան վրայ: Յանկալի է, որ նրանք օր առաջ ձեռք բերեն կատարելագործուած ոստայններ և ուրիշ գործիքներ, որ նպատակադրմար ձեռով բարեկարգեն նիւթեղէններ գնելու և պատրաստի իրերը վաճառահանելու միջոցները: Այստեղ շատ մեծ դեր խաղալ կարող են ընկերակցութիւնները... Անհրաժեշտ է այդպիսի կազմակերպութիւններով զարկ տալ մեր տնայնագործութեանը, որ դեռ բաւական ժամանակ ազգու նշանակութիւն է ունենալու տընտեսապէս դեռ չը զարգացած Կովկասի համար:

Ն Ե Ր Ք Ի Ն Տ Ե Ս Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

Խօսք և գործ.—Յուդահանդէսի առիթով կայացած ժողովներ.—Իրաւարանական օգնութիւն ազգաբնակութեան.—Գեղարուեստական դպրոցի նշանակութիւնը.—Բագուի առևտրական դպրոցը.—Մեր հասարակութեան քնքովը վերաբերմունքը դէպի կեղծ անանկները.—Հաղորդակցական միջոցների պակասութիւնը մեր երկրում.—Հեղուկ վառելիքի անմատչելիութիւնը մեր գաւառական գործարանների համար.—“Редакция” շաբաթաթերթի խափանումը.—Բարձրագոյն բէսկրիպտ

Թէ Գիւղատնտեսական Ընկերութեան նախաձեռնութեամբ կայացած զանազան ճիւղերի ժողովները և թէ Բժշկական Ընկերութեան գումարած Կովկասի բժիշկների համաժողովը հնարաւորութիւն տուին ցուցահանդէսի առիթով Թիֆլիս ևկած մեր երկրի զանազան մասնագէտներին հրապարակական քրննութեան ենթարկել մեր կուլտուրական կեանքի առաջադիմութեան համար շատ կարևոր խնդիրներ։ Անշուշտ թէ այդ կայացած և թէ կայանալի ժողովներում (մամուլի և անասնաբույժների) շօշափած բազմաթիւ հարցեր շատ առաջ արդէն արծարծուած են եղել և մեր Կովկասեան մամուլի մէջ *), սակայն, այնուամենայնիւ, այդ հարցերի մասին գործնական կեանքին աւելի մօտ կանգնած մասնագէտների կարծիքները առանձին կարևորութիւն ունեն, որովհետև աւելի մեծ չափով են կրում ոչ միայն տեսական մտքի, այլ և սոսկ իրականութեան դասերը։ Այդ համաժողովներում կենդանի խօսքը, մտքերի փոխադարձ շփումից և տարբեր կարծիքների բաղխումներից, ինչպէս և կեանքից վերցրած փորձերի և դիտողութիւնների առատ նիւթերից՝ ստեղծում է գործելու ծրագիրներ։ Անշուշտ այդ ծրագիրների վրայ ազդել է հասարակական այս կամ այն իդէալի կնիքը և հէնց դրա մէջ պէտք է տեսնել մամուլի կատարած դերը. բաւական է, օրինակ՝ յիշել այն նշանակութիւնը, որ տրուում էր կօօպերացիայ-

*) Համեմատիր, ի միջի ալլոց, „Մշակ“, 1899 թ. № 184.

ին, զեմտվոյին, մասսայի կրթութեան, ժողովրդի առողջապահական գրութեան, սակաւահողութեան կային, համողութեւն համար որ խօսքը, հրապարակախօսական քարոզը, անհետեանք չէ անցել:

Ի հարկէ, այդ ժողովներումն էլ դեռ միայն խօսքեր, ցանկութիւններ էին լսուում, բայց չէ որ նախ հարկաւոր է որ ասուի այն բոլորը, ինչ կարելի է ասել այս կամ այն հարցի մասին, որ յետոյ միայն իրագործման մասին մտածուի: Գործը իբրեւ արդիւնք, ի հարկէ, աւելի կարեւոր է, սակայն առանց խօսքի նախապատրաստող դերի անկարելի է լուրջ և կեանքի պահանջներին համապատասխան գործունէութեան ծրագիր որոշել. իսկ անծրագիր, որոշ ուղղութիւնից զուրկ գործունէութիւնը միայն զուր տեղը ոյժեր և միջոցներ կարող է վաճառել: Այլ բան է ցանկալի, որ մարդիկ հէնց միայն խօսելու պրօցէսին նշանակութիւն չը տան, այլ՝ ոչ պակաս եռանդով և իրագործման մասին հոգան:

Մի ժամանակ խօսքի ստադիայում էր նաև ժողովրդին իրաւաբանական օգնութիւն հասցնելու խնդիրը. մասնաւոր եռանդով արծարծում էր այդ զաղափարը, յենուելով արդարութեան, ժողովրդի ընդհանուր օգտի վրայ: Եւ այդ «քարոզը» ապարդիւն չանցաւ. վերացական, աղարուխտական զաղափարը համակրանք զտաւ. նոյն իսկ այն դասակարգի մէջ, որի անձնական շահը կարծես հակառակ բան լինէր պահանջում. մայրաքաղաքների փաստաբանները իրանք իրանց բարի կամքով հիմնելին իրաւաբանական խորհրդակցարաններ, ուր ձրի կամ չնչին վարձատրութեամբ տրուում էին չքաւորներին իրաւաբանական խորհուրդներ, գրւում էին դատավարական թղթեր կային: Ինչպէս հիւանդանոցը միջոց էր տալիս և՛ չքաւորներին օգտուել բժշկական գիտութեան բարեքներին, այնպէս էլ իրաւաբանական խորհրդակցարանները (կօնսուլտացիա) օրէնքի հովանաւորութիւնը գիւրացնում էին չքաւոր մարդկանց համար: Իսկ մինչև այդ չքաւորները կամ պէտք է ահադին նիւթական գոհաբերութիւններ անէին իրանց դատը պաշտպանելու համար կամ ստիպուած էին դիմել աւելի աժան նստող զանազան զրազիրների և «աբլակատների» խորհուրդներին, որոնք մեծ մասամբ գործին տալիս էին սխալ և կորստաբեր ուղղութիւն: Այդպէս ահա օրէնքի բարերար պաշտպանութիւնը դառնել էր սեփականութիւն միայն ունեւոր դասակարգի, իսկ չքաւոր անհատը, ինչպէս հիւանդութեան դէպքում բժշկական անխնամութեան չնորհիւ զոհ էր գնում հիւանդութիւններին, այնպէս էլ իրաւաբանական անօգնականութեան պատճառով զոհ էր դառ-

նույն հասարակական կեանքի անարդարարութեան և յաղթւում աւելի ունենորից, թէկուզ այդ վերջինը անարդար լինէր:

Այդ է պատճառը որ գաղափարի յաղթութիւն կարելի է համարել թիֆլիսի երգուեալ հաւատարմատարների և դրանց օգնականների ջանքերով մեր քաղաքում բացուած իրաւաբանական խորհրդակցարանը: Թող թիֆլիսի փաստաբանների այդ օրինակը վարակիչ լինի Անդրկովկասի և այլ քաղաքների իրաւաբանների համար. դրանով ինտելիգենցիան կատարած կը լինի իր պարտականութիւններից դոնէ մէկը դէպի մասսան:

Յօսքից գործ է դառել և թիֆլիսում Գեղարուեստական դպրոց ունենալու ցանկութիւնը: «Ոչ միայն հացիւ կեցցէ մարդ»: Առանց գեղարուեստի մարդու կեանքը զրկուած է իր հրապույրներից: Նոյն իսկ կենդանիներից մի քանիսը զուրկ չեն իրանց նիստ ու կացը զարդարելու ցանկութիւնից: Այդ գեղարուեստական պահանջից զուրկ չէ և վայրենին:

Մենք, կովկասցիներս, չենք կարող փայլել առանձին գեղարուեստական ներութեամբ: Գեղեցկի զղացմունքը կոմ ճաշակը շատ թոյլ է զարգացած մանաւանդ հայերիս մէջ: Դրա մէջ համոզուելու համար բաւական է տեսնել մեր գիւղացիների որջերը, որ տուն են կոչւում, բաւական է տեսնել զօկ կանանց գլխի աշտարակաձև զարդարանքը...

Մեր ճաշակի դեհիկութիւնը երևում է ոչ միայն մեր նիստ ու կացից, այլ և մեր արհեստաւորների, մեր տնայնադործների շէնքերից. ինքնուրոյն, նուրբ և առաջադիմող ճաշակ դուք չէք տեսնիլ այդտեղ, այլ կրկնութիւն հին ձևերի կամ անտաշ, ստրկական նմանողութիւն եւրոպականի: Հետեալաբար մի գեղարուեստական դպրոց կարող է նշանակութիւն ունենալ մեզ համար ոչ միայն մեր ժողովրդի հոգեկան կարողութիւնը ազնուացնելու, այլ և նրա տնտեսական աջողութեան տեսակէտից: Ուստի ցանկալի է որ թիֆլիսում բացուած Գեղարուեստական դըպրոցը ձգտի կրթել մասսայի ճաշակը, զարդարել նրա կեանքը և զարկ տալ տնայնադործական և արհեստաւորական կերտուածների նրբաճաշակութեան:

Այլ նպատակ ունի Բագուում բացուած Առևտրական դըպրոցը: Առևտրի հին սիստեմն էր—խաբեբայութիւն և խորամանկութիւն: Իսկ կեղծ անանկութիւնը, «տակով տնելը» այժմ էլ մի քաջագործութիւն է համարւում մեր մէջ և ոչ ոք երեսը չուռ չի տալիս այդ տեսակի խոշոր գողերից:

Այնքան ըթացած է մեր մէջ բարոյական մասշտաբը, որ կեղծ անանկներին միջոց էլ ենք տալիս փառաւոր ապրել տակով արած փողերով: Այնքան սոսկալի է այդ բարոյական անկումը,

որ կեղծ սնանկի գործերը կարդի դնողները (ադմինիստրացիա) դեռ նախ և առաջ այդ գողերի համար փառաւոր ապրուստ ապահովելու մասին են հոգ տանում: Երեկուայ գեադան յանկարծ սնանկանում է մի քանի հարիւր հազարով: Բոլորը լաւ գիտեն, որ նա «տակով է արել», բայց դա անմեղ մի շարաճճութիւն է համարւում և «ադմինիստրացիան» որոշում է որ, բացի թագ-ցրած գումարներից, այդ երեւի «կոմերսանտը» ստանայ այնքան էլ, որ կուրօրտներում կարողանայ վերականգնել իր թանկագին առողջութիւնը... Փոխարէն բանտ նստացնել, փոխարէն պատժել այդ աւաղակներին դեռ հովանաւորում են. իսկ օրէնքը Սիբիր է ուղարկում մի թշուառ գողի, որին գուցէ սոփն է ստիպել ուրիշի սեփականութիւնից օգտուելու: Այո, շատ և շատ քնքոյշ ենք դէպի «կեղծ սնանկները», դրանցից չեն խորշում և մեր «խէշալիստ» ինտելիգենտներից շատերը...

Ահա այդ է մեր առևտրական աշխարհի մթնոլորտը, այդ է մեր կոմէրսանտների «սիստեմը»: Ինքն ըստ ինքեան պէտք է հասկանալի լինէր, որ այդ երանելի պայմանները չեն կարող ապահովել մեր առևտրականներին եւրոպականաձև կազմակերպուած նմանօրինակ ձեռնարկութիւնների մրցումից: Միայն ընդհանուր զարգացումը և գործնական գիտութիւնը կարող են մեր մէջ պատրաստել իսկական առևտրականներ և արդիւնագործներ: Որքան բարձր լինեն իրանց զարգացումով և մասնագիտական նախապատրաստութեամբ մեր առևտրականները, այնքան աւելի հեշտ կը լինի մտցնել մեր կեանքի մէջ աշխատանքի գրութիւնը բարւոքող վերանորոգութիւններ: Բնականաբար չի կարելի չը ցանկալ որ Անդրկովկասի այդ երկրորդ առևտրական դպրոցն էլ ծաղկի և տայ օրէցօր տնտեսապէս զարգացող մեր երկրին արժանաւոր գործիչներ:

Այդպիսի գործիչների կարևորութիւնը աւելի ևս մեծ է դառնալու մեր երկրի հաղորդակցական միջոցների բարւոքումներից յետոյ: Այժմ մեր ճանապարհները դեռ շատ հեռու են նոյն իսկ կենտրոնական Ռուսաստանի հաղորդակցական ղեւրութիւններից: Ստեփենսօնի գիւտը 73 տարուց յետոյ դեռ միայն նոր նոր է մուտք գործում Արարատեան դաշտում. չոգեչարժի սուլոցը դեռ չի հնչել «ջրհեղեղին վկայ» Երևանում... Այդ երկաթուղային երակը և նրա շարունակութիւնը անշուշտ մեզ աւելի սերտ է կապելու Ռուսաստանի միջոցով և համայն աշխարհի հետ: Նա առաջացնելու է մեր երկրում նիւթերի և գաղափարների աւելի արագ շրջանառութիւն: Արարատեան դաշտի աղգաբնակութեան ոչ միայն տնտեսական, այլ և դասակարգային յարաբերութիւնները տալն ու վրայ են լինելու. նահապետական

կեանքը, բնական տնտեսութիւնը աւելի արագ քայլերով են վերանալու և եւրոպական քաղաքակրթութեան հզօր հոսանքը լուսաւոր և մութ կողմերով ողողելու են մեր երկիրը: Հայի ինքնուրոյնութիւնը ամենամեծ վտանգի է ենթարկուելու: Մըրցումը առևտրական և արդիւնագործական ասպարէզներում աւելի է սաստկանալու մեր երկիրը խուժած եւրոպացիների շնորհիւ: Ահա այդ մրցման դէմ մեր առևտրականների հին սիստեմը նոյնը կը լինէր, ինչ ազնոյներով մարտը կրուպպի թնդանօթների դէմ:

Այն օրից, երբ հինաւուրց Մասիսի ստորոտում կ'երևայ հրաշունչ կառքը.—համաշխարհային կեանքի վիթխարի զարկը աւելի ուժգին կը թնդայ և հայի կեանքում, սաստկացնելով հնի և նորի մաքառումը: Ի հարկէ, երկաթուղու Երևանի ճիւղը բաւական չէ. մեր երկրի ամբողջութեան զարգացման համար շատ կարևոր են երկաթուղային ճիւղերի մի խիտ ցանց, իսկ մինչ չունենալ շատ տեղերում նոյն իսկ հասարակ խճուղիներ: Այդպէս, օրինակ, Եւլախից խճուղին գնում է հարաւ մինչև Կօրիս. դէնը կարծես մարդիկ չը լինեն ապրում իրանց հաղորդակցական պահանջներով: Կօրիսը Հին-Նախիջևանի հետ միացնելու համար հարկաւոր էր չարունակել ևս 80 վերստ մինչև Բիչաւնազ: Այն ժամանակ ստիպուած չէին լինի Հին-Նախիջևանի գաւառի բնակիչները, օրինակ, Բագու, Մոսկուա գնալու համար, Կօրիս-Շուշի-Եւլախ կարճ ճանապարհը թողած, մի ահագին պտոյտ անել Աղստաֆայի վրայով: Կամ բերենք մի այլ օրինակ: Յայտնի է թէ՛ ճրքան աղքատ է մեր երկիրը անտառներով և վառելիքով. մինչդեռ Բագուի մագուտը իբրև շատ ձեռնտու հեղուկ-վառելիք կարող էր չարժեղ մեր գաւառների բոլոր գործարանների մեքենաները, եթէ ունենայինք կարգին ճանապարհներ: Սակայն ներկայումս լինչպէս, դիցուք, Օրդուբադի մետաքսագործարանատէրը բերել տայ Բագուից մագուտ, երբ միայն ճանապարհի քրէհ նա պէտք է տայ պուղին մի ուրիշ: Բնականաբար նա գերադասում է գնել իր գիւղացիներից ծիրանի և այլ փայտ ու այրել: Թէ՛ ճրքան ձեռնտու է հազար ու մի նեղութիւններով մեծացրած պողի ծառերը կտրտել վառելիքի համար, այդ թողնում ենք վճել մեր ալպեգործներին: Աւելի նպաստաւոր չէ Բագուից համեմատաբար մօտ գտնուող Նուխուայ մետաքսագործարանատիրոջ համար. պուղը 7 կոպէկ արժողութիւն ունեցող մագուտը մինչև հասնի Նուխի, ճանապարհածախսով դառնում է 40 կոպէկ, այն էլ եթէ անձրևային չէ եղանակը, հակառակ դէպքում սալլապանը Եւլախից Նուխի կը վերցի պուղավճար 30 կոպէկ:

Ահա ձեզ մի գուտ Տանտալոսի տանջանք. բազուեցիք չը գիտեն ում ծախսն իրանց ծովացած հեղուկ վառելիքը, իսկ մեր գաւառական բազմաթիւ գործարանները հեղուկ վառելիքի ծաւալից տոչորուում են: Եւ դեռ զարմանում ենք որ մեր նաւթը չի գնում արտասահման, չի մտնում կենտրոնական Ռուսաստանի գործարանները, երբ տեղային բնական այդ հարստութիւնը անմատչելի է նոյն իսկ մեր Անգրկովկասեան գաւառների արդիւնագործների համար: Եթէ ունենայինք կարգին հաղորդակցական պայմաններ, մեր «կրիզիսներից» շատերը երբէք չէին ունենայ այն ծայրայեղ սուր բնաւորութիւնը, որին ականատես ենք այժմ նաւթային կրիզիսի դէպքում:

ԼԵՒՈՆ ՍԱՐԳՍԵԱՆ

Ներքին գործերի մինիստրի կարգադրութեամբ, համաձայն գրաքննչական օրէնքի 131 յօդուածի, խափանուեց Պետերբուրգում լոյս տեսնող «НѢДѢЛЯ» չաբաթաթերթը:

ՄԵԾ ԻՇխան Միխայիլ Նիկոլաեվիչի անունով տրուած Բարձրագոյն Րէսկրիպսը

Ձերդ Կայսերական Բարձրութիւն. Վրաստանը Ռուսաստանի հետ միացնելու դարեւոր տարեդարձի տօնախմբութեան արժանայիշատակ օրը ես գոհութեամբ կանգ եմ առնում մեր անցեալի այս փառաւոր երեսի վրայ: Հարիւր տարի առաջ Վրաստանի Թագաւոր Գէօրգի Իրակլիեւիչ զրեց իրան և իր երկրը ի Տէր հանգուցեալ Կայսր Պաւլէ I-ի հովանաւորութեան և իշխանութեան տակ: Այդ կամաւոր հպատակութեամբ սկիզբ դրուեց Կայսրութեան հետ Վրաստանի անխզելի միացման և Ռուսական Պետութեան տարածման Կովկասեան լեռնաշղթայի միւս կողմը: Այն ժամանակից վրաց ժողովուրդը և մանաւանդ վրաց ազնուականութիւնը անփոփոխ ցոյց են տալիս հաւատարմութեան օրինակ Ռուսաց Թագաւորներին և իրանց նոր հայրենիքին:

Պատերազմների բոլոր դաշտերում, որտեղ անցեալ դարի ընթացքում մեր զօրքերը կուրծք առ կուրծք հանդիպում էին Ռուսաստանի բոլոր թշնամիներին, վրաց իշխանների, թաւադների և ազնաւորների սերունդները թափում էին իրանց արիւնը ռուսական գործի համար և իրանց արիական քաջութեամբ նպաստում էին ռուսական զէնքի աշողութեան: Քիչ չեն այն վրացական իշխանական և ազնուական անունները, որոնց պատմութիւնը մտցրել է ռուսական զօրքի անթառամ փառքով պսակ-

ուած զօրավարների ցանկը. այդպիսի անուններ յայտնի են և այն անձերի թուում, որոնք յարգանք են վաստակել ժամանակակիցների կողմից և բարի յիշատակ թողել յետնորդներին իրանց օգտակէտ գործունէութեամբ քաղաքացիական վարչութեան մէջ:

Արդարացի կերպով ուշադրութեան առնելով վրաց ազնուականութեան մատուցած պետական ծառայութիւնները Ռուսաստանին, որոնք արժանացել են շատ անգամ իմ Նախորդների ողորմած գնահատութեան, ես յայտնում եմ նրան իմ Կայսերական և Արքայական բարեհաճութիւնը: Այս բարեհաճութեան իբրև տեսանելի ապացոյց թող ծառայէ այն, որ ես իմ Ներկայացուցիչ ընտրեցի ներկայ տօների ժամանակ Ձեր Կայսերական Բարձրութիւնը, Կայսերական Տան Աւագագոյն անդամին, որ կարողացել է իր երկարամեայ փառաւոր և բարեացակամ վարչութեան ժամանակ Կովկասեան երկրում ներշնչել նրա ազգաբնակչութեան մէջ անկեղծ սէր և անձնուիրութիւն դէպի ինքը:

Կամենայով նշանաւոր կացուցանել Վրաստանի Ռուսաստանի հետ միանալու հարիւրամեայ ապրելարձը մի քանի միջոցների ձեռնարկութեամբ, որոնք կարող են ապահովել վրաց ժողովրդի ստիպողական կարիքների գոհացումը, ես բարւոք համարեցի.

1) Հիմնել Վրացիկավկազում կադէտների կօրպուս և այս միջոցով աւելացնել ձրիավարժների տեղերի թիւը, որոնք տըրւում են պետութեան՝ կադէտների կօրպուսների մէջ Թիֆլիսի և Գութայիսի նահանգների տոհմական աղնուականների որդիներին:

2) Իբրև նպաստ Թիֆլիսի և Գութայիսի նահանգների ազնուականներին՝ մատաղ սերունդի կրթութեան և դաստիարակութեան գործում, տալ իւրաքանչիւր տարի պետական գանձարանից քառասուն հազար ռուբլի երկու նահանգների համար, յանձնելով տեղական նահանգական սզնուականութեան ժողովներին՝ յայտնել իրանց ցանկութիւնը յիշեալ գումարի գործածութեան մասին և ներկայացնել իրանց մտադրութիւնները այս առարկայի վերաբերմամբ Կովկասի քաղաքացիական մասի կառավարչապետին՝ ըստ ընդունուած կարգի նրանց ընթացք տալու համար:

3) Թիֆլիսի և Գութայիսի նահանգներում տոհմական ազնուականութեան պատկանած հողերը, որոնք Կառավարիչ Սենատին 1900 թուականի յունիսի 12-ին տուած Անուանական Հրամանագրով ազատուած են պետական հողային հարկից ներ-

կայ եռամեակի ընթացքում, սկսած 1901 թուից, ազատել և հետևեալ 1904—1906 եռամեակի ընթացքում յիշեալ հարկի վճարումից:

4) Տալ Թիֆլիսի նահանգական ազնուականութեան ժողովին իրաւունք կարգադրել Թիֆլիսի ազնուականութեան հողային բանկի զուտ արդիւնքների այն մասերը, որոնք համաձայն նրա կանոնադրութեան, յատկացւում են Թիֆլիսի նահանգի հողատէր և հողագործ ազգաբնակչութեան հասարակական կարիքները լրացնելու և տեղական ազնուականութեան համար գիւղատնտեսական զրամագլուխ կազմելու նպատակով՝ այն պայմանով, որ ժողովի որոշումները հասարակական կարիքների համար յատկացուող գումարների մասին ներկայացուեն Կովկասի քաղաքացիական մասի կառավարչապետի հաստատութեանը:

5) Տալ նոյն ազնուականութեան, Թիֆլիսի ազնուականութեան հողային բանկի լիկվիդացիայից յետոյ մնացած գումարները բաժանելիս, համաձայն այն աղբիւրների, որոնցից նրանք ստացուած են, սեփականութեան իրաւունք այդ գումարների և այն մասի վրայ, որ բաժին կ'ընկնի ի Տէր հանգուցեալ Ալեքսանդր II Կայսրի հրամանով բանկին տուած զրամագլխին, և

6) Ներել արքունական պալատների հաշւում ցոյց տուած մինչև 1901 թուի յունուարի 1-ը գանձարանին հասանելիք այն տուրքերի և տուգանքների ապառիկները, որոնք վերացուած են՝ 1900 թուի յունիսի 12-ին Պետական Խորհրդի հաստատած կարծիքով, ջնջելով այդ ապառիկները և տուգանքները հաշիւներից:

Տալով միւստորներին համապատասխան ցուցմունքներ իմ այդպիսի կամքը կատարելու համար, ես յանձնարարում եմ Ձեր Կայսերական Բարձրութեանը յայտարարել այդ բանի մասին Թիֆլիսի և Քութայիսի նահանգների ազնուականութեանը և Անդրկովկասեան երկրի ամբողջ ազգաբնակչութեանը:

Մնում եմ դէպի Ձեզ առ միշտ բարեհաճ

Իսկականի վրայ Նորին Կայսերական Մեծութեան Սեփական ձեռքով գրուած է՝

և ի սրտէ Ձեզ սիրող
«ՆԻԿՈԼԱՅ»:

Լ. ԾԱՄԱԿԻԷՆ,

1901 թ. սեպտեմբերի 7.

ԳԱԻԱՌԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔ

Գեղջկուհին Արարատեան դափնում

Հետեւելով տարբեր տեղերում մեր ժողովրդի կեանքին, մենք եկել ենք այն եզրակացութեան, որ կնոջ դիրքը այն տեղերում, ուր պարսիկ տարրը սակաւ է, աւելի բարձր է: Օրինակ՝ Նոր-Բայազէտի, Դարաչիչազի և Աբարանի չրջաններում, ուր ազգաբնակութիւնը համարեա բացառապէս բաղկացած է հայ տարրից, կինը աւելի յարգ ունի, նրա պատիւը, նրա իրաւունքները աւելի են գնահատուում, քան այլ տեղեր, և չը նայած այդ չրջանների բնութեան աղքատութեան, հետեւապէս տնտեսական ծանր պայմաններին, կինը դաշտային աշխատանքներին մասնակցում է այն չափով, ինչ չափով ներում են նրա ֆիզիկական ոյժերը: Մինչդեռ Արարատեան դաշտում, բերքերով հարուստ այդ տափարակի վրայ, ուր պարսիկ տարրը բնակեցրած է մեծ չափով, տղամարդը իւրացրել է ծուլութիւնը, իսկ կինը դաշտային աշխատանքներ է կատարում. և այդպիսով կազմուել է բանուոր կանանց մի դասակարգ:

Հայ կնոջ վիճակը ծանր վիշտ և կարեկցութիւն է պատճառում տեսնողին: Նրա վրայ է ոչ միայն գիւղական ամբողջ տունը իր բոլոր հոգսերով, այլ և դաշտային աշխատութիւնների մի մեծ մասը:

Գիւղ ասած տեղում, մանաւանդ դաշտային աշխատանքների ժամանակ, գիւղացին ոտքի է կանգնում շատ վաղ, նոյն իսկ կէս գիշերին: Այդ ժամանակ ոտքի է կանգնում և գեղջկուհին, որ ամուսնուն դաշտ ճանապարհելուց յետոյ կուժը առած շտապում է աղբիւր, ապա կովերը կթում և տաւարը քրջում դէպի նախիրը: Արեւ դեռ նոր ծագած, գիւղի խրճիթներից ծուխը բարձրանում է դէպի վեր, իսկ գեղջկուհին շտապով հունցում է սովորական չափով խմոր և մի երկու ժամ անց թոնդիրը քաշած և տաք լաւաշները ու մի կովկիթ էլ մածուն կամ թանով առած՝ շտապում է դէպի ամուսինը: Այնտեղ

նա օգնում է ամուսնուն խուրձեր կապելում, փոյխ անելում, նոյն իսկ սայլը բարձելում: Նա վերադառնում է տուն մի փոքր վաղ—նախիրը կը գայ, կովերը պիտի կթել, խուրձերը կապելու կեմեր պատրաստել յաջորդ օրուայ համար: Կասելը աննշան բացառութեամբ նոյնպէս կատարում է գեղջիկունին. իսկ ձմեռը շարունակ նոյն ջուրն ու խմորը, նոյն թոնիրն ու թանովը, նոյն տունն ու հոգսը դրա վրայ աւելացրած տնայնագործութեան մի քանի ճիւղերը, ինչպէս՝ գուլպա, կարպետ, ջէջիւմ, շալ գործելը: Այսքանով համարեա վերջանում է լեռնոտ մասերում կնոջ աշխատանքը, եթէ չը հաշուենք դաշտային մի ծանր աշխատանք բացառապէս երաշտ տարիներում, երբ հացահատիկների ցողունը շատ կարճ աճելով պիտի արմատից հանել կամ ժողովրդական բառով, փետել, որ կատարում են կանայք:

Այլ պատկեր է ներկայացնում Արարատեան դաշտը: Այստեղ գիւղատնտեսութիւնը բազմակողմանի լինելով, բարդ պայմանների մէջ է դրել դաշտեցի կնոջը:

Բացի լեռնային մասերում մշակուող բերքերից, Արարատեան դաշտում մշակում են նաև խաղող, բրինձ և բամբակ, իսկ սրանցից իւրաքանչիւրը առանձին վերրիւած՝ աւելի խնամք և հոգացողութիւն է պահանջում, քան միւսները միասին: Սակայն տեսնենք թէ ինչ չափով դաշտեցին պատրաստուել է ահազին աշխատանք պահանջող գիւղատնտեսական իր պարապմունքներին:

Արարատեան դաշտը կլիմայական աննպաստ դրութեամբ մեծապէս աղքել է տղամարդու ֆիզիկականի և բնաւորութեան վրայ, միացնելով նրա մէջ այն աշխուժութիւնը, որ յատուկ է լեռնային մասերում ապրող ժողովրդին, բացի այդ խաղողի մշակութիւնը և գինու առատութիւնը բաւական նպաստել են հարբեցողութեան տարածման այդ ժողովրդի մէջ: Եւ ահա այս բոլորը միասին դաշտեցուն ընտելացրել են ծուլութեան, նրա հետ միաժամանակ նաև հարբեցողութեան:

Ուլ եղել է հնձի ժամանակ, Երևանից 30 վերստ հեռաւորութեամբ, Գեառնի Բասարի գիւղերում, անշուշտ նկատած կը լինի, թէ ինչպէս գիւղացին՝ ինքը անընդունակ աշխատելու, այս և այն կողմ ընկած հարցնում է «կոյին», այսինքն սարեցուն և թաթին կամ պարսկաստանցի հնձուորին՝ իր արտը հնձել տալու համար: Եւ յաճախ կը պատահէք տեղացիների, որոնք անգործ շրջելով չեն համաձայնում նոյն իսկ մի ուղբով աշխատելու. մինչդեռ այդ միևնոյն ժամանակ կանանց և աղջըկերանց խումբը փռուած տափարակ և տաք դաշտերում աշխատում են օրնիւրուն ուրիշների համար մի չնչին վարձով:

Դաշտեցի կինը բացի այն որ կատարում է սարեցու կնոջ կատարածը, միննոյն ժամանակ հսկում է խաղողի այգու վրայ, հնձում և չալակով տուն է կրում այգու ահագին խոտը, կատարում է բամբակի ցանքերի քաղհանելու ծանր և տևողական աշխատանքը և վերջապէս նրա վրայ է ընկած բամբակ ժողովելու կամ կոկոնից հանելու գործողութիւնը: Այս աշխատանքներին տղամարդը համարեա մօտ չի գնում:

Կինը գնում է բժար (քաղիան): Բայց ի՞նչ է բժարը: Բամբակի բոյսը բաւական զգայուն է. նա սերմանելու օրից, այն է ապրիլի վերջերից, պահանջում է մեծ հոգադրութիւն: Ցանելուց 10—15 օր յետոյ յայտնւում են բոյսի առաջին ծիւլերը, նրանց հետ միաժամանակ նաև զսնազան վնասակար խոտեր, որոնք խանգարում են բամբակի բոյսի կանոնաւոր աճման, և ահա այդ վնասակար բոյսերից ցանքը պիտի ազատել, այլ խօսքով քաղհանել: Այդ գործողութիւնը 15 օրը մի անգամ կրկնւում է այնքան, մինչև որ բոյսը բաւականին աճում, զարգանում է, այնպէս որ այս աշխատանքը ամենամեծ և ամենատևողականն է, այն էլ մայիս, յունիս և յուլիս ամիսների սարսափելի շրջերին: Համարեա անխտիր՝ հարուստ թէ աղքատ, բացառապէս կանայք և օրիորդներ ամառուայ ընթացքում դեռ վաղ առաւօտից վերցնելով մի-մի երկարակոթ ուրազ, քաղհանելու միակ գործիքը, ուսներին դրած՝ խումբ-խումբ դուրս գալով գիւղերից, ցրւում են ընդարձակ դաշտերը: Հասնելով արտին, մինչև գետինը կռացած ուրազները իջեցնում են հողի մէջ և բաւական վարժութեամբ հանում թէ վնասակար խոտերը և թէ խիտ բուսած տեղերում նոյնիսկ բամբակի բոյսերը, որոնք կարող են խանգարել կանոնաւոր աճման: Այսպէս չարունակ գնալով և հասնելով արտի միւս ծայրը, նորից վերադառնում և նորից չարունակում են վաղ առաւօտից անընդհատ, մինչև երեկոյ: Այս աշխատանքը շատերին թերեւ հեշտ երևայ, սակայն բաւական է տեսնել յունիս ամսում բոցեղէն ճառագայթների տակ կռացած և քրտինքի մէջ կորած արանցի չարքաշ կնոջը, որ մարդ համոզուի թէ այդպիսի ծանր աշխատանքին ընդունակ է միմիայն դաշտեցի կինը:

Դաշտեցին ընդարձակ խոտատեղիներ չունի, ինչպէս սարեցին, այլ նրան խոտ մատակարարում է նրա այգին: Եւ այդ խոտը մեծ մասամբ հնձւում և տուն է կրւում կնոջ ձեռքով:

Դաշտային գիւղերում արեգակը մտնելուց յետոյ այգիներից և դաշտերից դառնում է տուն կանանց խումբը՝ չալակներին մի-մի բեռ կանաչ խոտ: Նրանցից շատերը այնքան մեծ

չալակ են վերցնում, որ ծանրութեան տակ կռայած, ձեր գուլթն են շարժում:

Պակաս ծանր աշխատանք չէ նաև «չանաքը»: Բամբակը հասնում և հաւաքւում է սեպտեմբեր և հոկտեմբեր ամիսներին, երբ Արարատեան դաշտին յատուկ ընտելիւնը միանգամից փոխուելով, երեկոները և առաւօտները դաշտ դուրս գալը ցրտից և խոնավութիւնից անտանելի է դառնում: Չը նայած այդ հանգամանքին, չանաքը կամ բամբակ հաւաքելը, որ մէկ երկու անգամով չի վերջանում, ամբողջովին ընկել է կնոջ վրայ և չանաքչի կանաչը գոգնոցները կապած սառը տունկերի և անագին շաղի մէջ թրջուած, դողդողալով և սառած մատերով դուրս են քաշում բացուած կոկոններից բամբակ, շարունակելով այդ մինչև հոկտեմբերի վերջը, յաճախ նոյն իսկ նոյեմբեր ամիսը:

Բամբակի ինչպէս քաղհանելը, այնպէս էլ չանաքը պահանջում է չուտափողթ աշխատանք, այդ պատճառով յաճախ չունենոր մարդիկ նոյն իսկ վարձում են մշակներ: Եւ անա տանափինոջ յետևից դէպի արան են գնում կանանց և օրիորդների մի շարք. որը այրի է կամ որբ, որի ամուսինը հարբեցող է կամ ծոյլ, մի խօսքով բոլորը՝ թշուառներ և բախտից հալածուածներ: Նրանց դէմքը արտայայտում է վիշտ ու թախիծ, նրանց հագուստը՝ չքաւորութիւն: Դաշտեցի կիներ յաճախ իր ծծի երեխան զրկած է դիմում դաշտ, տարի օրուայ դժոխային աշխատանքը կատարելու, բայց թէ վարձատրութեան որպիսի խզճուկ չափով, այդ երեւակայել չէք կարող: 20—15 նոյնիսկ 10 կողէկը սովորական չափ է բանուոր կնոջ օրուայ աշխատանքը վարձատրելու համար...

Տղամարդուց աւելի պարտաճանաչ կիներն է, աշխատող և բարեխիղճ՝ դարձեալ նա, սակայն նրա վարձատրութեան չափը այնքան չնչին է, որ զրանով միմիայն կարելի է չափել թէ կնոջ նշանակութիւնը որ աստիճան ընկած է այդ շրջաններում: Այն միջոցին, երբ սարեցին կամ թաթ հնձուորը ստանում է 80 կողէկից սկսած մինչև 1 ոտբլի օրավարձ, կնոջ օրավարձը այդ վարձի մի քառորդից չի անցնում: Եւ այս հանգամանքը բաւական էր կնոջ ինքնասիրութիւնը վիրաւորելու մինչև արտի խորքը: Որքան էլ այս սովորական երեոյթների կարգը անցած լինի, բացարձակ տրտուենքների տեղիք չը դառնալով, բայց շատ բաւական է, որ ընտանեկան կարիքի և հոգսի տակ կանանցի զգայուն սիրտը շատ դառնացած լինի:

Հոգեկան ոչ մի գրութիւն այնքան ուժեղ կերպով չի արտայայտուել մարդու դէմքի վրայ, խօսակցութեան և երգի մէջ, որքան վիշտն ու տանջանքը: Տղամարդը Արարատեան դաշ-

տում բնաւորութեամբ անտարբեր, գէմբով ինքնաբաւական, երգում է այն ժամանակ, երբ գինու աղբեցութեան տակ է գտնւում, լաւ արամադրութեան մէջ է: Նա երգում է հնուց մնացած թուրքերէն երգեր, որոնք իրանց բովանդակութեամբ փահլէվանների և հիւրի-փէրիների պատմութեանը այն կողմը չեն անցնում: Բացառութիւն կազմում են չքաւորութեան մասնուած այն գիւղացիները, որոնք իրանց սև օրը մի զոյգ եգնների հետ քարշ տալով, գիտեն օղը լցնել մի ծանր, վշտոտ և մեղամաղձոտ գեղջկական երգով, որի մի քանի աղքատիկ բառերը պտըտւում են իր ռաշպարութեան, եզան ու գոմէշի, մի խօսքով իր տանջանքի շուրջը:

Սակայն այլ է կնոջ հոգեբանութիւնը այս դաշտում: Դաշտեցի կնոջ տխուր դիմագիծը մենք չենք տեսել և ոչ մի տեղ, արեգակից սևացած հոգս ու վիշտը արտայայտող գէմբը, կարծէք կրում է իր վրայ բարձր չղթաներով չրջապատուած նեղ հորիզոն և դաշտեցուն յատուկ մեղամաղձոտութեան կնիքը: Նրա խօսակցութիւնը մեղմ, տոնր տխուր, նրա երգը այնպիսի վիշտ է արտայայտում, որ այդ վշտով համակւում էք և դուք:

Ֆիզիկական ծանր աշխատանքը, տնտեսական ծանր դրութիւնը, մերկ ու քաղցած երեխաները, անգութ վաշխառուն, անխիղճ պարտատէրը,—այս բոլորը վիշտ են պատճառում, վիշտ են երգել տալիս գեղջկուհուն:

Դաշտեցու կնոջ պօէզիան շատ հարուստ է, բայց հարուստ իր մեղամաղձոտութեամբ, իր տխուր, նոյն իսկ վշտոտ մելօդիայով: Դաշտն ու գործը—ահա ուր և երբ է սկսում գեղջկուհին, սկսելով ծանր աշխատանքը և խորասուզուելով վշտերով լի իր կեանքի յիշողութիւնների մէջ, անգիտակցօրէն դնդնալ, համար տալ տխուր և ուրախ բոպէները, մինչև որ զգացմունքները եռալով դուրս են թափւում սրտից հեղեղից էլ ուժեղ մի փղձկումով:

Մենք դաշտեցի կնոջ ամենածանր աշխատանքի միջոցին, այն է յունիս, յուլիս ամիսներում, երբ սկսւում է բամբակի քաղհանը, եղել ենք Արարատեան դաշտում և լսելով բանուոր կանանց բերանից հնչող գեղջկական պօէզիան իր տխուր մելօդիայով, այնպէս զգացուել ենք, որ այդ տանջանքի բոպէին հնչող վիշտը սեփական վշտի պէս ծանրացել է մեր սրտի վրայ, բայց այդ վշտի մէջ իրքան դառնութիւն, անքան էլ քաղցրութիւն զգալով, չենք ուզեցել անջատուել նրանից:

Ընդարձակ տափարակի վրայ միմեանցից հեռու երեւում են բանուոր կանանց խմբեր, որոնց լէլէներաի ձայնը յսկարծ

ելեէջներով ձեր ականջին է դիպում: Մեզմիկ փչող հովը այն-
քան արագութեամբ փոխւում է և մի այլ ուղղութեամբ փչում,
բերելով իր հետ երբեմն ցած, երբեմն բարձր գեղգեղանք, որ
մարդ ականայ ինքնամոռացութեան մէջ ընկնելով, մի րոպէ
մոռանում է շրջապատը և ընկնելով վերացական մի աշխարհ,
զգում է իրան՝ լսելիքը փաղաքշող մի եթերի մէջ: Բայց նորից
ձեր տեսողութեան առաջ ցցւում է իրականը իր հոգսերով ու
վշտերով: Եւ ձեր ականջին կրկին համնում են այդ վշտերի
հեծեծանքները.

Թալանն էկաւ թալանց տարաւ մեր մայր,
Ղօշունն էկաւ վերջրեց տարաւ իմ եարը:
Թալանն էկաւ թալանց տարաւ մեր մայր,
Թուրքը էկաւ սրի քաշեց իմ եարը:

Մի այլ վարիանտ.

Տարան, տարան իմ եարը,
Տարան իմ մէկ ու ճարը.
Սալդաթ տարան իմ եարը,
Բա ռնց կը լինի իմ ճարը:

Սիրահարական երգեր էլ երգւում են գեղջկական պօէ-
զիայի մէջ, բայց նրանք երգւում են նոյնպէս տխուր և հնչւում
վշտի մեղօգիայով.

Տունն արի, տունն արի, տունն արի, եւր,
Մթնել ա, տունն արի, անջիգար եար.
Ղարսայ բերթը բլերայ,
Եարս տակին քնել ա:

Պօէզիայի այդպիսի ձևեր և սիրտը խօսեցնող այդ օրինակ
մօտիւնները հնարաւոր են այնտեղ, ուր վշտի և հոգսերի հետ
ձեռք ձեռքի տուած գնում է մի անարդարութիւն, իսկ ոչ մի
տեղ մարդը այնքան անարդար չէ դէպի իր ամուսինը—կինը,
որքան Արարատեան դաշտում:

ԱՐՏԱՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

Բուդօլֆ Վիրխով իբրև մարդկության կատարեալ տիպար.—Ուտօպիաների նշանակութիւնը.—Վերխովի քաղաքացիական առաքինութիւնները.—Վիրխովի մի հակապատկերը.—Միսս Սոսնի առևանգումը իբրև մակեդոնացիների բողոք քաղաքակիրթ աշխարհի անտարբերության դէմ:

Պրօֆէսոր Բուդօլֆ Վիրխովի ծննդեան ութսունամեակի տօնախմբութիւնը Բերլինում, հոկտեմբերի 12-ին (նոր. տոմ.), շատ սրտաշարժ և վեհ տեսարան էր բացում համամարդկային բարօրութեան իդէալներով բաբախող իւրաքանչիւր սրտի համար: Քաղաքակիրթ աշխարհի բոլոր ծայրերից, առանց կրօնի և ազգի խտրութեան, տեղում էին անկեղծ հիացմունքով և յարգանքներով լի չնորհաւորութիւններ: Այդքան մեծ ժողովրդականութիւն վայելող գիտնականի անձնական տօնը այդպիսով դառնում էր ազգերի եղբայրութեան գաղափարի մի յաղթանակ: Թէև այդ գաղափարը այժմ էլ դեռ ևս ուտօպիա է, ցնորք է, բայց այդ դեռ չի նշանակում, որ անիրագործելի է նա:

Կան մարդիկ, որոնք գին չեն տալիս ուտօպիաներին, մինչդեռ խլէք մարդկութիւնից ապագայ երջանիկ օրերի երազանքը, ուտօպիան, և դուք կը մեռցնէք նրա մէջ՝ ապրելու, գաղափարի համար մաքառելու տենչը և միշտ դէպի առաջ մղող ոգևորութիւնը: Նրա կեանքը կը զրկուի իր հրապոյրներից, մտքի և հոգու թռիչքներից և կը սահմանափակուի մերկանտիլ, ողորմելի, նեղ, եսական գործունէութեամբ:

Որ ուտօպիաներից շատերը չը մնացին անիրագործելի, չորան ապացոյց արդի քաղաքակրթութիւնը իր բազմաթիւ լուսաւոր կողմերով: Ճիշտ է, դեռ մնում են շատ ստուերներ, մուրթ կէտեր այդ քաղաքակրթութեան մէջ, բայց մարդկութեան լաւագոյն ներկայացուցիչների ստեղծած ուտօպիաները հէնց ուղղուած են եղել այդ ստուերներն ու մուրթ կէտերը վերացնելու դէմ...

Պէտք է անուղղելի յոռետես լինել նշանակութիւն չը տալու համար գիտութեան և հասարակական կեանքի մէջ կատարուած և կատարուող առաջադիմութեան: Այդ առաջադիմութեան ամենավիթխարի գործիչներէ մէկն է Րուզօլֆ Վիրխովը, որի ծննդեան օրը համալսարհային յնձութեան մի անկեղծ արտայայտութիւն դառաւ:

Ո՞վ է Րուզօլֆ Վիրխովը, ինչ արաւ նա որ արժանացաւ այդքան մեծ պատիւների: Մեր նպատակից դուրս է տալ այստեղ նրա մանրամասն կենսագրութիւնը և մենք միայն ուզում ենք շեշտել նրա գործունէութեան մի քանի բնորոշ գծերը: Մի հասարակ գերմանացի վաճառականի գաւակ Րուզօլֆը՝ իր անխոնջ աշխատասիրութեամբ, իր բնածին ընդունակութիւններով ու անսպառ եռանդով, իր անկախ, շիտակ ու մարդասէր սրտով, գործելով միայն խաղաղ-կուլտուրական ասպարէզում, արաւ շատ աւելի, քան զանազան թագաւորներ, իշխաններ, զօրապետներ իրանց ահագին բանակներով: Վիրխովը ինքնուրոյն և անկախ մտածող մի գեմօկրատ պրօֆէսօր դառաւ, որի համար հասարակական և քաղաքական կեանքը պակաս կարևոր չէր, քան զուտ գիտական զբաղմունքները: Իբրի գիտնական նա նոր ճանապարհներ բացեց իր մասնագիտութեան մէջ, վերանորոգեց բժշկական գիտութեան ամենակարևոր մասերը: Իբրի մեծ գիտնական, նա չը փակուեց իր մասնագիտութեան խիտնջի մէջ, այլ ջանք գործ դրեց գործնական կեանքի մէջ իրապօրծել ժողովրդի առողջապահական պահանջները: Բերլինը իր բարեկարգութեամբ ամբողջապէս նրան է պարտական: Իբրի պրօֆէսօր, նա չը բաւականացաւ իր պաշտօնական դասաւանդութիւններով, այլ նաև կաղմակերպեց ու մասնակցեց ժողովրդական դասախօսութիւններին: Նեղ մասնագիտութիւնը չէր կարող գոհացնել այդ մեծ գիտնականի լայն մտաւոր պահանջներին, և նա հնախօսութիւնով պակաս չէր հետաքրքրում, քան անատօմիայով, մարդաբանութեան մէջ պակաս գիւտեր չէր անում, քան առողջապահական գիտութեան մէջ:

Գիտութեան ամենափայլուն ներկայացուցիչ լինելով հանդերձ Վիրխովը իր պարսկանութիւնն էր համարում եռանդուն մասնակցութիւն յոյց տալ նաև հասարակական և քաղաքական կեանքում: Նա առաջնակարգ պատգամաւոր էր թէ Բերլին քաղաքի ինքնավարութեան մէջ, թէ պրուսական պալատում և թէ գերմանական ռայստագում: Տաք անկիւնը և լաւ պաշտօնը չէին կարող լուսնել նրան, երբ նա տեսնում էր ազատութեան, արդարութեան և մասսայի բարօրութեան դէմ ուղղած որ և է

վտանգ: Բիւմարկները անգոր էին լռեցնել համարձակ պրօֆէ-
սորին, որ չէր թագցնում երբէք իր հանրապետական և դեմօկ-
րատիական համակրութիւնները: Շօլինիզմը հեռու էր նրա
սրտից, թէև ոչ մի գերմանացի չէր կարող աւելի հայրենասէր
համարուել, քան Վիրխովը: Սակայն նա այնպիսի հայրենասէր-
ներից չէր, որոնք երկու կշիռ և երկու չափ ունեն. մէկը զրսե-
ցիւնների համար, մէկը ներսըցիւնների: Դեռ իր երիտասարդ հա-
սակում, իր գիտնական կարիէրի սկզբում, նա քաջութիւն ու-
նեցաւ Վերին Սիլեզիայի լեհ ազգաբնակութեան ցաւերը այնպի-
սի գոյներով նկարագրել, որ պրուսական կառավարութիւնը չէր
կարող սպասել նոյն իսկ ամենաազգասէր լեհից: Համաճարակ
տիֆի պատճառը նա տիրող հասարակական և վարչական վատ
կարգերի մէջ տեսաւ և պահանջում էր աղէտի դէմ հիմնական մի-
ջոցներ: Միկատուրաներով և հաբերով չէր կարելի արմատախիլ
անել մի աղէտ, որի պատճառները շատ խոր են և բղխում են
հասարակական-քաղաքական վատ կարգերից, ուստի Վիրխովը
պահանջում էր արմատական բեֆօրմներ. ժողովրդի կրթու-
թիւն, տեղական լայն ինքնավարութիւն, հարկերի կրճատում և
արդար բաժանում, միջոցներ՝ երկրագործութիւնը, ճանապարհ-
ները բարելոցելու, էժան կրեդիտ քանալու, ընկերակցութիւն-
ներ կազմելու դիւրութիւններ և այլն և այլն: Ահա ինչ էր ա-
ռաջարկում այդ բժիշկը: Սակայն «բժշկական» այդ խորհուրդները
դիւր չեկան պրուսական կառավարութեան, որ պաշտօնից հե-
ռացրեց համարձակ քննադատին: Բայց Վիրխովը փոքր Բաւա-
րիայի համալսարաններից մէկում էլ շարունակեց իր թէ գիտական
և թէ քաղաքացիական անդուլ գործունէութիւնը, մինչև որ volens-
nolens Պրուսիան դարձեալ ստիպուած եղաւ Բեռլին հրաւիրել
հռչակաւոր գիտնականին և հաշտուել նրա ազատ մտածողու-
թեան և անխորտակելի հասարակական համոզմունքների հետ:
Այդպէս ահա յանձին Վիրխովի գերմանական ազգը տուաւ
մարդկութեան ամենակատարեալ տիպերից մէկը, որի մէջ զար-
մանալի ներդաշնակութեամբ միացած են խոր գիտական միտքը,
վեհ մարդասիրութիւնը, ազատութեան համար անվեհեր մար-
տնչողի համարձակութիւնն ու եռանդը: Վիրխովը ցոյց է տա-
լիս թէ ինչպէս կարող են լինել ժողովրդասէր «գերմարդիկ»,
հակառակ նիչչէական իդէալին:

Այդ փայլուն դէմքից այժմ դարձէք Իլդըզ-Բէօշլի կալա-
նաւորի ճիւղային կերպարանքին՝ հասկանալու համար թէ ինչ
ծայրայեղութիւնների են հասնում մարդկային հոգու թէ լաւ և
թէ վատ կողմերը...

Սուլթան Համիդի երկրից երբէք լաւ լուրեր ոչ ոք չի սպա-

սում ի հարկէ՝ Վերջերումս Եւրոպայում մեծ սենսացիա է արել միսս Հեղինէ Ստօնի առևանգումը։ Անշուշտ նոր բան չէ այդ առևանգութիւնը թրքական իրականութեան մէջ։ Նոր է միայն այն որ առևանգուածը մի որ և է հայուհի չէ, այլ ամերիկուհի, այն էլ միսս Բոնարուհի։ Նոր է այն որ այդ առևանգումը տեղի է ունենում ոչ թիւրքաց Հայաստանի պէս յետ ընկած մի երկրում, այլ Եւրոպայում, նրա այն մասում, որ դեռ տանջւում է թրքական լուծի տակ, այսինքն Մակեդոնիայում, ուր 20—30 հոգուց բաղկացած աւազակային մի խումբ լեռներն է փախչում միսս Ստօնին ու Բիտօլի բողոքական պատօրի կնոջ, և փրկանք է պահանջում 25,000 ոսկի, սպառնալով որ, եթէ թիւրքաց կառավարութիւնը փորձի զինուորական ոյժի դիմել՝ ազատելու համար առևանգուածներին—կը սպանուեն այդ վերջինները։ Շատ հաւանական է համարւում, որ այդ «աւազակները» մակեդոնացի յեղափոխականներ են և ուզեցել են իրանց այդ յանդուգն քայլով ներգործել քաղաքակիրթ պետութիւնների վրայ «Գանի որ չէք ուզում ոյժ բանացնել սուլթանի դէմ և մտցնել տալ մեր երկրում խոստացած բարենորոգութիւնները», երևի ասում են այդ քաղաքական աւազակները, «դէ այժմ ձեր հարազատ զաւակների վրայ տեսէք թրքական բեժիմի բարիքները և, ստիպուած, տուէք մեզ ձեր անսպառ հարստութիւններից միջոցներ—գոնէ մեր սեփական ոյժերով մաքառելու համար մեր ոխերիմ թշնամու դէմ»...

Լ. Ս.

ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

„Кавказскій Вѣстникъ“, օգոստոսի 9. Կոնստանտնուպոլսի ճանապարհորդութեան շարունակութիւնը. Մարաշը կոտորածների ժամանակ չազատուեց տխուր վիճակից: 1895 թ. նոյեմբերի 18-ին այդ քաղաքում կոտորուեցան 822 հայ (որոնցից 575 լուսաւորչական), այրուեցին 160 և կողոպտուեցան 1500 տներ: Մարաշի գաղանուծիւնների մանրամասնութիւնները յայտնի են ֆրանսիական զօրքի գնդապետ դը-Վիելարի յայտագրից, որ գետեղուած է „Դեղին գրքի“ մէջ: Հասնելով Մարաշ, մինչև հոգու խորքը վերցնում տեղի ունեցած գաղանուծիւններից, թիւը վարչութեան անբարեխղճութիւնից և լրբութիւնից, Վիելար ժողովեց մութեսարի-ֆին (շրջանի կառավարչին) և պաշտօնեաներին — սպանութիւնների գլխաւոր ղեկավարներին—նոյնպէս և թիւք օֆիցէրներին և հրապարակով դատապարտում էր վարչութեան գործողութիւնները. իսկ օֆիցէրներին Վիելար դիմեց խիստ խօսքերով, յանդիմանեց նրանց որ իրանց զէնքը այսքան զգուշիկ կերպով են գործ ածել: «Զէնքը տուած է ձեզ, ասում էր ֆրանսիացին, հայրենիքը պաշտպանելու համար, նա ձեզ համար պիտի լինի պատուի նշանաբան, ձեր հայրերը այդ զէնքով մեզ հետ կողք կողքի տուած կուում էին Ղրիմում, իսկ դուք գործ ածեցիք նրան կանանց և երեխաներին կոտորելու համար: Տեսարանը, ինչպէս պատմում են

ականատեսները, ցնցող էր. խոնարհեցրած իրանց զլուխները, օֆիցէրները, զինուորներն ու պաշտօնեաները լսում էին Վիելարի խիստ յանդիմանութիւնները: Այդ պատկերը մեր յիշողութեան մէջ զարթեցրեց մի ուրիշը, երբ խաչակրաց արշաւանքների ժամանակ, ֆրանսիական ասպետները այս իսկ տեղերում հաշիւ էին պահանջում սարակինոսներից՝ քրիստոնեաների հալածանքների պատճառով: Այն ժամանակ չը կար եւրոպական պետութիւնների կօնցերտ, կար քրիստոնէութիւն, որի անունով եւրոպան գնում էր մահմեդական գաղանուծիւնների դէմ:

«Մարաշից մէկ ու կէս իջևան հեռու, համարեա անմատչելի լեռների լաբիրինթոսում, գտնուում է Զէյթունը, որ յաւիտեան փառաւոր կը մնայ հայ տարեգրութիւնների մէջ. հողի այդ կտորի պատմութիւնը — անընդհատ հերոսական կռիւ է իսլամի դէմ:

«1895 թուի հոկտեմբերի 24-ին Զէյթունի շրջանի ապստամբուած հայերը բարձրացրին ազատութեան դրօշակը: Հոկտեմբերի 29-ին հայերը գրաւեցին թրքական զօրանոցը Զէյթունում, ուր 700 հոգուց բաղկացած մի զօրաբաժին կար: Զէյթունի շուրջը, մօտիկ և հեռաւոր շրջականերում, բորբոքուեց պատերազմը:

«Մահմեդական ողջաբնակութեան օգնութեան հասան կանոնաւոր զօրքերը և սկեցին կողոպտել ու կո-

տորել հայերին առանց դաւանութեան խտրութեան: Կանոնաւոր զօրքերը, Մաղար-բէլի հրամանատարութեամբ, սպանեցին, ի միջի այլոց, հայր Սալվատօրին, պահանջելով նրանից՝ մահմեդականութիւն ընդունել: Փութնուզում թիւրքերը, օգուտ քաղելով տղամարդկանց բացակայութիւնից, որոնք Շինացել էին պատերազմի, բռնեցին հարիւրաւոր կանանց, ոմանց բռնաբարելով և ոմանց սպանելով: Զէյթունի կանայք լուր առնելով այդ սոսկալի դէպքի մասին, յարձակուեցան գերի զինուորների վրայ և դանակներով 400 մահմեդական մորթեցին: Զէյթունի պաշարումը տևեց դեկտեմբերի 14-ից մինչև յունուարի 5-ը. նա զաղարեց միայն այն ժամանակ, երբ միջամտեցին եւրոպական պետութիւնները: Զը պէտք է մոռանալ, սր Զէյթունի պաշտպանները ընդամենը 6000 հոգի էին: Մինչդեռ պաշարողների թիւը հասնում էր 60,000-ի, այդ թում և 25,000 կանոնաւոր զօրք: Զէյթունի անունը մինչև այժմ էլ ահ է ազդում մահմեդականներին: Մեր բարեկամներից մէկը, որ ճանապարհորդել էր Մարաշից Հալէպ, հանդիպել է ճանապարհին նորակոչ արաբ զինուորների, որոնք հարցնում էին ճանապարհորդներին — արդեօք դեռ չէ՞ շարունակում կռիւը Զէյթունի մօտ. նրանք ասում էին որ եթէ կռիւը շարունակուելիս լինի, իրանք պիտի փախչեն:

Այնուհետև հեղինակը քննում է այն հարցը, թէ ո՞վքեր էին կոտորածների պատճառը: Հայերը թիւրքերին են մեղադրում, թիւրքերը՝ հայերին: Բայց այսպիսի վէճերի տեղիք չը կայ: Այն ազատական շարժումը, որ սկսուեց Բալկանեան թերակղզում, չէր կարող սահմանափակուած մնալ այդ տեղում, չանցնել Ասիական Թիւրքիա: Անկասկած է, որ ժամանակակից զաղա-

փարների ոգին տարածուեց և հայ ազգի մէջ ու ներշնչեց նրան միտք, պահանջել հաւասար իրաւունքներ և սօցիալական աւելի լաւ պայմաններ՝ գոյութիւն պահպանելու համար: Շատ են թաղրութիւններ կային, շատ ծրագիրներ և լուսեր էին ողետում հայերին: Այստեղ կարելի է չիշատակել այն ֆանտաստիկական ծրագիրը, որին նայած՝ Հայաստանի գլխաւոր օգնականները պիտի լինէին անգլիացիները, որոնք, եւրոպայում քսնուող հայկական կօմիտէտների աջակցութեամբ չեղափոխութիւն կը պատրաստէին Հայաստանում: Զէյթները անգլիացիները պիտի հասցնէին Ալեքսանդրէտի վրայով: Ընտրուած էր Սուրիէ անունով փոքրիկ ծովափնեայ նաւահանդիստը, Ալեքսանդրէտից դէպի հարաւ, որ կենտրոն պիտի դառնար: այդտեղ արդէն բերուած էր զէնքերի առաջին կարաւանը: Ապստամբուած հայերի լենակէտ ընտրուած էր Վասսար գիւղը: Վաղիտա սարի ստորոտում, ինչպէս ծովի հետ յարմար հաղորդակցութիւն ունեցող մի տեղ: Նոյնպիսի մի տեղ էլ, փոքր Հայաստանի կենտրոնի հետ հաղորդակցութիւն պահպանելու համար, ընտրուած էր Զօխ-Մարցիման գիւղը, որ յարմար է Զէյթունի, Փութնուզի, Հալինի, Սիսի և Մարաշի հետ հաղորդակցութիւն պահպանելու համար: Այսպիսով ենթադրում էր միանգամից ոտքի կանգնեցնել Վիլիկիայի ամբողջ հայ ազգաբնակչութիւնը:

Բայց հեղինակը ցնորական է համարում այս ծրագիրը, որովհետև հայերը ցրուած են ապրում, շրջապատուած մահմեդական ազգաբնակչութեամբ: Կայ և այն, որ բացի կտրիճ զէյթունցիներից, հայերը, մանաւանդ քաղաքներում ապրողները թոյլ են և վախկոտ:

Կային, ասում է հեղինակը, և աւելի զգոյշ հայեր, որոնք առա-

ժարկում էին փող հաաքել և փողով գնել Կիլիկիայի այն ազատ հողերը, որ ծախում էին թիւրքերի ձեռքով. այդպիսով Ռուբինեան նախկին թագաւորութեան մէջ կը ստեղծուէր մի կենտրոն Ձերնօգորիայի նման:

Յամենայն դէպս, հայկական հարցը մի խոր վէրք է, որ լսւում է թիւրք պետութիւնը և կարող է նորից ծագել սուր՝ ձևով, Եթէ թիւրքիայում այրող հարցերը չը կարգադրուեն և ևրոպական ոյժերի օգնութեամբ, դիպլոմատիան, յամենայն դէպս, պիտի իրազործէ դեպքանների ծրագրած այն լէֆօրմները, որոնք մշակուած են հայկական հինգ վիլայէթների համար: Ասա՛ղ, սուլթանը համաձայնութիւն տուեց դեպքանների ներկայացրած այդ ծրագրին, բայց դրանից մի շարաթանցած սկսուեց հայկական կոտորածների տոկալի օրգիան Եւրոպայի և նրա դեպքանների աչքի առաջ: 1896 թուի հոկտեմբերին ֆրանսիական դեսպան Վամբոն հաաստիացրեց, որ ոչ մի լէֆօրմ չէ էլ սկըտուած. նոյն այդ ժամանակ անգլիական կառավարութիւնը դիմեց ֆրանսիականին, առաջարկելով պահանջել թիւրքաց կառավարութիւնից խտտացած լէֆօրմների իրազործումը, բայց դժբախտաբար, Ֆրանսիայի արտաքին գործերի մինիստր Հանօտօ պատասխանեց թէ ֆրանսիան թիւրքաց կայսրութեան անձեռնմխելիութեան կողմն է և հակառակ է որ և է պետութեան թէ հաւաքական և թէ առանձնական միջամտութեան: — Հանօտօի այդ պատասխանից չետոյ դիպլոմատիական շրջաններում հայոց հարցը մատնուեց մեռելային լուսթեան՝...

Այնուհետև հեղինակը դատողութիւններ է անում թէ ինչպէս կարելի է լուծել հայկական հարցը, այսինքն ինչ միջոցներով կարելի է այնպէս անել, որ հայ ազգը չը տանջուի, գտնէ հանգստութիւն: Հայերի

ընդհանուր թիւը նա ընդունում է 3,093,779 հոգի: Այդ թուից՝ Ասիական Թիւրքիայում 1,333,779, Եւրոպական Թիւրքիայում 250,000, Ռուսաց Հայաստանում, Կովկասում և Ռուսաստանում 1,500,000, Պարսից Հայաստանում 150,000, միւս երկիրներում (Հնդկաստանում Ամերիկա և այլն) 60,000: Ընդհանուր թուից պէտք է հանել 1895—1896 թուականների գազանութիւնների զոհերին—300,000 սպանուած, հիւանդութիւններից և աղքատութիւնից մեռած և բռնի մահմեդական դարձրած: Ասիական Թիւրքիայում ապրող հայերի թիւը պէտք է ընդունել 1,930,586 հոգի: Պ. Կօնտանսօն երկար խօսում է և մահմեդական աղքատակութեան, զանազան ցեղերի մասին:

«Кавказскій Вѣстникъ», № 10.

հոկտեմբեր: Ամադրի այս համարում կան հայոց կեանքին և դրականութեան վերաբերուած մի քաջանի յօդուածներ, որոնց մէջ չլշատակում ենք Վիկտոր Լանդլուայի գրութիւնը Վենետիկի Միսիթարեան վանքի և միաբանութեան մասին, որ թարգմանուած ֆրանսերէնից և այս գրքում դեռ չէ վերջացած: Առանձին յաւելուածի մէջ տպուած է պ. Կ. Եզեանի մի նոր աշխատութիւնը—«Եջմիածնի կաթողիկոսական գահի ռուսաց կառավարութեան հետ ունեցած յարաբերութիւնների սկիզբը»: Այդ սկիզբը մօտ չի տուն տարուայ մի պատմութիւն է, XVIII տարի երկրորդ կէսից սկսած մինչև այն ժամանակ, երբ ռուսաց տիրապետութիւնը հաստատուեց Անդրկովկասում և վերջանում է Յովսէփ կաթողիկոս Արղութեանի մահով: Նոր բան պ. Ե. Եզեանի այս աշխատութեան մէջ շատ քիչ կայ: Բոլոր աղբիւրները, որոնցից նա կազմել է այդ համառօտ տեսութիւնը, չայտնի են և

մատչելի նոյն իսկ և ոչ մասնագէտին: Գրաւածքը տենդենցիօզ բնատուրութիւն ունի: Աշխատելով բարձրացնել էջմիածնի նշանակութիւնը, պ. Նդեան այն աստիճան անտես է անում պատմական ճշմարտութիւնը, որ Գանձասարի կաթողիկոսների մասին ասում է. «Օգտուելով էջմիածնի կաթողիկոսութեան ճնշուած դրութիւնից, հայ երարխայի մի քանի փառասէր ներկայացուցիչներ ձգտում էին կազմել եկեղեցական անկախ կենդրոններ, անփականացնելով կաթողիկոսի տիտղոս: Այսպիսի ճանապարհով առաջ եկան և Գանձասարի կաթողիկոսները Պարսկաստանում, որոնք գոյութիւն պահպանեցին մինչև Ղաթարաղի խանութիւնը Ռուսաստանին միացնելը: Մինչդեռ Գանձասարի կաթողիկոսները անուանում էին Աղուանից կաթողիկոսներ, իսկ Աղուանից կաթողիկոսութիւնը քրիստոնէութեան սկզբից անկախ աթոռ էր:—Նոյն իսկ էջմիածնի կաթողիկոսներն էլ Գանձասարի աթոռը ճանաչում էին Աղուանից կաթողիկոսական աթոռ:

Вѣстникъ Иностранной Интeратуры, հոկտեմբեր, XVIII դարի սկզբում Պարիզի Բաստիլ բանտում վախճանուեց մի կայանատուր, որի դէմքը ամբողջ ժամանակ ծածկուած էր երկաթէ դիմակի տակ: Ո՛վ էր այդ խորհրդատու մարդը:—Ոչ ոք չէր գիտէր: Նա Բաստիլ բերուեց 1698 թուին և այդտեղ էլ մեռաւ հինգ տարուց լետույ: Ոչ ոք չէր տեսաւ նրա դէմքը, ոչ ոք չէր լսեց նրա խօսքը: Բանտի պատերը այդ գաղտնիքը պինդ էին պահում իրանց մէջ: Բայց դրսեցիներին հետաքրքրութիւնը շատ զրգուեց այդ երկաթէ դիմակը: Շատերը փորձեցին իմանալ թէ ով էր անյայտ կալանաւորը: Եւ ստեղծուեցին բազմաթիւ պատմութիւններ: Այդ պատմութիւններէ մէկն էլ զրեց ոմն

կալալէր դը-Տօլէթ, Վօլտէրի բարեկամը: Նա ապացուցանում էր որ երկաթէ դիմակով մարդը հայոց պատրիարք Աւետիքն էր: Բոլոր հանգամանքները այդ ենթադրութեան կողմն էին: Եւ Աւետիքի անձնատրութիւնը աւելի ևս հետաքրքրական դարձաւ: Սկսեցին քրքրել արխիւները՝ հայոց պատրիարքի պատմութիւնը պարզելու համար: Թէև Տօլէթի ենթադրութիւնը սխալ դուրս եկաւ, թէև պաշտօնական տեղեկութիւնները հաստատեցին որ այն ժամանակ, երբ երկաթէ դիմակով մարդը մեռաւ Բաստիլում, Աւետիքը դեռ պատրիարք էր Վ. Պօլսում, բայց և այնպէս, բռնութեան զոհ դարձած այդ եկեղեցականի պատմութիւնը կապուած մնաց երկաթէ դիմակի պատմութեան հետ: Ռուս ամսագիրն էլ մի յօդուածում տալիս է երկաթէ դիմակի պատմութիւնը, հետեւաբար պատմում է և Աւետիքի կեանքը:

Ինչպէս յայտնի է, 1706 թականին Վ. Պօլսի հայոց Աւետիք պատրիարքը, պաշտօնանկ լինելով ուղարկուեց աքսոր: Ճանապարհին նա մի անլուր բռնութեան զոհ դարձաւ: Քիտ կղզում, ափ իջնելիս, նա յափշտակուեց ֆրանսիական զեպան Ֆէրիօլի մարդկանց ձեռքով, մտցրուեց յատկապէս վարձուած մի նաւի մէջ և ուղարկուեց Մարսէյ: Այդտեղից նրան տեղափոխեցին Ֆրանսիայի հիւրիստիւն ափերի մօտ գտնուող մի ամալի, ժայռոտ կղզի, ուր մի վանք կար: Բայց ֆրանսիական կառավարութիւնը այդքանն էլ բաւական չէր համարեց: Աւելի մեծ ապահովութեան համար Աւետիքը փոխադրուեց Բաստիլի բանտը: Այդտեղ նրան առաջարկուեց աղաւտութիւն, եթէ նա դաւանափոխ կը լինի: Մերունի, տանջուած, հիւանդոտ հայ եպիսկոպոսը ստիպուած եղաւ կաթողիկոսութիւն ընդունել և դուրս գալով բանտից, մեռաւ Պա-

րիզում 1711 թուականի լուլիսի 21-ին:

Ի՞նչն էր Աւետիքի չանցանքը և ինչո՞ւ այդքան զգուշութիւններ էին բանեցնում նրա վերաբերմամբ:

Աւետիքի պատմութիւնը չաչտնի է մեր ընթերցողներին՝ «Մուրճի» այս տարուայ առաջին համարներից: Նրան վիճակուած էր աւելի ևս սուր կերպարանք տալ այն կոիւններին և վէճերին, որոնք սկսուած էին Վ. Պօլսում, լուսաւորչական և կաթոլիկ հայերի մէջ: Վ. Պօլսում բոցն դրած եղուիտները աշխատում էին, կաթոլիկական պրօպագանդայի աջողութեան համար, սատկացնել խռովութիւնները, թոյլ չը տալ կաթոլիկ հայերին որ նրանք մօտենան իրանց ազգակից հայերին: Ֆրանսիական դեսպան Ֆէրիօլ, մի արկածախնդիր և կռուասէր մարդ, զործիք դարձաւ եղուիտների ձեռքին և աշխատում էր տապալել Աւետիք պատրիարքին: Սակայն Աւետիքն էլ, իր կողմն ունենալով իր ժողովրդի համակրութիւնը և թիւրք շէյխուլ-իսլամի բարեկամութիւնը, համարձակ կուտւում էր իր հակառակորդների դէմ և հալածում էր հայ կաթոլիկներին: Թէ ինչ չափերի էր հասել այդ կրօնական երկպառակութիւնը, երևում է հէնց նրանից, որ լուսաւորչական հայերը, թիւրք իշխանատուներին կաշառելու և նրանց միջոցով կաթոլիկներին դիմադրելու համար, հաւաքեցին իրանց մէջ 200 հազար ռուբլու մի գումար: Վերջի վերջոյ Ֆէրիօլ դիմեց վայրենի և զգուշ ժիւղոցի: Նա, ինչպէս ասացինք, զողանալ տուեց հայոց պատրիարքին և ուղարկեց Ֆրանսիա: Հայերը, ի հարկէ, իրար անցան և դիմեցին թիւրք կառավարութեան, խնդրելով արդարադատութիւն: Վառաւարութիւնը ոչինչ չը կարողացաւ իմանալ դեսպան Ֆէրիօլից: Նա թագ-

ցնում էր, բաւականանում էր ասելով թէ ոչինչ չը գիտէ: Ֆրանսիական կառավարութիւնը այդ միջոցներում բարեկամական չարաբերութիւններ էր պահպանում թիւրքիայի հետ: Եւ որովհետեւ Ֆէրիօլի վայրենի արարքը կարող էր սառնութիւն մտցնել այդ չարաբերութիւնների մէջ, ուստի նա աշխատում էր ցոյց տալ թէ ինքն էլ ոչինչ չը գիտէ Աւետիքի մասին և այդ պատճառով էլ այնքան մեծ զգուշութիւններով էր պահպանում անմեղ կալանատու Աւետիքին:

Պէտք է ասել որ ռուս ամասդրի յօդուածը նորութիւն չէ մեզ համար: Աւետիքի պատմութիւնը, որ գրել է Մարիուս Տօբէն, թարգմանուած է և տպուած Վ. Պօլսում դեռ 1870 թուականին:

„Миръ Божиѣ“, սեպտեմբերի Իբրեւ առանձին լատելուած, տպագրւում է Ֆրանսիացի պրօֆէսօր Էդուարդ Դրիօի «Եւրոպայի պատմութիւն XIX դարի վերջում»: Հեղինակը խօսում է ժամանակակից անցքերի մասին: Բերում ենք այն կտորը, որ վերաբերում է հայոց հարցին.

«Հայերը, ինչպէս մեզ թւում է, արդէն բաւականաչափ քաւել են իրանց այն մեղքը, որ քրիստոնեայ են մնացել մահմեդական գիշատիչների մէջ: Քրդերը, նրանց հարեւանները, կանոնաւոր կերպով խլում են նրանց հոռնձը, այլում են նրանց տները, կտոր-կտոր են անում նրանց երեխաներին, բռնաբարում են նրանց կանանց և սպանում են, եթէ այս բանը նրանց դուր է գալիս: Հայաստանը, այսպիսով, սուրթանը տուել է իր հաւատարիմ քրդերին՝ զուարճութեան համար: Քրիստոնեայ մեծ պետութիւնները հարկադրուած էին շատ անգամ հայերի պաշտպան հանդիսանալ և յաճախ պահանջում էին սուլթանից պաշտօնական խոստում, թէ նա

վերջ կը գնէ իրերի աշտպիսի դրութեանը Սուլթանը խոստանում էր կատարել այն ամենը, ինչ նրանից պահանջւում էր և, ի հարկէ, ոչինչ չէր անում:

«Յոյս գնելով եւրոպայի պաշտպանութեան վրայ և ուժասպառ դառնալով նոր զարթնած մահմեդական փանատիկութեան տանջանքներէից, հաշիւը փորձեցին պաշտպանուել և մի քանի լաւ գոհի տալին քրդերին: Այն ժամանակ սուլթանը քրդերի օգնութեան ուղարկեց կանոնաւոր զօրքեր, որպէս զի կարգ պահպանուի և հայաստանը ամբողջովին ողողուեց սրիւնով և կրակով: Այս նողկալի խմլական կոտորածները շարունակուեցին 1894-ից մինչև 1896 թուականը: Ընդամենը մօտ 150,000 զոհեր եղան, կամ, ուրիշ աղբիւրներին նաչելով, նոյն իսկ 300,000, չէր հաշուելով նրանց, որոնք մեռան օտկից այդ քարուքանդ արած երկրում: Այս բոլոր սարսափները ամենամոթալի սկանդալ էին XIX դարի վերջում: Բայց եւրոպան ի՞նչ վճռեց ձեռք առնել այդ ժամանակ: Բոլորովին ոչինչ: Վատախաղութիւնները յամառութեամբ լռում էին աւելի քան երկու տարի, աւելի հանդիսաւոր կերպով չալտարաբելով, քան երբ և իցէ, Օսմանեան պետութեան անբաժանելիութեան սկզբունքը: Դիշտ է, կատարուեց քննութիւն, կազմակերպուեցին միջազգային լանձնաժողովներ և եւրոպական պետութիւնների ղեկավարները բաւականաչափ պաշտօնական առաջադրութիւններ տրին Բ. Դաան և նոյն իսկ բաւական պարզ կերպով որոշում է ամբողջ պատասխանատւութիւնը (որի համար պատմա-

բանները, ի հարկէ, չափազանց շնորհապարտ կը լինեն եւրոպական միախաղնակներին), բայց լանջաւորները և մասնաւորապէս ինքը, սուլթանը, չը պատժուեցին:

«Այս դէպքում եւրոպական կառավարութիւնները հետեւում էին և մի ուրիշ սկզբունքի, այն է—չը խառնուել Օսմանեան պետութեան նահանգների ներքին կառավարութեան մէջ:

«Սպանութիւնները, աշտպիսով, դատուեցան ներքին կառավարութեան հարցերի մէջ, ուստի և նրանց առաջն առնելը եւրոպական պետութիւնների մրցակցութիւնից դուրս էր: Նրանք նոյն իսկ չը պահանջեցին որ պահպանուեն այն իսկ դաշնադրութիւնները, որոնց տակ զբոսում են նրանց ներկայացուցիչների ստորագրութիւնները: Այսպէս Բերլինի դաշնագրութեան 61 յօդուածով պետութիւնները իրանք պարտաւորուել են հետեւել բարենորոգումների իրագործման: Բայց մինչև այժմ, զոնէ այն բոլորին, երբ ես գրում եմ, հայկական հարցը զեռ էլի բաց է մնում: Վոտորածները, ճիշտ է, դատարեցրած են—զոնէ դրանց մասին այլ ևս չեն խօսում, բայց հաշիւը այնպէս էլ չը կարողացան լուրջ ապահովութիւններ և որ և է ըէֆօրմ ձեռք բերել: Բերլինի դաշնագրութեան 61 յօդուածը մնում է մեռած տառ և նրանց ստորագրած պետութիւնների վրայ ծանրացած է այն լանջանքը, որ նրանք թող տուին կատարել: Յայտնի է նոյն իսկ, որ նրանք ոչ մի դէպքում չէին համաձայնուի նորից վերանորոգել այդպիսի մի յօդուած:»

Անտառ պատմութիւնն է մնում նահատակների միակ պաշտպանը:

Ն Ա Մ Ա Կ Խ Մ Բ Ա Գ Ր ՈՒ Թ Ե Ա Ն *)

«Մուրճ»-ի համար պատրաստելով մի համառօտ տեսութիւն Վալ-մաստի հաշերի ներկայ վիճակի մասին, մենք յաւակնութիւն չենք ունեցել կարծելու որ մեր յօդուածը մի աշնպիսի նիւթի մասին, որպիսին մեր ընտրածն է, թերութիւններից դուրկ կը լինի: Այս աշնպէս խոստովանելուց չետոյ, ստիպուած ենք խոստովանել և աշն, որ մենք չէինք սպասում լսել աշնպիսի անբովանդակ և չարամիտ քննադատութիւն մեր յօդուածի մասին, որպիսին մենք առիթ ունեցանք կարդալու «Ճարագ» շաբաթաթերթի № 26-ում:

Յիշեալ թերթում ոմն Ատ. դեռ մեր յօդուածի հազիւ թէ կէս մասը կարդացած, շտապել է ի լուր «Ճարագի» ընթերցողների բացականչել և չաչտարարել՝ «Պարոնի յօդուածի ո՞ր երեսից սկսենք, ո՞րտեղից օրինակներ բերենք, քանի որ և ոչ մի նախադասութիւն ճշտութիւններ չի տալալսում»:

Ինչպէս տեսնում էք, մեր պ. քննադատը չի ընդունում որ զոնէ մի ճիշտ նախադասութիւն կարող է գտնուել մեր յօդուածի մէջ: Ահա թէ ինչպիսի փաստերով է հաստատում նա իր ճարտասանական ոճով չաչտարարած «ճշտութիւնները»:

Մեր յօդուածում փոխանակ «երկաթագործ»-ի տպուել է «երկրագործ»: Դա տպագրական սխալ է և ուղղուել է «Մուրճ» չաջորդ համարում. մեր քննադատը առիթից օգտուելով սխալ է ինքնադոհ սրտիօտութիւններ անել:

Սրախօսութիւն անելու առիթը ձեռքից չը փախցնելու համար պարոնը մեր հետեւել խօսքերից՝ «Ուրմիտ լճակի ափերը մօտ 5 վերստաչափ բարձրանում են», դուրս է բերում իբրեւ թէ՛ մենք տեսել ենք՝ Ուրմիտ լճակի ջուրը 5 վերստաչափ ուղղահայեաց վեր է բարձրացել:

Բայց պ. քննադատը չի բաւականանում միայն այդ սրախօսութիւններով:

Մեր յօդուածում ասել ենք թէ՛ քրիստոնեաները իբրեւ ոչ ուղղա-

*) Մեր խմբագրութիւնը նոյն հարցի մասին ստացել է և սովորա-տեցի պ. Զք. Մհ.-Ղաղարեանի շատ աւելի խիստ ոճով գրած պատասխա-նը «Ճարագի» քննադատի դէմ: Պ. Զ. Մհ.-Ղաղարեանը հաստատում է պ. Դարբինեանի ասածները: Աւելորդ ենք համարում երկար կանգ առնել Ատ.-ի «քննադատութեան» վրայ, ուստի չենք տպում պ. Զ. Մհ. Ղ.-ի նամակը:

փառներ իրաւունք չունենալով հարկաւոր եղած դէպքում ել ու մուտք գործել պարտիկ պաշտօնեաների մօտ՝ խնդրեցին կառավարութիւնից որ իրանց համար քրիստոնեայ կառավարիչ նշանակուի Գրիստոնեաների խնդիրը կատարուեց և այլն *)։ Պ. Քննադատը բացականչում է՝ «Խնչ երանելի բաներ կան Սալմաստում և ամբողջ հայ ազգը դրանց մասին և ոչ մի տեղեկութիւն չունի։ Կիլիկիայում Զէյթունցիք այնքան տանջանքների ենթարկուելուց յետոյ, հազիւ քրիստոնեայ կառավարիչ ունենալու արժանացան, այնինչ հայոց աղգին անյայտ է որ սալմաստեցի հալը մի խնդրապրով այդ բախտին է արժանացել...»։ Պ. Քննադատ, եթէ մեր խօսքը սխալ է, եթէ քրիստոնեաների խնդիրը չի յարգուել, եթէ Սալմաստի նախկին սարկաւրաստները քրիստոնեայ չեն եղել, դուք պարտաւոր էք փաստերով ապացուցանել, բայց դուք այդ չէք արել և դրա փոխարէն բացականչութիւններով համեմատում էք Սալմաստը Զէյթունի հետ։

Մենք ասել էինք որ Ատրպատականի առաջնորդները իրանց երբեմնակի բողոքներով կարողանում են պաշտպանել իրանց հօտը պարսիկ պաշտօնեաների ոտնձգութիւններից և իբրև ապացոյց մենք չիշել էինք սրբ. Այվատեանի անունը, ասելով թէ նա մի տարում պաշտօնանկ արաւ երեք սարկաւրաստի։ Մենք այդ փաստը չտուկապէս չիշել էինք, որովհետև այդ ժամանակ մենք Սալմաստումն էինք, երբ սրբ. Այվատեանը Սալմաստի գործակալ քահանայի միջոցով և իր անձամբ հաւաքած տեղեկութիւնների հիման վրայ բողոքելով ուր որ հարկն էր, պաշտօնանկ անել տուաւ Միրզա-Հիւսէին Խան, Հէյմէթ և Միրզա-Ալի-Խան սարկաւրաստներին։

Մեր պ. Ատ. կրկին փոխանակ փաստերով մեր սխալը ուղղելու՝ բացականչում է. «Խնչի՞ էք խեղաթիւրում փաստերը, եւրբ են պարսիկ կառավարողները առաջնորդին մտիկ տուել և մի տարուայ մէջ նրան հաճոյանալու համար, երեք սարկաւրաստ են պաշտօնանկ արել»։

Պ. Ատ. Դուք ասացէք, անմտութիւն չէ ձեր այդ հարց տալը։ Մենք արդէն թէ առաջնորդի անունը չիշել ենք մեր յօդուածում և թէ ժամանակն յայտնի է։ Ձեր այդ հարցը անտեղի չէ՞։ Բայց ասելի տարօրինակ է պարոնի հետեւեալ հարցը՝ «Ո՞ր առաջնորդը կարողացել է պաշտպան կանգնել ժողովրդին և ստիպել վարչութեան դաշլերի ատամները փշրելու»։ Ով գիտէ, գուցէ պ. Ատ. ձեր սկզբունքը պահանջում է ամեն տեղ հաւատացնել, որ Ատրպատականի առաջնորդներից և ոչ մէկը չի կարողացել իր հօտին պաշտպան հանդիսանալ, բայց ասացէք խնդրեմ, մի՞թէ մենք կարող ենք ի սէր ձեր սկզբունքի իրողութիւնը խեղաթիւրել։ Փոխանակ ձեր այդ հարցը մեզ տալու, լաւ չէ՞ր լինի արդեօք, որ թաւրիղցիներից հարցնէիք—ինչո՞ւ Միսթարեան եպիսկոպոսի տապանաքարի վրայ արձանադրել էք Պաշտպան պարսկահայերի» խօսքերը, կամ թէ ինչո՞ւ առաջնորդի ընտրութեան համար զուր տեղ այդքան աղմուկ էք հանում, քանի որ Ատրպատականի առաջնորդները իրանց գլխաւոր պարտականութիւնը կատարելու անկարող են։

Մեր յօդուածում ասուած է «ձորենի բերքը ջրարբի մասերում տալիս է մէկին 8—10, դէմերում (լեռնային անջրտի մասերում) մէկին 15—20 և էլ ասելի»։

*) Այս տողերը գրելիս ձեռքի տակ չունենալով մեր յօդուածը, բաւականանում ենք պ. Ատ. յօդուածում բերուած մեր յօդուածի կտորներով և մեր իշխողութեամբ։

Պարոնը էլի չի հաւատում մեր խօսքին և էլի բացականչում է զրականապէս՝ «Եւայտնի բան է, ամեն մի ընթերցող կարող է բացականչել. «Ա՛յ չիմար սալմաստեցիներ, էլ ինչի՞ էք ջրում արտերը Բնչո՞ւ այդքան նեղութիւն քաշելով առու էք փորում և ջուրը բարձրացնում հանդերը, քանի որ անջրդի արտերից կարող էք կրկնակի, եռապատիկ աւել բերք ստանալ, առանց այնքան տաժանելի աշխատանքի և զրամագլուխ փշաւցնելու»:

Որ մեր խօսքերի մէջ չը կայ ամենաշնչին չափազանցութիւն, որ Սալմաստի լեռնային մասերում հացահատիկի բերքը կրկին անգամ արդիւնաւոր է քան դաշտային մասերում, դա գիտէ ամեն մի սալմաստեցի, իսկ պ. Ատ. այդ չը գիտէ, այնուամենայնիւ չի քաշում մի տարօրինակ միտք յայտնելու՝ Նրա խորհրդով, պէտք է օր. Հաթուան, Սաւրա, Դիլիման, Փայաջուկ, Ղալասար, Ղզլջա, Ախտախանա ևայլն ևայլն գիւղերի բնակիչները, որոնք զուրկ են դէմերից և որոնց արտերը բոլորն էլ ջրաբքի են, այլևս չը ջրեն իրանց արտերը, որպէս զի պ. Ատ. և Նրա հետ համաձայնող ընթերցողների կողմից «չիմար» չը կոչուեն:

Ինչ էք ուզում ասել պ. քննադատ. եթէ Սալմաստի դէմերում ցորենի բերքը աւելի լաւ է քան դաշտային մասերում, ուրեմն սալմաստեցիք էլ դաշտային մասերը չը մշակե՞ն:

Բայց Պարոնի քննադատութեան ո՞ր մէկ կէտը չիշենք, կարծում ենք սա էլ բաւական է երկու տառի տակ մտած մեր ճարտասանի քննադատական ոլժն ու ոգին ճանաչելու և միամիտ ընթերցողներին մոլորութիւնից ազատելու համար:

Ա. ԴԱՐԲԻՆԵԱՆ

Պ Ա Տ Ա Ս Խ Ա Ն Ն Ե Ր

Բալախանի. Դ. Տ.-Դ. — ձիշտ են ձեր զիտողութիւնները, սակայն ի՞նչ օ
ղուտ, որ զրանց վրայ ոչինչ չի ազդում:

Մէտեղեւէր. Ա. Յ. — Ձրի չի ուղարկում: Գրուածքը անյարմար է:

Միգա. Չ. Դ. — Նիւթը հնացած է:

Ժընեւ. Միք. Յ. — Անկարող եղանք տպել:

Պարիզ. Գր. Վ. — Ստացանք ձեր լուրերը: Ընդունում ենք ձեր առա-
ջարկը:

Խմբագիր-հրատարակիչ՝ Կ. ԿՐԱՍՆՆԻԿԵԱՆ

Վ Ր Ի Պ Ա Կ Ն Ե Ր

«Մուրճի» սեպտեմբերի համարում մտել է ի միջի այլոց
հետեւեալ վրիպակը.

երես սող	սպում է	պէտք է լինի
218 16	Ռուսաստանի	Վրաստանը Ռուսաստանի հետ

ԼԵՒՈՆ ՍԱՐԳՍԵԱՆ

Հ Ի Ն Ց Ա Ի

(Հրապարակախօսական խոհեր)

ԳԻՆՆ Է 30 ԿՈՊԵԿ

Ծախուում է թիֆլիսում «Մուրճի» խմբագրատանը:
Օտարաբաղադրացիները գիտնում են. Тифлисъ, Централь-
ная Книжная Торговля.

ՄԱՅՐԵՆԻ ԻՕՍՔ

ԸՆԹԵՐՑԱՆՈՒԹԵԱՆ ՋԵՌՆԱՐԿ

կրստե դասարանների համար

Համառօտ բառգրքով:

Կազմեցին

Կ. ԿՈՒՍԻԿԵԱՆ և Լ. ՍԱՐԳՍԵԱՆ

ԳԻՆՆ Է 70 ԿՈՊ.

Դիմել՝ թիֆլիս, Կենտրոնական և «Գուտտենբերգ»
գրավաճառանոցները:

«Մուրճի» խմբագրատանը, «Թիֆլիսի Կենտրոնական» և
«Գուտտենբերգ» գրավաճառանոցներում ծախուում է
ևսօգէ էջեգարայի՝

„Մ Ա Ր Ի Ա Ն Ա“

դրաման, թարգ. Արսեն Կրասիլնիկեանի:

ԳԻՆՆ Է 1 ՌՈՒԲԼԻ

Հրատարակութեան վաճառման արդիւնքը յատկացուած է
«Եղբայրական օգնութեան»:

Լ Է 0

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Մեր կեանքը, գրականութիւնը անցեալում

Հասոյ առաջին:—XVI—XVII դար

Գինն է 1 ՌՈՒՐԼԻ 50 ԿՈՊԵԿ

Ծախուում է Թիֆլիսում, «Մշակի» խմբագրասանը:

Պարագադրացիները գիմում են. Тифлисъ, редація „Мшакъ“ 5—2

Ա. Ծ Ա Տ Ո Ւ Ր Ե Ա Ն

ԳՐԶԻ ՀԱՆԱԳՆԵՐ

աշխատութիւնը:

Գրքի երեսը զարգարուած է նկարիչ Վ. Սուրէնեանցի նկարով:

Գինն է 50 ԿՈՊԵԿ

Դրամի հեղինակին՝ Москва, Садовая-Каретная, меб. ком. Носальскаго, Ал. Цатуряну. 3—3

Ն Ո Ր Բ Ա Ց Ո Ւ Ա Ծ

ԳՈՒՏՏԵՆԲԵՐԳ՝

Գ Ր Ա Վ Ա Ճ Ա Ռ Ա Ն Ո Ց Ո Ւ Մ

վաճառում են ամեն տեսակ գրքեր, պատկերներ, ալբոմներ, տաղաններ և այլ տեսակ հրատարակութիւններ: Վեներտիում, վիեննայում, Կ. Պոլսում և Զմիւռնիայում ապուած գրքերից ցանկացողներին կարող ենք ուղարկել: Գումարով զնոգներին զիջումն կը լինի:

Գրավաճառանոցը ընդունում է վաճառելու համար գրքեր:

Գրավաճառանոցի հետ դործ ունեցողները պէտք է գիմեն՝

Тифлисъ, Книжный магазинъ „Гуттенбергъ“, Галусту Галустяну. 3—3

К О Н К У Р С Ъ

по составленію эскизного проекта народнаго дома имени Константи-
на Яковлевича Зубалова, въ г. Тифлисъ.

Комитетъ по постройкѣ народнаго дома въ г. Тифлисъ, состоящій при тифлисскомъ обществѣ трезвости, объявляетъ конкурсъ для всѣхъ желающихъ на составленіе эскиз-
наго проекта народнаго дома на слѣдующихъ условіяхъ:

1) Народный домъ предполагено построить въ X участкѣ г. Тифлиса, на углу Кирочной и Великокняжеской улицъ, на участкѣ мѣроу 563 квадр. саж. Участокъ безъ покато-
сти, горизонтальный. Ширина улицъ, безъ тротуаровъ—пять сажень. Ширина троту-
аровъ—два арш. Длина фасадовъ участка: по Кирочной улицѣ—23,82 саж., а по Велико-
княжеской—23,6 саж. Планъ участка составленъ городскимъ землеустроителемъ Ларионовымъ.

2) Народный домъ долженъ вмѣстить въ себя: а) залъ со сценой на 600 человекъ. Залъ этотъ долженъ служить для сценическихъ представлений, чтеній, а также для тап-
цевальныхъ, дѣтскихъ и т. п. собраній. При сценѣ должны имѣться всѣ необходимыя помѣ-
щенія, связанныя съ сценическими представленіями: уборныя и т. п. Помѣщенія эти могутъ быть расположены и подъ сценой; б) чайную на 200 человекъ; в) читаль-
ный залъ на 50 человекъ съ отдѣльными помѣщеніями для библіотеки и книжнаго скла-
да; г) помѣщеніе для сторожей. При проектированіи должно имѣть въ виду расширеніе
зданія въ будущемъ устройствомъ народной столовой съ кухней.

3) На постройку дома ассигновано наследниками К. Я. Зубалова семьдесятъ тысячъ
рублей.

Фасадъ съ главнымъ входомъ примыкаетъ непосредственно къ улицѣ. Фасадъ по
другой улицѣ долженъ отступать на четыре сажени для устройства сада. Между зда-
ніемъ народнаго дома и границами сосѣднихъ участковъ должны быть оставлены проѣз-
ды минимальной требуемой стр. уставомъ ширины.

4) За лучшіе проекты наследники К. Я. Зубалова устанавливаютъ двѣ преміи: въ
пятьсотъ и триста рублей. Преміи эти будутъ выданы по постановленію особаго жюри
въ Тифлисъ, гдѣ состоится конкурсъ. Въ члены жюри не будутъ входить ни жертвовате-
ли, ни члены комитета, и рѣшеніе названнаго жюри по присужденію премій будетъ окон-
чательное.

5) Конкурсъ можетъ состояться только по представленію не менѣе трехъ проек-
товъ, при чемъ жюри имѣетъ право признать конкурсъ несостоявшимся, если найдетъ
представленные проекты неудовлетворяющими требованіямъ, предъявляемымъ къ народ-
нымъ домамъ вообще, или по другимъ причинамъ.

Жюри имѣетъ право подраздѣлить первую премію на двѣ равныя или неравныя
части по своему усмотрѣнію, если изъ представленныхъ проектовъ не найдетъ достойна-
го первой преміи. Составъ жюри будетъ объявленъ по образованіи его.

6) Всѣ премированные проекты поступаютъ въ полную собственность комитета.
Непремированные проекты могутъ быть приобретены комитетомъ по свободному соглаше-
нію послѣдняго съ авторами ихъ, если таковое приобретение признано будетъ желатель-
нымъ комитетомъ.

7) Автору перваго премированнаго проекта, а за отказомъ его—автору второго ко-
митетъ предложить разработку окончательнаго проекта по постройкѣ дома съ правомъ
пользоваться всѣми премированными проектами, при условіи внесенія въ эскизные про-
екты всѣхъ измѣненій, какія найдетъ нужными комитетъ. Вознагражденіе за этотъ трудъ
комитетъ назначаетъ въ размѣрѣ 10% съ ассигнованныхъ 70,000 руб. Что касается тех-
ническаго надзора за производствомъ работъ по постройкѣ, то выборъ лица для этого
всѣмъ зависитъ отъ наследниковъ К. Я. Зубалова, принимающихъ на себя всецѣло хо-
зяйственную и финансовую сторону осуществленія постройки, съ участіемъ одного чле-
на комитета по выбору послѣдняго.

8) Эскизный проектъ долженъ состоять изъ фасадовъ, плановъ, разрѣзовъ—въ ус-
тановленномъ масштабѣ, съ пояснительной запиской и краткой смѣтой.

9) Конкурсъ состоится въ г. Тифлисъ, при чемъ всѣ проекты должны быть пред-
ставлены не позже 12 часовъ дня 2 февраля 1902 года на имя члена комитета Георгія
Михайловича Туманова по адресу: г. Тифлисъ, Варягинская улица, домъ кн. Туманова.
Всѣ чертежи, записки и смѣты должны быть ясно помѣчены девизомъ или зна-
комъ. Подъ тѣмъ же девизомъ или знакомъ представляется въ нахлухо запечатанномъ
конвертѣ—званіе, имя, отчество и фамилія автора, а также его подробный адресъ.

10) Преміи выдаются комитетомъ въ двухнедѣльный срокъ со дня объявленія ко-
митетомъ рѣшенія жюри.

11) Жюри имѣетъ право пригласить въ свои засѣданія по оцѣнкѣ проектомъ всѣхъ
лицъ, коихъ оно найдетъ полезными для себя, но безъ права голоса.

12) Желающіе участвовать въ конкурсѣ могутъ получать копія плана мѣста и
другія свѣдѣнія отъ Георгія Михайловича Туманова.

13) Непремированные проекты возвращаются авторамъ по предъявленіи распи-
сокъ почтовыхъ или выданныхъ комитетомъ, безъ вскрытія конвертовъ.

համապատասխան օրէնքներ հրատարակելով.—Մինչև
այդ, կարելի է օգտուել համայնքների լայն իրաւունք-
ներից, բաժանել հարկերը համայնքի հայեցողութեամբ.
—Մեր ինտելիգենցիայի ղերը հարկային խնդրի բարե-
կարգման գործում, Ս. Զուլաբեանի 200

13. ԳԵՂԱՐՈՒԵՍԻ ԱՇԽԱՐՀԻՅ, Հայոց թարգման, Լ. Ս. 220

14. ՏՆԱՅՆԱԳՈՐԾՈՒԹԻՒՆԸ ԿՈՎԿԱՍՈՒՄ, Ե. Թ. 224

15. ՆԵՐՔԻՆ ՏՆՍՈՒԹԻՒՆ. Խօսք և գործ.—Ցուցահանդէսի ա-
ռիթով կազացած ժողովներ.—Իրաւաբանական օգնու-
թիւն ազգաբնակութեան.—Գեղարուեստական դպրոցի
նշանակութիւնը.—Բազուի առևտրական դպրոցը.—Մեր
հասարակութեան քնքոյշ վերաբերմունքը դէպի կեղծ
անանկները.—Հաղորդակցական միջոցների պակասու-
թիւնը մեր երկրում.—Հեղուկ վառելիքի անմատչելու-
թիւնը մեր դատական գործարանների համար.—
«Нечѣя» շարաթաթերթի խաղաղութիւնը.—Բարձրագոյն
բէսկրիպտ, Լ.Էռն Սարգսեան 238

16. ԳԱՌԱՌԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔ. Գեղջկուհին Արարատեան
դաշտում, Ա.—ԳՕ 246

17. ԱՐՏԱՔԻՆ ՏՆՍՈՒԹԻՒՆ. Փոլոյթի Վերիօվ իբրև մարդ-
կութեան կատարեալ տիպար.—Ուսուցիչների նշանա-
կութիւնը.—Վերիօվի քաղաքացիական առաքինութիւն-
ները.—Վերիօվի մի հակապատկերը.—Միաս Սոսնի ա-
ռեանդումը իբրև մակեդոնացիների բողոք քաղաքա-
կրթի աշխարհի անտարբերութեան դէմ, Լ. Ս. 252

18. ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ. 256

19. ՆԱՄԱԿ ԽՐԱԳՐՈՒԹԵԱՆ. 263

20. ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ. 266

21. ՅԱԻՆՈՒՍԾ. «ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ», յէսյ Լ. Տօլստոյի, թարգ.
Տ. Յովհաննիսեանի. 289—336

ՇԱՐՈՒՆԱԿԻՈՒՄ Է 1901 Թ. ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

ՄՈՒՐՃ

ԳՐԱԿԱՆ, ՀԱՍՏԱՐԱԿԱՆ ԵՒ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ

Ա Մ Ս Ա Գ Ր Ւ

Խմբագրության անդամներն են՝ պ.պ. ԼԵՒՐՆ ՍԱՐԳՍԵԱՆ և ԼԷՅ

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒՆԸ

Ռուսաստանում տարեկան 10 անգամ Առաստախման՝ 12 անգամ

„ կես տարին 6 „ „ 7 „

„ 1 ամսան 1 „ „ 1 „ 50 Կ.

«Մուրճ» ամսագրին կարելի է գրուել Թիֆլիսում—խմբագրատանը (Գանովակայա փողոց, № 21 տ. Զանճուղազովի):

Կաջորութեան այլ ճեղերից պէտք է գիմել՝ Тифлисъ, въ редакцію журнала „Мурчъ“.

Առաստախմանից՝ Tiflis, Rédaction de la revue „Mourtech“.

Հասցեն փոխելու համար պէտք է ուղարկել 40 Կ.

«Մուրճում» ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ զեկեղելու համար պէժ է վճարել՝

Մի երես րոնդ յաշտարարութեան համար . 15 Կ.

1/2 „ „ „ „ 8 „

1/4 „ „ „ „ 4 „

ԱՊՍԱՌԻՆ կամ ԶՐԻ ոչ ոքի չէ ուղարկում «Մուրճ»

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ ԿԱՆՈՆՆԵՐ

1. Խմբագրութիւնը խնդրում է յօդաւածագիրներէից՝ գրել պարզ, մանաւանդ թուրք, լատուկ անուններն ու օտար բառերը, և թերթի միայն մի երեսի վրայ:

2. Զընդունուած մեծ յօդաւածները պահում են խմբագրատանը 6 ամիս, իսկ փոքր յօդաւածներն ու բանաստեղծութիւնները չեն վերադարձնում: Զեռագիրը չէտ ստանալու համար պէտք է ուղարկել ճանապարհաւար:

3. Գրաւածքների վարձատրութեան չափս որոշում է Խմբագրութիւնը:

4. Խմբագրութիւնը իրան է վերապահում ուղարկուած յօդաւածները փոփոխելու կամ կրճատելու իրաւունքը:

5. «Մուրճի» համարը չը ստացուելու դէպքում պէտք է խմբագրութեան տեղեկութիւն տալ մինչև յաջորդ համարի յոյս տեսնելու Յիշ տեղեկութեան անհրաժեշտ է կցել տեղական պատուայլն գրասենեակի հաւաստագիրը (удостоверение), որ ամսագրի համարը չի յանձնուած զանգատաւորին: